

EKONOMSKA KOMISIJA ZA EVROPU
Komitet za politiku zaštite životne sredine

DRUGI IZVJEŠTAJ O STANJU
ŽIVOTNE SREDINE

REPUBLIKA CRNA GORA

UJEDINJENE NACIJE
Njujork i Ženeva, 2007.

Drugi izvještaj o stanju životne sredine, Serija br. 25

NAPOMENA

Simboli na dokumentima Ujedinjenih nacija sastoje se od velikih slova u kombinaciji sa slikama. Prisustvo takvog simbola pokazuje da se radi o dokumentu Ujedinjenih nacija.

Korišćena obilježja i predstavljeni materijal u ovoj publikaciji ne predstavljaju iskazivanje stavova Sekretarijata Ujedinjenih nacija vezano za pravni status neke zemlje, teritorije, grada ili oblasti, ili njihovih vlasti, niti vezano za razgraničavanje njihovih granica.

ECE/CEP/135

PUBLIKACIJA UJEDINJENIH NACIJA
<i>Prodajni br.</i>
ISBN
ISSN 1020-4563

Predgovor

Izvještaj o stanju životne sredine (EPR) za zemlje u tranziciji incirala su Ministarstva zaštite životne sredine na drugoj Minstarskoj konferenciji «Životna sredina za Evropu», koja je održana u Lucernu, Švajcarska 1993. godine. Kao rezultat toga, Komitet UNECE-a za politiku životne sredine odlučio je da uvrsti EPR kao dio svog redovnog programa.

Deset godina kasnije, na petoj Minstarskoj konferenciji «Životna sredina za Evropu» (Kijev, 2003.), ministri su potvrdili da je EPR Program UNECE-a omogućio ocjenu djelotvornosti napora pojedinih zemalja čija je privreda u tranziciji da upravljuju životnom sredinom. Program je dao preporuke Vladama, prilagodene konkretnoj situaciji u zemlji, vezano za poboljšanje upravljanja životnom sredinom radi smanjenja zagadenosti, boljeg integrisanja politika životne sredine u sektorske politike i jačanja saradnje sa međunarodnom zajednicom. Ministri su potvrdili svoju podršku EPR Programu kao važnom instrumentu zemalja čija je privreda u tranziciji i odlučili da Program treba dalje nastaviti sa drugim krugom revizije. Ovaj drugi krug uzima u obzir napredak koji je ostvaren od prve revizije i istovremeno stavlja poseban akcenat na implementaciju, integraciju, finansiranje i društveno-političku međuvezu sa životnom sredinom.

Kroz proces revizije od strane kolega, EPR promoviše dijalog između zemalja članica UNECE-a i harmonizaciju uslova i politika u oblasti životne sredine u čitavom regionu. Kao dobrovoljna aktivnost, EPR se realizuje samo na zahtjev date zemlje.

Studije sprovode međunarodni timovi stručnjaka iz regionala, koji blisko sarađuju sa nacionalnim ekspertima zemlje koja je predmet revizije. Timovi imaju i blisku saradnju sa drugim organizacijama iz sistema Ujedinjenih nacija, uključujući Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Organizaciju za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD).

Ovo je drugi EPR za Crnu Goru koji UNECE objavljuje. Izvještaj je uzeo u obzir napredak koji je Crna Gora ostvarila u upravljanju svojom životnom sredinom od prve revizije koja je izvršena 2002. godine, kada je zemlja predstavljala sastavni dio Jugoslavije. Pored toga što u detalje razmatra implementaciju preporuka iz prve revizije, ovaj izvještaj obrađuje i sedam pitanja od značaja za Crnu Goru vezano za definisanje, planiranje i implementaciju politike, finansiranje politika i projekata u oblasti životne sredine i integrisanje zabrinjavajućih pitanja u oblasti životne sredine u različite sektore privrede i promovisanje održivog razvoja. Pitanja koja su zadobila posebnu pažnju prilikom revizije obuhvataju mehanizme za primjenu propisa i politika, ekonomski instrumente i fondove za životnu sredinu, kao i upravljanje životnom sredinom u oblasti energetike i turizma.

Nadam se da će ova Revizija biti od koristi u pružanju podrške onima koji definišu politiku, kao i predstavnicima građanskog društva u njihovim naporima da poboljšaju upravljanje životnom sredinom i dodatno promovišu održivi razvoj u Crnoj Gori, kao i da će lekcije naučene iz ovog procesa Revizije od strane kolega biti od koristi i drugim zemljama UNECE regiona.

Marek Belka
Izvršni sekretar
Ekonomска komisija za Evropu

Uvodni komentar

Drugi izvještaj o stanju životne sredine (EPR) za Crnu Goru otpočela je u maju 2006. godine sa pripremnom misijom, tokom koje je vođena diskusija i dogovorena konačna struktura izvještaja. Revizorski tim međunarodnih stručnjaka uključivao je eksperte iz Češke, Njemačke, Švajcarske i Ukrajine, kao i iz Sekretarijata Ekonomске komisije Ujedinjenih nacija za Evropu (UNECE).

Misija posvećena reviziji sprovedena je od 30. oktobra do 3. novembra 2006. godine. U maju 2007. godine nacrt je dostavljen na razmatranje ad hoc Ekspertskoj grupi za učinke u oblasti životne sredine. Tokom ovog sastanka, Ekspertska grupa je detaljno razgovarala o izvještaju sa ekspertima Vlade Crne Gore, fokusirajući se posebno na zaključke i preporuke koje su dali međunarodni eksperti.

EPR izvještaj, sa amandmanima koje je predložila Ekspertska grupa, je tada dostavljen na analizu od strane kolega na četvrnaestoj sjednici UNECE Komiteta za politiku životne sredine, koja je održana 29. maja 2007. godine. Visoka delegacija Crne Gore učestvovala je u reviziji. Komitet je usvojio preporuke koje su prikazane u izvještaju. Nacionalna kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Podgorici će obezbijediti prevod izvještaja na lokalni jezik.

Komitet UNECE-a za politiku životne sredine i EPR revizorski tim UNECE-a žele da se zahvale Vladi Crne Gore i njenim ekspertima koji su sarađivali sa međunarodnim ekspertima i pružili svoje znanje i pomoć. UNECE želi Vladi Crne Gore dalji uspjeh u izvršenju zadataka vezano za zadovoljenje ciljeva u oblasti životne sredine, uključujući i implementaciju zaključaka i preporuka iz ove druge revizije.

UNECE, isto tako, želi da se posebno zahvali vladama Češke, Njemačke, Holandije i Švajcarske, kao i Programu Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) na podršci Programu za pripremu izvjestaja o stanju životne sredine i na podršci u izradi ovog konkretnog izvještaja.

SPISAK ČLANOVA TIMA

Gda. Catherine Masson	ECE sekretarijat	Tim lider
G. Antoine Nunes	ECE sekretarijat	Koordinator projekta
G. Jyrki Hirvonen	ECE sekretarijat	Uvod
Gđa. Helena Cizkova	Češka	Poglavlje 1
G. Victor Karamushka	Konsultant	Poglavlje 2
G. Oleg Dzioubinski	ECE sekretarijat	Poglavlje 3
G. Dieter Hesse	ECE sekretarijat	Poglavlje 4
G. Dieter Hesse	ECE sekretarijat	Poglavlje 5
G. Dominik Siegrist	Švajcarska	Poglavlje 6
G. Christoph Erdmenger	Njemačka	Poglavlje 7

Misija vezano za ovaj projekat održana je u periodu od 30. oktobra do 3. novembra 2006. godine. Revizija od strane kolega izvršena je u Ženevi 29. maja 2007. godine. ECE Komitet za politiku životne sredine usvojio je preporuke prikazane u ovom dokumentu.

Datum završetka prikupljanja informacija: 20. maj 2007.

UNECE Informaciona jedinica
 Palais des Nations (Palata Nacija)
 CH-1211 Ženeva 10
 Švajcarska

Tel: +41 (0)22 917 44 44
 Fax: +41 (0)22 917 05 05
 E-mail: info.ece@unece.org
 Website: <http://www.unece.org>

SPISAK LICA KOJA SU DOPRINIJELA RADU NA OVOM IZVJEŠTAJU

G. Sinisa Stanković, Pomoćnik ministra Gđa. Biljana Djurović Gđa. Ana Pajević G. Dragan Asanović Gđa. Nada Mugoša Bivši pomoćnik ministra Gđa. Lazarela Kalezić Gđa. Radmila Damjanović G. Miodrag Čanović Pomoćnik ministra Gđa. Tanja Durčević Gđa. Marija Vugdelić Gđa. Jelena Knežević Gđa. Ana Raspopović G. Viktor Subotić Gđa. Snezana Didanović Gđa. Goranka Lazović Gđa. Ljiljana Vuksanović G. Ferdinand Wieland Gđa. Marija Kecanjević	Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine Bivše Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine Ministarstvo za ekonomski razvoj Ministarstvo za ekonomski razvoj Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine
Gđa. Vesna Rakčević Pomoćnik ministra G. Radoš Šućur G. Milan Marković G. Dimitrije Šoć G. Boško Šljivančanin G. Antonio Kralović Gđa. Renata Vitez	Bivše Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora Bivše Ministarstvo pomorstva i saobraćaja Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Uprava za vode Ministarstvo za ekonomski razvoj Bivše Ministarstvo za evropske integracije Sekretarijat za evropske integracije
Gđa. Dragana Radulović Gđa. Slobodanka Koprivica G. Borko Raičević	Ministarstvo inostranih poslova Ministarstvo prosvjete i nauke Ministarstvo za ekonomski razvoj
G. Branko Lukovac Gđa. Sylvia Drovs Gđa. Natasa Vučković Gđa. Nada Mališić G. Vasilije Bušković G. Luka Mitrović Gđa. Stana-Sanja Kaluderović	Kancelarija za održivi razvoj Kancelarija za održivi razvoj Zavod za statistiku Crne Gore Institut za javno zdravlje (Centar za ekologiju zdravlja) Zavod za zaštitu prirode Hidrometeorološki zavod Crne Gore Centar za eko-toksikološka istraživanja
Gđa. Marina Marković Gđa. Anita Bilafer G. Ivan Mališić	Konsultant u oblasti životne sredine Kancelarija upravljačke jedinice za PRSP Menadžer projekta, Austrijsko-črnogorsko partnerstvo (Kolašin)

G. Darko Brajušković G. Darko Stijepović	Direktor Nacionalnog parka Park Biogradska Gora (Kolašin) Direktor lokalne turističke organizacije Žabljak (Durmitor)
G. Branko M. Radujković Gđa. Mira Vukčević Gđa. Tatjana Bojetić G. Aleksandar Drljević G. Vuk Ročen, Gđa. Nebojša Jablan G. Momir Skopelja G. Slavko Vukasinović G. Darko Pajović Gđa. Vanja Čalović	Univerzitet Crne Gore Univerzitet Crne Gore Srednja škola NVO Zeleni Crne Gore Rudnik uglja Pljevlja AD Elektroprivreda Crne Gore (EPCG) Regulatorna agencija za energetiku Crne Gore Direktor TE Pljevlja NVO Greenhome Mreža za afirmaciju nevladinog sektora
G. Christian Melis	Ministry for the Environment, Land and Sea of Italy, Office in Podgorica
G. Robert Bakx	Eptisa International

Međunarodne organizacije

Gđa. Svetlana Bošković G. Vladan Ražnatović G. Neil Bolland G. Darko Živaljević	Međunarodni komitet Crvenog krsta USAID Srbija i Crna Gora Evropska agencija za rekonstrukciju Kancelarija Svjetske banke
Gđa Sanja Bojančić G. Miodrag Dragišić G. Tomica Paović Gđa. Tamara Mašković Gđa. Mira Vasiljević Gđa. Srna Sudar Vilotić	Kancelarija UNDP-a u Podgorici Kancelarija UNDP-a u Podgorici Kancelarija UNDP-a u Podgorici Kancelarija UNDP-a u Podgorici REC Crna Gora REC Crna Gora

SADRŽAJ

Spisak slika		xii
Spisak mapa		xiii
Spisak tabela		xiv
Spisak okvira		xv
Skraćenice		xvi
Oznake i mjere		xviii
Valuta		xix
 REZIME		1 - 4
 UVOD		5 - 11
I.1 Fizički kontekst		5
I.2 Ljudski kontekst		5
I.3 Ekonomski kontekst, glavni sektori aktivnosti i njihov uticaj na životnu sredinu		6
I.4 Institucije		8
I.5 Zabrinjavajuća pitanja vezano za životnu sredinu		9
 DIO I: KREIRANJE POLITIKE, PLANIRANJE I IMPLEMENTACIJA		
Poglavlje 1: Sistem za donošenje odlukanjegovo sprovodenje		15 - 28
1.1 Institucionalni kapacitet i uredenje		15
1.2 Politike, strategije i planovi		19
1.3 Zakonodavni okvir		21
1.4 Mehanizmi za poštovanje i primjenu		23
1.5 Zaključci i preporuke		25
Poglavlje 2: Informisanje, učešće javnosti i obrazovanje		29 - 38
2.1 Postojeći kontekst za informisanje, učešće javnosti i obrazovanje vezano za životnu sredinu		29
2.2 Kvalitet informacija i izvještavanja o životnoj sredini		29
2.3 Učešće javnosti u odlučivanju vezano za životnu sredinu i uloga NVO		33
2.4 Obrazovanje za održivi razvoj		35
2.5 Zaključci i preporuke		37
Poglavlje 3: Implementacija međunarodnih sporazuma i obaveza		39 - 49
3.1 Okvir za međunarodnu saradnju u oblasti životne sredine i promjene od 2002.		39
3.2 Prioriteti i strateški okvir		39
3.3 Međunarodna saradnja o pitanjima životne sredine od nacionalnog značaja		41
3.4 Bilateralna i regionalna saradnja i međunarodna tehnička pomoć		45
3.5 Svjetski samit o održivom razvoju i Milenijumski ciljevi razvoja		47
3.6 Zaključci i preporuke		48
 DIO II: MOBILISANJE FINANSIJSKIH RESURSA ZA ZAŠTITU ŽIVOTNE SREDINE		
Poglavlje 4: Ekonomski instrumenti		53 - 62
4.1 Ekonomski kontekst politike životne sredine		53
4.2 Ekonomski instrumenti politike životne sredine		53

4.3	Zaključci i preporuke	60
Poglavlje 5:	Rashodi za životnu sredinu i njihovo finansiranje	63 - 68
5.1	Rashodi za životnu sredinu i domaći izvori finansiranja	63
5.2	Osnivanje Fonda za životnu sredinu	64
5.3	Inostrana finansijska pomoć	65
5.4	Zaključci i preporuke	66
PART III:	INTEGRISANJE PITANJA VEZANO ZA ŽIVOTNU SREDINU U PRIVREDNE SEKTORE I PROMOVISANJE ODRŽIVOG RAZVOJA	
Poglavlje 6:	Turizam i životna sredina	71 - 83
6.1	Postojeće stanje u turizmu u Crnoj Gori	71
6.2	Dinamika razvoja turizma	72
6.3	Pritisci na životnu sredinu vezano za turizam	74
6.4	Nacionalne politike, strategije i ciljevi vezano za turizam	78
6.5	Implementacija politika održivog razvoja	80
6.6	Zaključci i preporuke	81
Poglavlje 7:	Energija i životna sredina	85 - 92
7.1	Trendovi u energetskom sektoru od 2002. godine	85
7.2	Trenutna situacija	85
7.3	Strateški, zakonski i institucionalni okvir za energetiku	87
7.4	Određivanje cijena struje i njegovi efekti na zaštitu životne sredine i održivi razvoj	89
7.5	Privatizacija energetski-intenzivnih preduzeća i integracija zahtjeva vezano za životnu sredinu	90
7.6	Zaključci i preporuke	90
ANEKSI		
Aneks I	Implementacija preporuka iz prve Revizije izvršene 2002. godine	95
Aneks II	Odabrani regionalni i globalni sporazumi vezano za životnu sredinu	123
Aneks III	Odabrani ekonomski indikatori i indikatori vezano za životnu sredinu	127
Aneks IV	Spisak nacionalnog zakonodavstva vezano za životnu sredinu	129
Izvori		131

SPISAK SLIKA**Uvod**

Slika I.1	Namjena zemljišta	5
Slika I.2	BDP po sektorima za 2000., 2003. i 2005. (procenat od ukupnog BDP-a).....	7

Poglavlje 1:

Slika 1.1	Struktura Ministarstva turizma i zaštite životne sredine	17
-----------	--	----

Poglavlje 6:

Slika 6.1	Broj turista u Crnoj Gori 1998–2006.....	72
-----------	--	----

SPISAK MAPA**Uvod**

Mapa I.1

Mapa Crne Gore 11

Poglavlje 6

Mapa 6.1

Turizam u Crnoj Gori 73

Mapa 6.2

Turistički regioni Crne Gore 75

SPISAK TABELA

Uvod

Tabela I.1	Demografija i zdravstveni popis, 2000–2006.....	6
Tabela I.2	Odabrani ekonomski indikatori, 2000-2005	8
Tabela I.3	Ministarstva, kako je definisano 2007. godine	9

Poglavlje 4:

Tabela 4.1	Ekološke takse i porezi opredijeljeni za finansiranje zaštite životne sredine definisano u <i>Zakonu o životnoj sredini</i> iz 1996. godine.....	54
Tabela 4.2	Akcizno oporezivanje motornih goriva	56
Tabela 4.3	Troškovi vodosnabdijevanja i otpadnih voda, 2005	59

Poglavlje 5:

Tabela 5.1	Budžet Sektora za zaštitu životne sredine u Ministarstvu zaštite životne sredine i uređenja prostora (MZŽSUP), 2002–2006	65
Tabela 5.2	Pomoć Evropske unije Crnoj Gori vezano za životnu sredinu kroz CARDS program, 2002–2006	67

Poglavlje 7:

Tabela 7.1	Bilans električne energije, 2000–2004	86
Tabela 7.2	Proizvodnja struje, 2004.....	87
Tabela 7.3	Cijene struje, 2006.....	89

SPISAK OKVIRA

Poglavlje 1:

Okvir 1.1	Glavni zadaci Sektora za zaštitu životne sredine u Ministarstvu turizma i zaštite životne sredine.....	16
Okvir 1.2	Projekat osnivanja Agencije za zaštitu životne sredine u Crnoj Gori	17

Poglavlje 2:

Okvir 2.1	Zakonodavni okvir koji reguliše aktivnosti monitoringa životne sredine, 2006	29
Okvir 2.2	Građansko društvo u Crnoj Gori zaustavlja planove za potapanje kanjona Tare...	36

Poglavlje 3:

Okvir 3.1	Ključni indikatori ciljeva NSOR za obezbjeđivanje efikasne kontrole zagađenja, smanjenja zagađenja i obezbjeđivanje održivog upravljanja resursima	48
-----------	--	----

Poglavlje 6:

Okvir 6.1	Plaže sa plavom zastavicom	80
-----------	----------------------------------	----

SKRAĆENICE

JIJ	Jadransko-jonska inicijativa
BERCEN	Balkan Environmental Regulatory Compliance and Enforcement (Poštovanje i primjena propisa o životnoj sredini na Balkanu)
BAT	best available techniques (najbolje raspoložive tehnike)
BREF	best available techniques reference documents (referentni dokumenti o najboljim raspoloživim tehnikama)
CAMP	Coastal Area Management Programme (Program upravljanja priobalnim područjem)
CARDS	Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation (Pomoć Zajednice za rekonstrukciju, razvoj i stabilizaciju)
CASP	Coastal Area Spatial Plan (Prostorni plan područja posebne namjene za morsko dobro)
CBD	Convention on Biological Diversity (Konvencija o biološkom diverzitetu)
CDM	Clean Development Mechanism (Mehanizam čistog razvoja)
CEHAP	Children's Environment and Health Action Plan (Akcioni plan za životnu sredinu i Zdravlje djece)
CEPA	Classification of Environmental Protection Activities and Expenditures (Klasifikacija aktivnosti i rashoda vezano za zaštitu životne sredine)
CETI	Centre for Ecotoxicological Research (Centar za eko-toksikološka istraživanja)
CFC	chlorofluorocarbon (hloro-fluoro-ugljjenik)
CHP	combined heat and power (kombinovana toplota i snaga)
CIA	Central Intelligence Agency (Centralna obavještajna agencija)
CITES	Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Flora and Fauna (Konvencija o međunarodnoj trgovini ugroženim vrstama divlje flore i faune)
CLRTAP	Convention on Long-range Transboundary Air Pollution (Konvencija o dalekosežnom prekograničnom zagadenju vazduha)
CO	carbon monoxide (ugljen-monoksid)
CO ₂	carbon dioxide (ugljen-dioksid)
COFOG	Classification of Functions of Government (Klasifikacija funkcija vlade)
DPRS	Development and Poverty Reduction Strategy (Strategija razvoja i smanjenja siromaštva)
EAR	European Agency for Reconstruction (Evropska agencija za rekonstrukciju)
ECENA	Environmental Compliance and Enforcement Network for Accession (Mreža za poštovanje i primjenu propisa o životnoj sredini radi pridruživanja)
EIB	European Investment Bank (Evropska investiciona banka)
EMEP	Protocol on Long-term Financing of the Cooperative Programme for (Protokol o dugoročnom finansiranju programa saradnje)
EBRD	European Bank for Reconstruction and Development (Evropska banka za rekonstrukciju i razvoj)
EIA	environmental impact assessments (procjena uticaja na životnu sredinu)
EPA	Environmental Protection Agency (Agencija za zaštitu životne sredine)
EPCG	Electric Power Company of Montenegro (Elektroprivreda Crne Gore)
EU	European Union (Evropska unija)
SRJ	Savezna Republika Jugoslavija
GEF	Global Environment Facility (Globalni fond za životnu sredinu)
BDP	bruto domaći proizvod
GHG	gasovi sa efektom zelene baštne
GIS	Geographical Information System (Geografski informacioni sistem)
BND	Bruto nacionalni dohodak
HMZ	Hidrometeorološki zavod
IDP	internally displaced person (interno raseljeno lice)
ICPDR	International Commission for the Protection of the Danube River (Međunarodna komisija za zaštitu rijeke Dunav)
IMO	International Maritime Organization (Međunarodno pomorsko udruženje)
IPPC	integrated pollution prevention and control (objedinjeno sprečavanje i kontrola zagadenja)
KAP	Kombinat Aluminijuma Podgorica
KfW	Kreditanstalt für Wiederaufbau

MPŠV	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
MAP	Mediterranean Action Plan (Mediteranski akcioni plan)
MRC	Milenijumski razvojni cilj
MEA	multilateral environmental agreements (multilateralni ekološki sporazumi)
MZŽSUP	Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora
MZRSS	Ministarstvo zdravlja, rada i socijalnog staranja
MONSTAT	Zavod za statistiku Crne Gore
MoU	Memorandum o razumijevanju
MSSD	Mediterranean Strategy for Sustainable Development (Mediteranska strategija održivog razvoja)
MTZŽS	Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine
NAP	National Action Plan (Nacionalni akcioni plan)
NATO	North Atlantic Treaty Organisation
NSOR	Nacionalni savjet za održivi razvoj
NCPP	Monitoring and Evaluation of the Long-range Transmission of Air Pollutants (Monitoring i evaluacija dalekosežnog prenosa materija koje zagaduju vazduh)
NDA	National Diagnostic Analysis (Nacionalna dijagnostička analiza)
NEAP	National Environmental Action Plan (nacionalni ekološki akcioni plan)
NVO	nevladina organizacija
NSOR	Nacionalna strategija održivog razvoja
OECD	Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj
SL	Službeni list
OEBS	Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju
KOR	Kancelarija za održivi razvoj
PAC	Pollution Abatement and Control (Smanjenje i kontrola zagađenja)
PEIP	Priority Environmental Investment Programme (Prioritetni ekološki investicioni program)
PET	polyethylene terephthalate (polietilen tereftalat)
IJZ	Public Heath Institute (Institut za javno zdravlje)
PMU	Project Management Unit (jedinica za upravljanje projektom)
POP	persistent organic pollutant (uporni organski zagađivač)
PSSA	Particularly Sensitive Sea Area (Posebno osjetljiva morska zona)
JKP	public utility companies (Javna komunalna preduzeća)
REC	Regional Environmental Centre (regionalni ekološki centar)
REReP	Regional Environmental Reconstruction Programme (Regionalni program za rekonstrukciju životne sredine)
RCG	Republika Crna Gora
SAA	Stabilisation and Association Process (Proces stabilizacije i pridruživanja)
SDC	Swiss Agency for Development and Cooperation Network (Švajcarska agencija za razvoj i mrežu saradnje)
SEA	strategic environmental assessment (strateška procjena uticaja na životnu sredinu)
JIE	South East European (Jugoistočna Evropa)
SERIEE	European System for the Collection of Economic Information on the Environment (Evropski sistem za prikupljanje ekonomskih informacija o životnoj sredini)
SIDA	Swedish International Development Cooperation Agency (Švedska agencija za međunarodnu razvojnu saradnju)
UNDP	United Nations Development Programme (Program Ujedinjenih nacija za razvoj)
UNCCD	United Nations Convention to Combat Desertification (Konvencija UN-a za borbu protiv širenja pustinje)
UNECE	United Nations Economic Commission for Europe (Ekomska komisija UN-a za Evropu)
UNEP	United Nations Environmental Programme (Program UN-a za životnu sredinu)
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Organizacija UN-a za obrazovanje, kulturu i nauku)
UNFCCC	United Nations Framework Convention on Climate Change (Okvirna konvencija UN-a o klimatskim promjenama)
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees (Visoki komesar UN-a za izbjeglice)
UNICEF	United Nations Children's Fund (Fond UN-a za djecu)

UNIDO	United Nations Industrial Development Organization (Organizacija UN-a za industrijski razvoj)
UNITAR	United Nations Institute for Training and Research (Institut UN-a za obuku i istraživanje)
UNCSD	United Nations Commission on Sustainable Development (Komisija UN-a za održivi razvoj)
USAID	United States Agency for International Development (Agencija SAD-a za međunarodni razvoj)
UNWTO	United Nations World Tourism Organization (Svjetska turistička organizacija UN-a)
ViK	Vodovod i Kanalizacija

OZNAKE I MJERE

GWh	gigavat čas
ha	hektar
kg	kilogram
km	kilometar
koe	kilogram-naftni ekvivalent
KWh	kilovat čas
M	metar
ppm	djelova u milion
TJ	teradžul
TWh	teravat čas

VALUTA

Novčana jedinica: Euro (skraćenica €)

Godina	Euro / US\$
2000	1,085
2001	1,118
2002	1,063
2003	0,886
2004	0,805
2005	0,804
2006	0,797

Izvor Medjunarodni monetarni fond MMF.

Medjunar. finansijska statistika. Maj 2007.

Primjedba Od 2000 do 2002 nacionalna valuta Crne Gore bila je njemačka marka - od tada je Euro.

REZIME

Prvi izveštaj o stanju životne sredine (EPR) za Jugoslaviju izvršena je 2002. godine i obuhvatila je reviziju situacije u Crnoj Gori, s obzirom da je ona tada predstavljala sastavni dio te zemlje. 2003. godine SR Jugoslavija je restrukturirana u labaviju federaciju, Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora, zasnovanu na jednakosti dve države članice. U maju 2006. godine, građani Crne Gore su na referendumu odlučili da njihova zemlja treba da bude suverena. Crna Gora je proglašila nezavisnost 3. juna 2006. godine. Druga EPR revizija za Crnu Goru izvršena je 2006. godine, nakon što je zemlja stekla nezavisnost. Ova druga revizija namjerava da izmjeri napredak koji je Crna Gora ostvarila u upravljanju životnom sredinom od revizije koja je izvršena 2002. godine, kao i da se pozabavi predočnim izazovima u oblasti životne sredine.

OPŠTI KONTEKST

Crna Gora, koja se proglašila ekološkom državom Ustavom iz 1992. godine, ostvarila je robustan ekonomski rast od 2002. godine, sa godišnjim porastom BDP-a od 4 do 5 procenata, i pokušava da harmonizuje svoja pravila sa pravilima Evropske unije (EU) radi mogućeg pridruživanja.

Međutim, u oblasti životne sredine u zemlji se javljaju ozbiljni problemi. Voda se pretjerano koristi u poređenju sa raspoloživim resursima, a sistem snabdijevanja ima akutnih problema, uključujući i nedostatak vode u ljetnjem periodu. Otpadne vode se ispuštaju bez prethodnog tretmana, što predstavlja ozbiljan problem na primorju, gdje se netretirana voda ispušta u more. Godine 2004. prikupljeno je samo 60% ukupnog opštinskog čvrstog otpada. Crna Gora ima i neke ozbiljne vruće tačke sa aspekta zagadenja vazduha, posebno veliki kombinat aluminijuma u Podgorici, kao i željezaru u Nikšiću. Trenutno, Crna Gora privatizuje svoja glavna industrijska dobra, u odsustvu čvrste politike koja bi obezbijedila čistu životnu sredinu, i ohrabruje razvoj primorskog turizma. Njena energetska efikasnost svrstava je među deset zemalja u svijetu sa najmanjom efikasnošću.

IZRADA POLITIKE, PLANIRANJE I IMPLEMENTACIJA

Okvir za odlučivanje i njegova primjena

Crna Gora je ostvarila značajan napredak u harmonizaciji svog zakonodavstva sa zakonodavstvom Evropske unije u oblasti životne sredine. Sofisticirani zakoni su usvojeni 2005. godine i to vezano za: objedinjeno sprečavanje i kontrolu zagadenja (IPPC); stratešku procjenu uticaja na životnu sredinu (SEA); procjenu uticaja na životnu sredinu (EIA); buku i otpad. Drugi zakoni su u fazi izrade, uključujući i zakon o: fondu za životnu sredinu; zaštititi vazduha, jonizirajućem zračenju i bezbjednosti od zračenja; hemijskim materijama i vodi. *Zakon o životnoj sredini* iz 1996. godine se revidira. Međutim, posebnu zabrinutost izaziva generalno loša primjena zakona.

Strateški okvir, koji skoro da nije postojao 2002. godine, je značajno osnažen sa usvajanjem Agende ekonomskih reformi 2002–2007, Strategije smanjenja siromaštva i niza konkretnijih strategija za unapređenje upravljanja obalnim područjem, otpadom, otpadnim vodama, bukom, itd. *Nacionalna strategija održivog razvoja* je usvojena početkom 2007. godine. Ali, ove strategije nisu međusobno usaglašene i ne sadrže obaveze izvještavanja vezano za njihovu implementaciju. Takođe, prioriteti u oblasti životne sredine koje je Vlada zacrtala nisu jasno definisani i još uvijek su rijetke informacije o primjerima preduzetih aktivnosti na implementaciji tih strategija.

Kapaciteti za implementaciju zakona i strategija su očito nedovoljno razvijeni. Administracija u oblasti životne sredine ima nedovoljan broj službenika da bi mogla da se izbori sa svim zadacima koje nameće novo zakonodavstvo i strateški okvir, a da ne spominjemo sprovođenje ozbiljnijih reformi. Osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine (EPA) 2007. godine značajno bi ublažilo ovaj problem. Ipak, kapacitet i nadležnosti ne postoje ni na lokalnom nivou. Implementacija novih zakona o SEA, EIA i IPPC predviđena za 2008. godinu trebalo bi da dovede do decentralizacije nadležnosti na opštinski nivo. Opštine će morati i da razviju službe koje

će se baviti instalacijama/pogonima za upravljanje otpadom i otpadnim vodama, kako je definisano u master planovima, a to su zadaci koje one ne mogu izvršiti u ovom trenutku.

Sprovođenje propisa u oblasti životne sredine je definitivno slabost. Tu postoji nedostatak monitoringa i izvještavanja o životnoj sredini, odsustvo registra zagađivača, fragmentirani sistem izdavanja dozvola, razasute nadležnosti inspekcije i neefikasna praksa u inspekciji. Štaviše, pitanja životne sredine su očito nedovoljno važna za pravosudni sistem, s obzirom da on ne daje povratne informacije inspekciji za životnu sredinu o postupcima koji su pred sudom. Ne postoje sankcije za kršenje propisa u oblasti životne sredine, što objašnjava zašto nadležni subjekti posvećuju malo pažnje zaštiti životne sredine. To je posebno evidentno u upravljanju primorskom regijom, gdje se rapidno povećava pritisak za razvojem turističkih aktivnosti. Pored toga, proces privatizacije koji je u toku, a koji trenutno ne podliježe nikakvim ograničenjima sa aspekta životne sredine, izaziva veliku zabrinutost vezano za preduzeća koja u velikoj mjeri zagađuju sredinu.

Informisanje, učešće javnosti i obrazovanje

Osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine trebalo bi da ojača i racionalizuje monitoring životne sredine u srednjem roku. Još uvijek ne postoji nacionalni program objedinjenog nadzora nad životnom sredinom, iako nekoliko institucija za monitoring vrši mjerena i proizvodi podatke. Od 2001. godine zadaci vezano za monitoring su godišnje dodjeljivani ovim institucijama na osnovu tendera, iako neke od njih još uvijek nisu akreditovane i ne zadovoljavaju sve evropske standarde kvaliteta. Sirovi podaci se dostavljaju ministarstvu, a ono nema kapaciteta da ih dalje obradi. Stoga se ovi podaci trenutno ne koriste kao podrška upravljanju životnom sredinom.

Od 2002. godine životna sredina je kao disciplina uključena u sve nivoje obrazovanja od osnovne škole do univerziteta. Međunarodna pomoć je jako aktivna vezano za obrazovanje u oblasti životne sredine. Crna Gora mora održati zamajac i redovno obučavati nastavno osoblje o pitanjima životne sredine i održivog razvoja. Ekološko ponašanje stanovništva biće važno za koncept «Ekološke Crne Gore». Međutim, neformalno obrazovanje je u velikoj mjeri nerazvijeno, pri čemu trenutno postoji samo nekoliko institucionalnih kampanja za podizanje svijesti na primjeru o problemima odlaganja otpada. NVO nisu dovoljno aktivne po ovom pitanju.

Niz novih zakona osnažili su ulogu javnosti u procesu odlučivanja o pitanjima životne sredine. Važan primjer uticaja na odlučivanje predstavlja projekat izgradnje brane na rijeci Tari, koja bi bila locirana u zaštićenoj zoni, a taj predlog je povučen pod pritiskom javnosti 2005. godine. Uprkos tome, potreban je dodatni napredak u definisanju procedura za uključivanje javnosti, na osnovu jasnih i transparentnih kriterijuma. Na primjer, takve procedure koje su trebale biti definisane u okviru EIA, SEA i IPPC procesa još uvijek nisu odobrene, niti se primjenjuju. Praksa javnih debata i javnih rasprava je osnažena, ali njihovi rezultati se rijetko uzimaju u obzir, a pristup pravdi je obeshrabrujuće komplikovan. Crna Gora nije potpisnica *Arhus konvencije o pristupu informacijama, učešću javnosti u procesu odlučivanja i pristupu pravdi*.

Međunarodni sporazumi i obaveze

Od sticanja nezavisnosti, Crna Gora je zadržala strateški cilj da postane članica Evropske unije. ... Ovaj dugoročni cilj mora se ostvariti kroz harmonizaciju njenog zakonodavstva sa 145 dokumenata u oblasti zaštite životne sredine. Država dobija pomoć Evropske unije; ali u mnogim slučajevima, zbog činjenice da Crna Gora nije jasno definisala svoje prioritete, projekti su uglavnom zasnovani na inicijativi donatora.

...i ulaže napore da postane potpisnica međunarodnih sporazuma i ugovora čija je potpisnica ranije bila SRJ, uključujući i multilateralne sporazume. Crna Gora aktivno priprema svoj zakonski osnov potreban za primjenu multilateralnih sporazuma i za integriranje u Evropsku uniju. Ali sama implementacija će biti problematičnija, jer struktura i kapaciteti ministarstva nisu prilagođeni djelotvornoj implementaciji multilateralnih sporazuma i projekata tehničke pomoći. U vrijeme misije, zemlja još uvijek nije imala odgovorne osobe za većinu multilateralnih sporazuma.

Zemlja privlači značajnu donatorsku pomoć za projekte u oblasti životne sredine na nacionalnom i lokalnom nivou. Niz zemalja ispoljava interesovanje za pružanje pomoći za niz različitih projekata. Prepreka je

nedostatak informacija o razvojnoj pomoći i nepostojanje jasno definisanih prioriteta međunarodne saradnje u oblasti zaštite životne sredine. Zemlje donatori i međunarodne institucije bore se da same utvrde na koje bi projekte bilo najbolje da fokusiraju svoju podršku kako bi to zaista bilo od koristi za zemlju što je kontraproduktivno za neometano i efikasno korišćenje strane pomoći. Kapacitet vlasti nadležnih za pitanja životne sredine da djelotvorno odgovore na razvojnu pomoć nije dovoljan da bi se brojni predlozi donatora pretvorili u konkretne projekte.

MOBILISANJE FINANSIJSKIH RESURSA ZA ŽIVOTNU SREDINU

Ekonomske instrumente

Upotreba ekonomskih instrumenata za ciljeve u oblasti životne sredine još uvijek je nedovoljno razvijena ... Ne postoji sveobuhvatna statistika o prihodima od ekoloških taksi i naknada. Iako su zakonom propisane, naplaćuje se jako mali iznos od naknada za zagodenje. Ako se i naplate, one ne odražavaju na pravi način princip po kojem zagadivač ili korisnik plaća. Od njih se ostvaruju umjereni prihodi, ali ne obezbjeđuju adekvatni stimulansi za bolje ponašanje i veću brigu o životnoj sredini. Ukratko, sankcije nisu ni kredibilne, ni djelotvorne.

...i hitno je potrebna strožija i intenzivnija upotreba kombinacije ekonomskih i regulatornih instrumenata u mnogim sektorima. Zagodenje vazduha povezano sa saobraćajem je zabrinjavajuće, jer nisu preduzete nikakve mјere za smanjenje zavisnosti od zastarjelih vozila i benzina lošeg kvaliteta. Naknade za otpad, vodu i otpadne vode su suviše niske da bi uticale na smanjenje proizvodnje otpada i potrošnje vode. Ne postoje djelotvorni stimulansi usmјereni na preduzeća koja troše resurse i zagadjuju okolinu. Ne postoje informacije o tome koliko je industrijski sektor opremljen sa sredstvima za borbu protiv zagodenja, a ni o tome da li ovaj sektor nastavlja uticaj na životnu sredinu ili investira u zaštitu životne sredine. Ne promoviše se upotreba čistijih tehnologija u sektorima industrije i energetike, a ne postoje ni ekonomski stimulansi za uvođenje najboljih raspoloživih tehnika (BAT).

Troškovi u oblasti životne sredine i njihovo finansiranje

Poslednjih godina nije došlo do značajnijeg povećanja rashoda javnog sektora u oblasti životne sredine. Ukupni rashodi čine samo 0,2% BDP-a. Fond za životnu sredinu, koji bi trebalo da počne sa radom tokom 2007. godine, će obezbijediti dodatnih oko 0,05 do 0,1% BDP-a. Uprkos ovom dodatnom prihodu, sredstva će i dalje biti ograničena. Duže vrijeme državna sredstva za životnu sredinu nisu trošena na jasno definisane prioritete i njihova djelotvornost u odnosu na troškove nije dokazana. Kao posledica toga, kriterijumi za opredjeljivanje sredstava za različite projekte i regije nisu transparentni. Crna Gora treba da poboljša svoju praksu i radi na osnovu operativnih programa postavljenih po prioritetu i usmјerenih na rezultate. Mora se vršiti cost-benefit analiza (analiza troškova i koristi) predloženih velikih projekata. Ovakvu praksu trebalo bi primijeniti i kod trošenja sredstava iz novo-osnovanog fonda za životnu sredinu.

Ne postoji sistem izvještavanja vezano za rashode i prihode za zaštitu životne sredine. Rashodi privatnog sektora vezano za mјere zaštite životne sredine su jednostavno nepoznati. Postoji potreba za koherentnim i sveobuhvatnim sistemom informisanja i izvještavanja u ovoj oblasti, kao i vezano za prihode koji se odnose na zaštitu životne sredine koje pokriva javni sektor, poslovni sektor i domaćinstva.

INTEGRISANJE ZABRINJAVAĆIH PITANJA U OBLASTI ŽIVOTNE SREDINE U SEKTORE PRIVREDE I PROMOVISANJE ODRŽIVOG RAZVOJA

Turizam i životna sredina

Crna Gora ima veliki potencijal za budući razvoj turizma, sa velikim brojem visoko-kvalitetnih i interesantnih osobina i lokacija. Skorije investicije značajno podstiču razvoj turističke privrede, a posebno na primorju. Primorska regija je počela da unapređuje svoju infrastrukturu u oblasti vodosнabdijevanja i sakupljanja otpadnih voda. Što se tiče održivog turizma, primjećen je stalni rast u centralnom i posebno u sjevernom regionu, djelimično zahvaljujući i aktivnostima osnaženog NVO sektora. Unaprijeđena ponuda u oblasti

zdravstvenog i wellness turizma, prirodnjačkog i avanturičkog turizma trebalo bi da produže turističku sezonom, da bolje integrišu i čitavu unutrašnjost zemlje u turističku ponudu i da uravnoteže turistički promet.

Na žalost, povećana dinamika ovog sektora privrede dovodi do nekontrolisane gradnje. Na primorju se i dalje povećavaju pritisci na prirodu i pejzaž, uglavnom zbog nepostojanja planiranja namjene zemljista. Sistem prostornog planiranja je razvijen sa posebnim zonskim planovima i strategijama upravljanja, ali opštine ga ne implementiraju. Nekontrolisana i nelegalna gradnja se odvija uz plaže, pa čak i u zaštićenim zonama, ali je inspekcijska služba isuviše slaba da bi vršila kontrolu preko građevinskih dozvola. I u planinskoj regiji je priroda ugrožena. Tamo je potrebno izgraditi turističku infrastrukturu, ali postojeći projekti za nekoliko velikih skijaških zona nisu uskladjeni sa principima održivog turizma. *Nacionalna strategija održivog razvoja* sadrži prioritete vezano za održivi turizam, a *Zakoni o strateškoj procjeni uticaja i procjeni uticaja na životnu sredinu* predstavljaju snažna sredstva da se ograniče turistički pritisci, ali nijedan od njih ne stupa na snagu prije 2008. godine.

I zaštićene zone su izložene prijetnjama od turističkih pritisaka. U principu, nacionalni parkovi su pogodna mjesta za održivi turizam. U Crnoj Gori, menadžment planovi za četiri nacionalna parka i druga zaštićena dobra su bili predmet rasprave, ali nikada nisu realizovani. Za to je potreban stručni savjet, profesionalni menadžment i dovoljan broj zaposlenih za sve tipove zaštićenih zona, ali danas u Crnoj Gori ništa od toga nije raspoloživo u dovoljnoj mjeri. Kao rezultat toga, ne postoje eko standardi za turističke objekte, a pravila o zaštiti prirode se često krše.

Niz preporuka za razvoj održivog turizma dat je Crnoj Gori u prvoj Reviziji učinaka u oblasti životne sredine (EPR) još 2002. godine, ali one nisu implementirane. Iako su one i dalje relevantne, kontekst se promijenio u međuvremenu, a pritisci su se značajno uvećali. Vlada treba da reformiše svoj pristup što hitnije i da u praksi primjeni ove preporuke.

Energetika i životna sredina

Sedamdeset i pet odsto struje koja se proizvede u Crnoj Gori potiče iz obnovljivih izvora, a proizvodit će u velikim hidroelektrarnama ... Veći dio preostale struje proizvodi se sagorijevanjem lignita termoelektrani koja nema tehnologiju za smanjenje zagađenja. Preostali dio struje se uvozi. Energetska politika definisana je 2005. godine. Ona sadrži skromni cilj da se udio obnovljive energije proširi za samo 2 odsto, ali u Crnoj Gori vjetar, biomasa i male hidroelektrane imaju mogućnosti da nadomjestite svu struju koja se uvozi. Postoji potreba za strategijom o obnovljivim izvorima energije, radi definisanja mješavine različitih tehnologija prilagođene lokalnim okolnostima.

... ali je energetska efikasnost posebno niska. Samo dva velika industrijska pogona troše polovinu ukupne raspoložive struje, a ostatak se troši na grijanje i električne aparate u domaćinstvima. Prvo, gubici u mreži prenosa i distribucije su veći od prosjeka. Drugo, cijene struje za domaćinstva su značajno ispod tržišnog nivoa, a stopa naplate je niska. I konačno, potrošnja struje u domaćinstvima uglavnom se odnosi na grijanje i hlađenje, a velike uštede mogile bi se očekivati od poboljšane izolacije stambenih objekata i prelaza na korišćenje obnovljive energije. *Strategija energetske efikasnosti* usvojena je 2005. godine, ali do sada nisu preduzete nikakve aktivnosti po tom osnovu. Postoji veliki neiskorišćeni potencijal za uštedu energije u stambenom i poslovnom sektoru. Ekonomski instrumenti ne usmjeravaju situaciju ka održivoj proizvodnji i upotrebi energije u Crnoj Gori.

UVOD

I.1 Fizički kontekst

Nova suverena (2006) Republika Crna Gora se nalazi u jugoistočnoj Evropi. Ona ima zajedničku granicu sa Hrvatskom na zapadu (dužina granice je 14 km), Bosnom i Hercegovinom na sjeverozapadu (dužina granice je 225 km), Srbijom na sjeveroistoku (dužina granice je 203 km) i Albanijom na jugoistoku (dužina granice je 172 km). Crna Gora takođe ima 293 km dugu obalu Jadranskog mora sa 52 km plaža.

Iako je površina Crne Gore ($13,812 \text{ km}^2$) mala, zemlja ima četiri prepoznatljive klimatske zone. Primorska oblast je uska, od dva do deset kilometara široki pojas kopna sa sredozemnom klimom. Prosječna julska temperatura u primorskoj oblasti je između $23,4^\circ\text{C}$ i $25,6^\circ\text{C}$. Ljeta su obično duga i suva, zime kratke i blage.

Dinarski krševiti planinski vijenac razdvaja Primorsku oblast od unutrašnjosti (Rumija, Sutorman, Orjen, i vrhovi Lovćena). Dok su biljke i životinje rijetke, neki parčići plodne zemlje se mogu naći u udolinama krasa zvanim *polja*. Ova oblast je u stvari jedna od najkišovitijih u Evropi, ali porozni, lako propusni krečnjak sprečava akumuliranje površinskih voda.

Unutrašnjost, neposredno iza planina, je centralna crnogorska nizija. Ova plodna Zetska ravnica, sa prosječnom nadmorskog visinom između 40 m i 500 m, sa dolinom rijeke Zete i Nikšićkom ravnicom su jedine ravnicaške oblasti u Crnoj Gori (uključujući i Skadarsko jezero (površine $369,7 \text{ km}^2$ i Nacionalni park Skadarsko jezero). Gustina stanovništva u ovoj oblasti je visoka, a tu se nalaze i dva najveća grada: glavni grad Podgorica (sa populacijom od 169,132) i Nikšić (sa populacijom od 75,282).

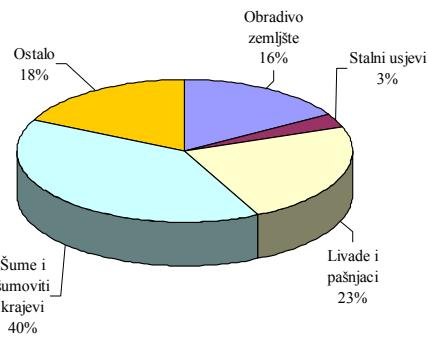
Vrući vazduh se širi do Podgorice duž doline rijeke Bojane, čineći ga najtoplijim gradom u Crnoj Gori i jednim od najtoplijih gradova na Balkanu. Prosječna julska temperatura u Podgorici je $27,5^\circ\text{C}$ a u Danilovgradu $25,4^\circ\text{C}$, ali maksimalne temperature mogu dostići 40°C . Prosječna januarska temperatura je oko 5°C , sa minimalnom od -10°C .

Četvrta glavna geografska zona je oblast visokih planina u sjevernoj Crnoj Gori. Sa visoravni na nadmorskoj visini od 1.700 metara uzdižu se prostrani planinski vijenci i grebeni od preko 2.000

metara nadmorske visine. Bobotov Kuk u Durmitorskim planinama je najviša tačka Crne Gore na nadmorskoj visini od 2.523 metra. Ove planine imaju bogate pašnjake, šume i 28 planinskih jezera. Na njima se nalaze dva nacionalna parka – Biogradska Gora (5.650 ha) i Durmitor (39.000 ha). Klima visokih planina je tipična subalpska sa hladnim, snježnim zimama i umjerenim ljetima.

Glavni poljoprivredni usjevi uključuju žitarice, duvan, povrće i voće. Osnovne industrije su kombinat aluminijuma, drvna industrija, prerada soli i duvana.

Slika I.1: Upotreba zemljišta

Izvor: <http://apps.fao.org/lim500/nph-rap.pl?LandUse&Domain=LUI>

Crna Gora ima pet glavnih riječnih tokova: Lim (123 km u Crnoj Gori), Piva (78 km), Tara (141 km), Morača (99 km), i Čehotina (100 km) i 40 jezera. Oko 80 posto teritorije je pokriveno šumama, prirodnim pašnjacima i livadama.

I.2 Ljudski kontekst

Prema popisu stanovništva iz 2003. godine, ukupan stalni broj stanovnika Crne Gore bio je 620.145. Trenutne procjene su negdje oko 630.000. Popis stanovnika iz 2003. je pokazao da je došlo do znatne promjene u etničkoj strukturi stanovništva od 1991. godine. Broj ljudi koji se deklarišu kao Crnogorci je pao za 107.000 između 1991. i 2003. na 267.669 (43,16 posto ukupnog stanovništva), a broj onih koji se deklarišu kao etnički Srbi je porastao sa 57.000 na 198.414 (31,99 posto). Ostale etničke grupe uključuju Bošnjake: 48.184 (7,77 posto), Albance: 31.163 (5,03 posto), Muslimane po nacionalnosti:

24.625 (3,97 posto), Hrvate: 6.811 (1,1 posto) i deset drugih manjih etničkih grupa.

Tabela I.1: Demografija i zdravstveni indeksi, 2000–2006

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Stanovništvo	654,274	658,223	617,511	619,300	621,258	622,978
Stopa rađanja (na 1000)	13.90	13.30	12.80	13.50	12.60	11.80
Ukupna stopa plodnosti	1.85	1.79	..	1.83	1.71	1.60
Životni vijek pri rođenju, u godinama	73.66	73.37	..	72.76	73.25	..
Životni vijek pri rođenju, u godinama, muškarci
Životni vijek pri rođenju, u godinama, žene
% stanovništva starosti 0–14 godina	21.53	21.18	21.44	21.06	20.77	20.48
% stanovništva starosti 65+ godina	11.32	11.62	11.42	11.74	12.08	12.42
Stopa smrtnosti (na 1000)	8.20	8.20	8.30	8.30	9.20	9.40
Stopa smrtnosti odojčadi (na 1000)	10.90	14.60	10.80	10.00	7.80	9.50

Izvori: MONSTAT, Godišnjak 2004; Zavod za javno zdravlje, Godišnjak, 2004; Smjernice ekonomske politike i budžetske potrošnje u 2005., izrađene od strane Ministarstva finansija i Sekretarijata za razvoj.

Od 2003. godine, 63,5 posto stanovništva govori srpski kao maternji jezik, dok skoro 22 posto ima crnogorski kao svoj maternji jezik.

Prema popisu stanovništva iz 2003. godine, 74,2 posto Crnogoraca su pravoslavni Hrišćani, 17,7 posto su sunitski Muslimani, a 3,5 posto stanovništva pripada rimokatoličkoj crkvi.

Balkanski ratovi su uzrokovali ogromno kretanje stanovništva širom cijele teritorije bivše Jugoslavije. Kao posljedica toga, Crna Gora ima više od 8.000 uglavnom bosanskih i hrvatskih izbjeglica i skoro 18.000 raseljenih lica sa Kosova. Raseljena lica (sa susjednog Kosova) su uglavnom Srbi ili članovi romske zajednice i imaju potrebu za konstantnom pomoći i zaštitom.

UNDP procjenjuje da je stopa siromaštva (broj ljudi čiji prihod je približno UD\$5 dnevno) oko 12 posto a veliki dio tog procenta uključuje Rome i internu raseljenu lici. Pored toga, nekih 30 posto stanovništva je ekonomski ranjivo. Distribucija siromaštva je nejednaka i regionalno grupisana. Mjereno Gini¹ koeficijentom (0,29), Crna Gora u cjelini spada među najneujednačenije zemlje Zapadnog Balkana. Skoro polovina (45 posto) siromašnih žive na sjeveru zemlje gdje je stopa siromaštva skoro dva puta viša od nacionalnog prosjeka.

88

¹ Gini koeficijent je mjera za neujednačenost distribucije prihoda. Koeficijent 0 odgovara savršenoj ujednačenosti prihoda (to jest, svi imaju isti prihod) a koeficijent 1 odgovara savršenoj neujednačenosti prihoda (to jest, jedna osoba ima kompletan prihod, dok svi drugi imaju prihod 0).

I.3 Ekonomski kontekst, glavni sektori aktivnosti i njihov uticaj na životnu sredinu

Crna Gora je već 1998. godine bila ekonomski odvojena od Državne zajednice Srbija i Crna Gora, kada je prestala prenositi prikupljene poreze u savezni budžet i nije primala savezne doprinose u svoj penzioni fond. Godine 1999. Crna Gora je počela koristiti njemačku marku kao paralelnu valutu uz jugoslovenski dinar. Ovaj paralelni valutni sistem okončao se 2000. godine kada je njemačka marka postala zvanična valuta u zemlji. Kada je Evropska Unija usvojila Euro 2002. godine, Crna Gora je takođe promijenila svoju zvaničnu valutu u Euro, iako Crna Gora zvanično nije dio Euro zone.

Od 1997. godine, program ekonomske reforme u Crnoj Gori je imao dvije osnovne komponente: makroekonomsku stabilizaciju i tržišno orjentisane strukturalne reforme. Usvajanje Eura je bilo osnov za ekonomsku stabilizaciju dok su fiskalne reforme za poboljšano prikupljanje prihoda pomogle smanjenju budžetskog deficit-a na 3 posto bruto domaćeg proizvoda (BDP) u 2004. godini. Inostrana trgovina je znatno liberalizovana, a prethodna društvena kapitalna sredstva su privatizovana velikom brzinom. Rast BDP je bio konstantan ali ne i spektakularan, a rast je još uvijek relativno nizak u poređenju sa pod-regionom.

Crnogorska privreda je orjentisana prema uslugama, uključujući turizam, a specijalizuje se u proizvodnji nekoliko proizvoda, od kojih je najznačajniji

aluminijum. Na proizvodnju električne energije, rudarstvo i obradu metala otpada oko 70 posto industrijske proizvodnje. Ostale industrije uključuju drvo, tekstil, te prerađu i proizvodnju hrane. Udio poljoprivrednog sektora u BDP je neznatan.

Aluminijum se proizvodi u jednom postrojenju, Kombinat aluminijuma Podgorica (KAP), koje se nalazi deset kilometara od glavnog grada Podgorice. Aluminijum je osnovni industrijski izvozni proizvod koji donosi polovinu ukupnog prihoda zemlje od izvoza. Proizvodnja aluminijuma je energetski veoma zahtjevna i na nju otpada oko 50 posto potrošnje električne energije. KAP je najozbiljnije ekološko žarište Crne Gore, koje kontaminira ne samo vazduh već i podzemne i površinske vodne resurse i stoga ugrožava zdravlje okolnih zajednica i biodiverzitet u slivu Skadarskog jezera.

Rudarska industrija Crne Gore skoncentrisana je na dva rudnika, rudnik uglja u Pljevljima i rudnik boksita u Nikšiću. Rudnik uglja u Pljevljima proizvodi oko 80 posto uglja u zemlji i prodaje 90 posto svojih 1,5 miliona tona ukupne godišnje proizvodnje mrko-lignitskog uglja termoelektrani Pljevlja. Nikšički rudnik proizvodi godišnje 750.000 tona boksita: strateški važne rude aluminijuma koja se koristi u proizvodnji aluminijuma u KAP-u. Pored toga što se tu nalazi rudnik, Nikšić je takođe važan industrijski centar sa velikom željezarom.

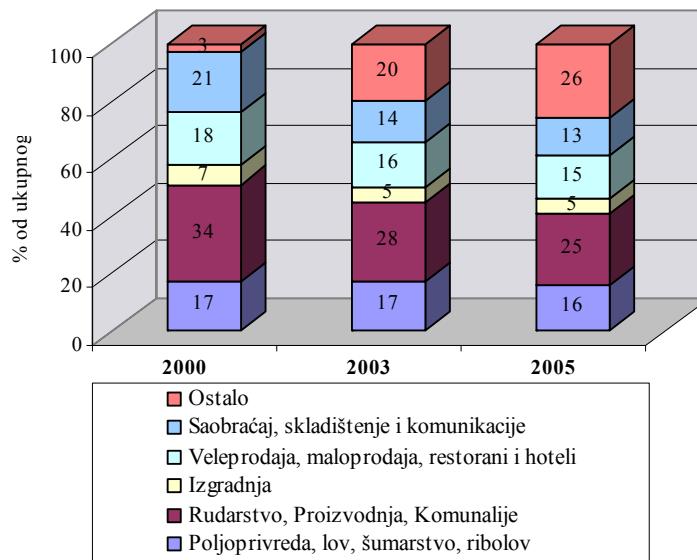
BDP u dolarskoj vrijednosti je porastao od 2002. godine, a prosječni BDP po glavi stanovnika se više nego udvostručio između 2000. i 2005. ostvarivši porast od 112 posto. Tokom istog perioda, inflacija je pala od 24,8 posto godišnje do niskih 1,8 posto, dok se udio spoljnog duga u BDP smanjio sa 69,4 posto na 41,6 posto. Nažalost, pored inače dobrog ekonomskog učinka stopa nezaposlenosti se nije

smanjila, i prema CIA (Centralnoj obavještajnoj agenciji) World Factbook, bila je 27,7 posto u 2005. godini.

Kasnih 1980-ih došlo je do pada turističke privrede, koja je ekonomski veoma važna, a rat u 1990-im u kombinaciji sa međunarodnim sankcijama je ubrzao pad. Broj inostranih turista koji su posjećivali Srbiju i Crnu Goru je pao sa visokih oko 1,3 miliona posjetilaca u 1988. godini na tek nekih 152.000 u 1999. godini, godini u kojoj je NATO (Organizacija sjevernoatlantskog ugovora) bombardovao Srbiju. Od 2000. godine, turistička privreda Crne Gore ponovo stiče izgubljene poslovne veze i dostiže ranije nivo. Ponovna izgradnja i modernizacija turističke privrede je od suštinske važnosti za crnogorsku ekonomiju. Njena rastuća aktivnost, međutim, će dovesti do ozbiljnih efekata na životnu sredinu (vidi Poglavlje 6).

Energija se ne koristi na veoma efikasan način. Crna Gora ima veoma visoku stopu energetske potrošnje u poređenju sa zemljama koje imaju sličan nivo Bruto nacionalnih prihoda (BNP). Energetska produktivnost je takođe niska. BDP generisan po energetskoj jedinici u 2002. godini bio je 1,29 US\$/koe dok je prosjek za ostale tranzicione zemlje jugoistočne Evrope bila skoro tri puta veća (3,71 US\$/koe). Osnovni uzroci niske energetske efikasnosti su loša izolacija zgrada, raširena upotreba električne energije za grijanje i za hlađenje, niska proizvodna efikasnost postrojenja za proizvodnju električne energije koja koriste lignit, te veliki gubici kod prenosa električne energije. Glavni industrijski potrošač električne energije je KAP, koji troši od 45 do 50 posto ukupne električne energije zemlje (vidi Poglavlje 7).

Slika I.2: BDP po sektorima u 2000, 2003 i 2005. godini (procenat ukupnog BDP)

Izvor: Procjena Statističkog odsjeka Ujedinjenih nacija, 2007.

Tabela I.2: Izabrani ekonomski indikatori, 2000-2005

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
BDP (% promjene u odnosu na prethodnu godinu)	..	21.8	4.6	7.0	18.6	8.1
BDP prema trenutnim cijenama (miliona EURA)	1,022.2	1,244.8	1,301.5	1,392.0	1,651.1	1,785.3
BDP prema trenutnim cijenama (miliona nacionalne valute)
BDP po glavi stanovnika (US\$ PKM po glavi stanovnika)
Udio poljoprivrede u BDP (%)
Industrijski proizvod (2000 = 100)	100.0	99.0	100.0	102.0	116.0	..
Poljoprivredni proizvod (% promjene u odnosu na prethodnu godinu)
Produktivnost radne snage u industriji (% promjene u odnosu na prethodnu godinu)
Indeks cijena na malo (% promjene u odnosu na prethodnu godinu, godišnji prosjek)	24.8	28.0	9.4	6.7	4.3	3.0
PPI (% promjene u odnosu na prethodnu godinu, godišnji prosjek)
Registrirana nezaposlenost (% radne snage)	37.0	37.0	..	25.8	22.2	..
Trgovinski bilans u robi (miliona US\$)	193.2	351.4	487.4	430.4
Trenutni saldo računa (miliona US\$)
Trenutni saldo računa (kao % BDP)
Neto priliv direktnih stranih ulaganja (miliona US\$)
Neto tokovi direktnih stranih ulaganja (kao % BDP)
Kumulativno direktna strana ulaganja (miliona US\$)
Devizne rezerve (miliona US\$)
Devizne rezerve (kao mjeseci uvoza)
Ukupni neto spoljni dug (miliona US\$)
Izvoz robe (miliona US\$)	161.3	178.0	194.2	171.3
Uvoz robe (miliona US\$)	354.5	529.4	681.6	601.7
Odnos neto duga prema izvozu (%)
Odnos neto duga prema BDP (%)
Kursevi: godišnji prosjeci (Nacionalna valuta/ US\$)
Stanovništvo (1000)	654,274	658,223	617,511	619,300	621,258	622,978

Izvor: Statistički godišnjak 2005 i direktni razgovori.

Privatizacija crnogorske privrede je uveliko u toku. Nekoliko važnih projekata privatizacije u naftnoj, čeličnoj i telekomunikacijskoj industriji je već okončano. U oktobru 2002. godine Vlada je prodala 54,4 posto udjela u naftnoj kompaniji Jugopetrol firmi Hellenic Petroleum (Grčka) za 65 miliona eura. Sredinom 2004. godine Vlada je prodala državnih 58

posto udjela u nikšićkoj željezarji firmi Midland Resources Holding (UK). U martu 2005. godine Vlada je prodala državnih 51 posto udjela u telekomunikacijskom monopolu fiksne telefonije, Telekom Crna Gora, firmi Hungarian Matav. Od tada je Matav povećao svoj udio na više od 76 posto i

namjerava da po mogućnosti preuzeme kompletan Telekom Crne Gore.

U aprilu 2005. godine Vlada je pristala da proda KAP, najveću kompaniju u zemlji, ruskom proizvođaču metala Rusal-u. Vlada je takođe objavila nekoliko tendera u bankarstvu, proizvodnji električne energije i turističkoj privredi. U 2005. godini, objavljeni su tenderi za prodaju: 64,3 posto udjela u Podgoričkoj banci (trećoj najvećoj banci u zemlji), termoelektrani i rudniku uglja Pljevlja, te nekoliko hotela. Procijenjeno je da bi očekivani prihod za 2005. godinu dostigao 300 miliona eura, dvostruko više od projekcije Vlade, ali stvarne cifre prihoda nisu poznate. Državni monopol u Elektroprivredi Crne Gore se takođe priprema za privatizaciju.

Trenutna procjena je da je prodato oko 65 do 80 posto državnih kompanija, a samo 25 posto

bankarske imovine ostaje u državnom ili društvenom vlasništvu.

I.4 Institucije

Važeći ustav je usvojen 1992. godine dok je Crna Gora još bila u sastavu Savezne Republike Jugoslavije. Ustav definiše Crnu Goru kao demokratsku suverenu državu, sa srpskim kao službenim jezikom. Vlast je u rukama građana, koji direktno biraju svoje predstavnike u Skupštinu. Odluke u vezi sa promjenama ustavnog statusa ili sa promjenom granica predmet su referendumu. Dana 21. maja 2006. godine održao se referendum kada je preko 55 posto Crnogoraca glasalo za nezavisnost i odvajanje od Državne zajednice Srbija i Crna Gora. Nakon referenduma, 3. juna, Skupština Crne Gore je proglašila nezavisnost Crne Gore i Crna Gora je postala 192. država članica Ujedinjenih Nacija. Očekuje se da će novi ustav biti usvojen u Skupštini u proljeće ili ljetu 2007. godine

Tabela I.3: Ministarstva, kako su nazvana 2007. godine

Ministarstvo saobraćaja, pomorstva i telekomunikacija
Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine
Ministarstvo finansija
Ministarstvo inostranih poslova
Ministarstvo kulture, sporta i medija
Ministarstvo odbrane
Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
Ministarstvo pravde
Ministarstvo obrazovanja i nauke
Ministarstvo unutrašnjih poslova i državne uprave
Ministarstvo za ekonomski razvoj
Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava
Ministarstvo zdravlja, rada i socijalnog staranja

Izvor: <http://www.vlada.cg.yu/eng/ministarstva.php> on 7.2.2007

Predsjednik se bira narodnim glasanjem na period od pet godina i može biti biran u dva mandata. On/ona može proglašavati zakone putem ukaza, raspisati izbore za Narodnu skupštinu, predlagati Skupštini kandidate za premijera, predsjednika i sudije Ustavnog suda i može raspisati referendum. Predsjednik je takođe član Vrhovnog savjeta odbrane.

Vlada, na čelu sa premijerom, je izvršna grana državne vlasti. Premijer podnosi Skupštini Program Vlade uključujući i listu predloženih ministara (13 od maja 2007. godine, vidi Tabelu I.3). Ostavka premijera uzrokuje pad Vlade. Vlada utvrđuje i vodi spoljnu politiku, donosi uredbe i druge propise, izvršava zakone, zaključuje međunarodne ugovore i vrši druge poslove utvrđene Ustavom.

Skupština ima 81 poslaničko mjesto. Ona donosi zakone, ratifikuje međunarodne ugovore, usvaja budžet, i bira premijera, ministre i sudije svih sudova. Skupština može izglasati nepovjerenje Vladi većinom glasova poslanika.

U sferi lokalne samouprave, Crna Gora je podijeljena na 21 opštinu i dvije prigradske opštine koje su dijelovi glavnog grada Podgorica.

I.5 Ekološka pitanja

Voda

Postoje ozbiljni problemi kada se govori o sistemu za distribuciju vode. U poređenju sa dostupnim resursima, nivoi potrošnje vode su previsoki, posebno tokom ljeta kada su vodni resursi ograničeni. Ovaj

nedostatak vode je pogoršan lošim stanjem mreže za distribuciju vode, u kojoj se gubi oko polovina vode za piće prije nego što dođe do potrošača – Preko 90 posto domaćinstava ima pristup tekućoj vodi. Postoji takođe problem povraćaja troškova: tek nešto oko 70 posto korisnika plaća svoju potrošnju vode za piće. Opštinska preduzeća za upravljanje vodama nisu u mogućnošću da se izbore sa ovim problemima.

Ispuštanja otpadnih voda u vodena tijela je još jedan ozbiljan problem i problem koji se previda. U primorskoj regiji samo 56 posto stanovništva povezano je na kanalizacionu mrežu. Otpadne vode se ispuštaju u more kao netretirane ili cure iz cjevovoda i infiltriraju se u tlo. Od 89 cijevi koje odvode otpadne vode u more, samo 11 imaju svoju tačku disperzije koja je dalja od zakonski propisane udaljenosti 1.000 metara od obale. Šest od 26 kanalizacionih pumpnih stanica je potrebno hitno renovirati. Crna Gora ima samo dva postrojenja za tretman otpadnih voda od kojih funkcioniše samo ono u Podgorici. Postrojenje u Nikšiću nije u funkciji već godinama. Na drugim mjestima u državi, opštine ispuštaju svoje otpadne vode bilo u potoke i rijeke ili ih infiltriraju u tlo kroz septičke jame.

Vazduh

U Crnoj Gori postoje određena žarišta zagađenog vazduha u industrijskim oblastima, posebno u blizini KAP-a i željezare u Nikšiću. U ovim oblastima, sumpor dioksid i krute čestice uveliko prevazilaze nacionalne standarde kvaliteta vazduha, što je dovelo do slučajeva respiratornih problema kod populacije koji su češći od prosjeka.

Energetski sektor takođe emituje ugljenmonoksid (CO), sumpor oksid i emisije pepela koje prevazilaze dozvoljene standarde u nekoliko opština. Glavni emiter je termoelektrana u Pljevljima, smještena tri kilometra od centra grada, koja koristi lignit iz površinskog kopa u Pljevljima. Ovaj lignit ima značajnu količinu sumpora, veliku vlažnost i nisku kaloričnu vrijednost.

U crnogorskim gradovima ne postoji centralni sistem za grijanje. Tokom zime, emisije nastale od lož ulja sa visokim sadržajem sumpora koje dolaze iz individualnih domaćinstava predstavljaju veliki problem za kvalitet vazduha u gradovima. Još jedan značajan izvor zagađenja vazduha je upotreba olovnog benzina i visoko-sumpornog dizela za motorna vozila.

Otpad

Industrijski i komunalni otpad se odlaže na mnogim deponijama ili smetlištima razbacanim širom zemlje. Procjenjuje se da je u 2004. godini oko 85 posto čvrstog otpada u velikim gradovima bilo sakupljano od strane nadležne službe, u poređenju sa samo 15 posto u ruralnim oblastima. U prosjeku, samo oko 60 posto kompletног komunalnog otpada bilo je sakupljeno 2004. godine.

Reciklaža skoro da i ne postoji, a 2004. godine reciklirano je samo 1 posto ukupnog otpada. Nema sistema za odlaganje flaša i ambalaže od Polietilen Tereftalata (PET). Oprema za sakupljanje otpada je uglavnom zastarjela (75 posto opreme je više od deset godina staro).

Nacionalni Strateški Master plan za upravljanje čvrstim otpadom je usvojen 2005. godine.

Biodiverzitet

Četiri različite klimatske zone Crnoj Gori u kombinaciji sa svojim različitim karakteristikama reljefa omogućavaju znatan nivo prirodnog biodiverziteta. Međutim, prema Conservation International, Crna Gora je žarište biodiverziteta sa mnoštvom opasnosti za biodiverzitet. Osnovni razlozi za opadanje biodiverziteta spadaju u nekoliko širokih kategorija: degradacija staništa, nezakonito korišćenje prirodnih resursa ili krivolov, te zagađenje.

Država teži da zaštitи svoje prirodno nasljeđe. Stvorila je četiri nacionalna parka i zaštitila je nekoliko važnih prirodnih oblasti, od kojih su mnoge pobrojane u međunarodnim konvencijama ili zaštićene putem međunarodnih ugovora. Od šest do 7 posto njene teritorije je zaštićeno, sa ciljem dostizanja 10 posto do 2015. Na primjer, Skadarsko jezero je jedno od najvažnijih zimovališta vodenih ptica u Evropi. Močvarni sistem sa endemskim reptilima i stotinama različitih vrsta algi imenovan je RAMSAR područjem. Sliv rijeke Tare pripada UNESCO-vom Rezervatu Biosfere, a Nacionalni park Durmitor, jedan od centara biodiverziteta na Balkanu, je područje Svjetske prirodne baštine. Zbog nedostatka finansija, ne postoji inventar biodiverziteta ili monitoring istog, te stoga nema ni crvenih knjiga o flori i fauni, što je zabrinjavajuće pitanje koje je već istaknuto u Prvoj Reviziji ekoloшког učinka iz 2002. godine.

Izvan ovih zaštićenih zona, pritisci na životnu sredinu su različiti i ozbiljni. Planinska staništa pate od

pretjerane ispaše, nezakonite sječe drva i nekontrolisanog krčenja, kao i od razvoja turističke, saobraćajne i vodne infrastrukture. Primorske oblasti gube staništa i vrste zbog eutrofikacije i problema uzrokovanih brzim rastom turističke privrede. Neregulisano, i katkada nezakotino ribarenje i lov

uzrokuju znatne štete populacijama životinja. Pritisak na biodiverzitet uzrokovan zagadenjem skoncentrisan je na nekim žarištima kao što su vađenje šljunka iz rijeke Morače, i otpadne vode iz KAP-a i Nikšićke željezare.

Mapa I.1: Mapa Crne Gore

Napomena: Granice i nazivi prikazani na ovoj mapi ne podrazumijevaju zvanično određenje ili prihvatanje od strane Ujedinjenih nacija

DIO I: KREIRANJE POLITIKE, PLANIRANJE I IMPLEMENTACIJA

Poglavlje 1

SISTEM ZA DONOŠENJE ODLUKA I NJEGOVO SPROVOĐENJE

1.1 Institucionalni kapaciteti i kontekst

Nacionalni nivo

Od prvog izvještaja o stanju životne sredine (*Environmental Performance Review - EPR*) iz 2002. godine, status Crne Gore se mijenjao dva puta: iste 2002. godine, kada je Savezna Republika Jugoslavija transformisana u Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora, i ponovo 2006. godine kada je zajednica prestala da postoji i kada je objavljena nezavisnost Republike Crne Gore. U skladu sa tim suštinskim promjenama, modifikovane su i odgovarajuće institucije, uključujući i one koje se bave zaštitom životne sredine.

Do novembra 2006. godine, Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora (MZŽSUP) je imalo primarnu odgovornost za pitanja zaštite životne sredine. Ono je bilo nadležno za pitanja životne sredine tokom prve EPR. Osnovne zadatke je obavljao Sektor za zaštitu životne sredine, jedan od pet funkcionalnih sektora u okviru Ministarstva. Osnovni zadatak MZŽSUP odnosio se na izradu nacionalnih strategija, politika, zakona i standarda na polju zaštite životne sredine. Administrativne aktivnosti su uključivale:

- Zaštita vazduha, klime i ozonskog omotača;
- Održivo korišćenje prirodnih resursa;
- Zaštita prirode i biodiverziteta;
- Zaštita morskih vrsta;
- Upravljanje opasnim otpadom;
- Zaštita od radioaktivnih supstanci, nejonizujućeg i jonizujućeg zračenja (izuzev u medicinske svrhe);
- Sprovodenje strateških procjena uticaja na životnu sredinu (SEA), procjena uticaja na životnu sredinu (EIA) i integrisanog sprječavanja i kontrole zagađenja (IPPC);
- Korišćenje ekonomskih instrumenata u zaštiti životne sredine i eko-menadžmentu;
- Razvoj standarda životne sredine, monitoringa životne sredine i informacionog sistema za životnu sredinu;
- Pravljenje registra zagađivača;

- Priprema i izvođenje ekološki usmjerenih programa i projekata za poboljšanje stanja;
- Koordinacija vodosnabdijevanja;
- Upravljanje ekološki zaštićenim područjima uključujući i one na obali; i
- Međunarodna saradnja po pitanjima životne sredine.

Sektor za zaštitu životne sredine u okviru Ministarstva je bio odgovoran za nadzor nad sledećim državnim preduzećima:

- Centar za ekotoksikološka ispitivanja (CETI), odgovoran za monitoring vazduha, vode, zemljišta, otpada, zračenja i hrane;
- Hidrometeorološki zavod (Hydromet), odgovoran za monitoring kvaliteta vazduha, kao i monitoring kvaliteta površinskih i podzemnih voda; i
- JP Nacionalni parkovi Crne Gore, odgovorno za upravljanje nacionalnim parkovima.

U novembru 2006. godine, Ministarstvo je imalo 90 zaposlenih, ali samo njih 15 u Sektoru za zaštitu životne sredine (2002. godine ih je bilo 20). Iako je postojala zvanična sistematizacija radnih mesta, zbog ograničenog broja osoblja, zaposleni u Sektoru su morali da budu fleksibilni i da pokrivaju širok spektar poslova te da mijenjaju jedni druge, ukoliko je to neophodno. Takvo stanje je dovelo do toga da su se aktivnosti Sektora za zaštitu životne sredine uglavnom usredsređivale na prioritetna pitanja vezana za pristupanje Evropskoj uniji (EU) – izrada strateških dokumenata i akcionalih planova i izrada novih zakonskih propisa usaglašenih sa EU *acquis communautaire*. Obuka² je uglavnom rađena *ad hoc* u okviru pojedinih projekata međunarodne saradnje da bi se steklo znanje neophodno za implementaciju zakonskih propisa važnih sa stanovišta međunarodne saradnje i pristupanja EU.

Ostale aktivnosti relevantne za životnu sredinu pokrivali su drugi sektori u okviru Ministarstva, ali

bez odgovarajuće i sistematske koordinacije i saradnje sa Sektorom za zaštitu životne sredine: Sektor za komunalna i stambena pitanja vršio je nadzor nad javnim preduzećem za vodosnabdijevanje, otpadne vode i čvrsti otpad, Sektor za urbanizam i izgradnju nadzirao je Inženjersku komoru, Seizmološki zavod, Direkciju za javne radove i Javno preduzeće za upravljanje morskim dobrom.

10. novembra 2006. godine, Skupština je odobrila novu strukturu Vlade. Novosnovano Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine (MTZŽS) postalo je odgovorno za pitanja životne sredine. Bivši Sektor za zaštitu životne sredine je prestrukturiran (pogledati Okvir 1.1) u četiri odjeljenja odgovorna za: vazduh i zračenje; kontrolu industrijskog zagađenja, upravljanje otpadom i otpadnim vodama; zaštitu prirode, EIA, SEA i IPPC; i integracione i strateške procese na polju životne sredine. Jedna jedinica u okviru MTZŽS se bavi pitanjima evropskih integracija. Bivše pravno odjeljenje od četiri pravnika i bivša ekološka inspekcija sa četiri ekološka inspektora uključeni su u Sektor za zakonodavstvo i inspekcijski nadzor u okviru MTZŽS. Pored 20 službenika iz prethodne strukture, očekuje se da će Sektor životne sredine brojati ukupno 25 zaposlenih. Trinaest članova osoblja trenutno rade u Sektoru za zaštitu životne sredine (pogledati Sliku 1.1).

Uprkos novoj strukturi Vlade, nije riješen niz nedostataka koji su ranije postojali u podjeli zadataka u oblasti životne sredine na razna ministarstva. Sektor za zaštitu životne sredine dijelio je nekoliko

nadležnosti važnih sa stanovišta životne sredine sa par drugih ministarstava:

- Ministarstvom zdravljia, rada i socijalnog staranja u vezi toksičnih materija, kvaliteta vode za piće, buke i zaštite od radijacije u medicini;
- Ministarstvom poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede odgovornim za šumarstvo, poljoprivredna zemljišta, zaštitu i korišćenje voda i genetski modifikovane organizme;
- Ministarstvom unutrašnjih poslova i javne uprave u vezi procjene i kontrole rizika povezane sa civilnom zaštitom; i
- Ministarstvom saobraćaja, pomorstva i telekomunikacija nadležnim za smanjenje zagađujućih emisija iz motornih vozila; sprečavanje, spremnost i odgovor u slučajevima zagađenja mora uzrokovanih nezgodama; te za zaštitu mora od zagađenja;
- Ministarstvom kulture, sporta i medija nadležnim za prirodne rijetkosti i zaštitu prirodnog nasljeđa; i
- Ministarstvom za ekonomski razvoj nadležnim za nove proizvodne tehnologije, kvalitet goriva i primorske oblasti.

U tom kontekstu, zbog ograničenih kadrovskih potencijala, teško je koordinirati aktivnosti koje sprovode razne inspekcijske službe relevantne sa stanovišta životne sredine za koje su zadužena razna ministarstva.

Okvir 1.1: Osnovni zadaci* Sektora za zaštitu životne sredine u Ministarstvu turizma i zaštite životne sredine

- Zaštita životne sredine;
- Održivo korišćenje prirodnih resursa;
- Zaštita prirode, nacionalni parkovi, zaštićene oblasti i biodiverzitet;
- Zaštita vazduha, klime i ozonskog omotača;
- Zaštita od štetnih efekata ionizujućeg i nejonizujućeg zračenja;
- Zaštita kvaliteta zemljišta;
- EIA, SEA and IPPC;
- Monitoring stanja životne sredine i registar zagađivača;
- Ekonomski instrumenti u oblasti životne sredine;
- Upravljanje otpadom;
- Izvoz, uvoz, tranzit i odlaganjem opasnih supstanci, uključujući radioaktivne supstance;
- Koordinacija opštinskih infrastrukturnih sistema za otpadne vode;
- Koordinacija regionalnih sistema vodosnabdijevanja i
- Međunarodna saradnja na polju životne sredine.

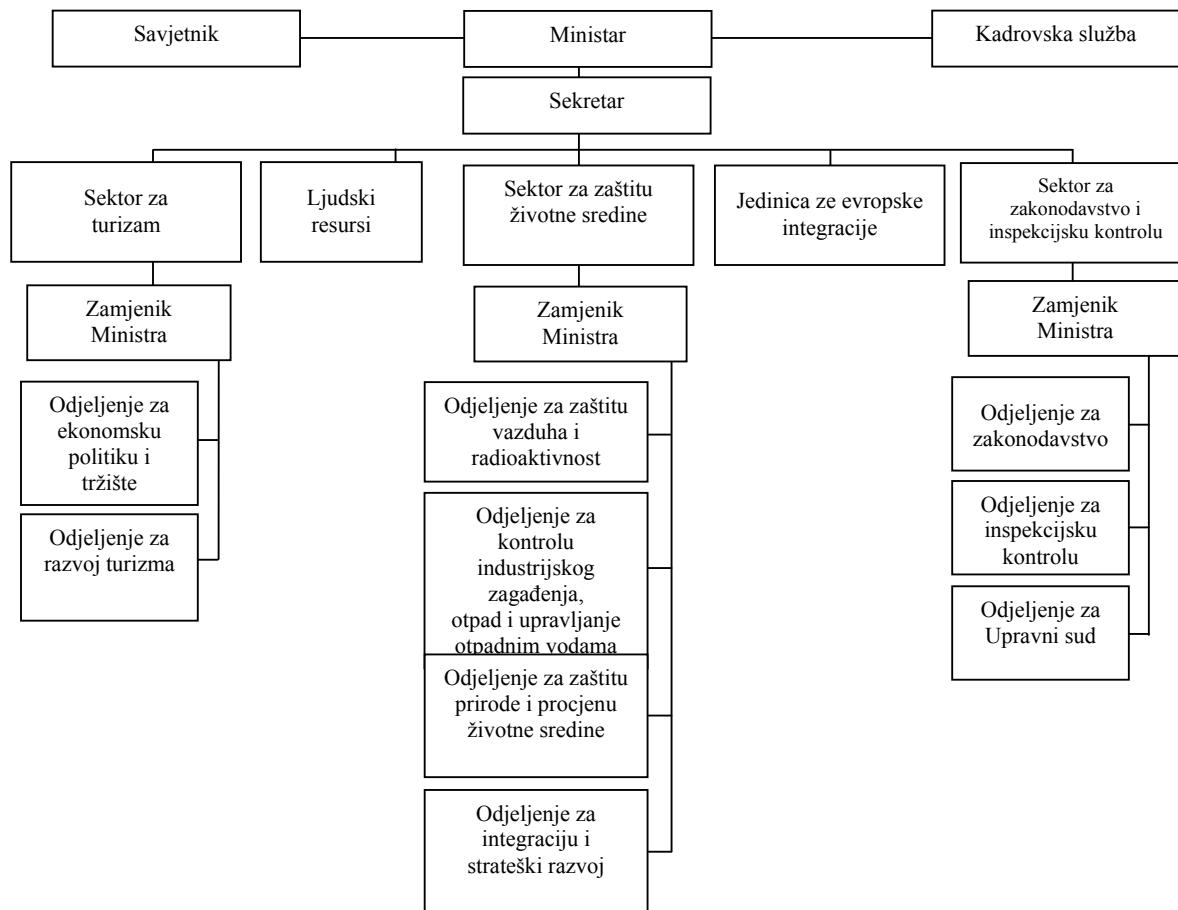
* Prema Zakonu o javnoj upravi (SL RCG br. 72/2006)

Okvir 1.2: Projekat osnivanja Agencije za zaštitu životne sredine (EPA) u Crnoj Gori

EPA bi bila osnovana uz podršku EU u sklopu projekta kojim rukovodi Evropska agencija za rekonstrukciju (EAR). Osnovna svrha osnivanja EPA je striktno razdvajanje politike životne sredine od zakonodavnih zadataka. Ti zakonodavni zadaci bi ostali unutar Ministarstva turizma i zaštite životne sredine. Zakonska implementacija i sprovođenje zakonodavstva bi bila odgovornost nove Agencije i imali bi direktnе implikacije na polju međunarodne sradnje u oblasti životne sredine. Mandat EPA bi uključivao:

- Izdavanje ekoloških dozvola i EIA, SEA i IPPC postupaka;
- Inspeksijske aktivnosti i aktivnosti sprovođenja u skladu sa zakonodavstvom iz oblasti životne sredine;
- Prikupljanje i obrada podataka o monitoringu životne sredine datih od strane ovlašćenih institucija, ustanovljenje ekoloških baza podataka i organizovanje širenja informacija i pristup javnosti istima;
- Izvještavanje vezano za ekološki *acquis communautaire* EU, nacionalne zahtjeve iz zakona o zaštiti životne sredine i sporazume iz oblasti životne sredine
- Objavljivanje Izvještaja o stanju životne sredine nakon odobrenja od strane Vlade i saopštavanja svih relevantnih informacija o životnoj sredini zainteresovanim stranama, uključujući relevantne međunarodne organizacije.

Program monitoringa bi bio racionalizovan ali tenderski postupak za monitoring bi ostao kakav jeste (vidi Poglavlje 2). EPA bi bila odgovorna za praktičnu implementaciju integrisanog pristupa ekološkim pitanjima na osnovu zahtjeva ekološkog *acquis communautaire* EU. Osnivanje Agencije bi imalo uticaja na sadašnje odgovornosti Vladinih organa i institucija. U cilju djelotvornosti EPA u izvršavanju svojih zadataka, predviđa se da ista ima kapacitet od oko 50 zaposlenih, i da finansira svoje ljudske resurse i potrebnu opremu.

Slika 1.1: Struktura Ministarstva turizma i zaštite životne sredine

Novi model za institucionalni okvir u oblasti zaštite životne sredine koji je razvijen 2006. na osnovu strateških dokumenata, kao što su: 2003 - *Agenda ekonomskih reformi za period od 2002. do 2006. godine* i preporuke raznih međunarodnih projekata (na primjer, program iz 2005. godine *Osnaživanje kapaciteta Ministarstva zaštite životne sredine i uređenja prostora za rješavanje problema upravljanja životnom sredinom* i program iz 2005. i 2006. godine *Pomoć Ministarstvu za zaštitu životne sredine i uređenje prostora*) donekle je bio uzet u obzir u trenutnoj institucionalnoj strukturi. U tom okviru, institucija centralne Vlade (tj. Ministarstvo odgovorno za zaštitu životne sredine) bi uglavnom bila odgovorna za dugoročna prioritetska pitanja, kao što su razvoj ključnih nacionalnih strateških dokumenata i osnovnih dokumenata za njihovu implementaciju (tj. zakona, ukaza i uredbi, ekonomskih instrumenata) koji će biti harmonizovani sa onima koje koriste države članice EU i sa drugim međunarodnim instancama, kao što su međunarodne konvencije i organizacije.

Ostale odgovornosti, kao što su prikupljanje i analiza podataka i izvještavanje, inspekcijska kontrola i sprovođenje propisa, izdavanje dozvola i komunikacije bile bi prenesene na Agenciju za zaštitu životne sredine (EPA), čije je osnivanje predviđeno u nacrtu *Zakona o životnoj sredini* (SL RCG Br. 12/1996). Osmišljen je model EPA u koordinaciji međuresornog Savjetodavnog odbora i u oktobru 2006. godine predložen prethodnoj Vladi. Predlog opisuje korake koje treba preuzeti u pravcu osnivanja EPA; uključujući i planove za obuku i izgradnju kapaciteta kadrova EPA. Od maja 2007. godine, Skupština nije usvojila odluku o osnivanju EPA (vidi Okvir 1.2).

Lokalni nivo

Na lokalnom nivou, opštinske službe za pitanja životne sredine su stručne i odgovorne za pitanja politike životne sredine. Lokalne samouprave (opštine) imaju mnogo manje ovlašćenja u pogledu politike životne sredine, iako nisu isključene iz preuzimanja značajnog broja zadataka. Neke opštine, kao što su Budva, Herceg Novi, Kotor, Nikšić, Pljevlja i Podgorica, posjeduju jedinicu ili osobu(e) zaduženu za pitanja životne sredine.

Prema *Zakonu o životnoj sredini*, lokalne vlasti će donijeti i implementirati sopstvene programe i planove zaštite životne sredine u skladu sa nacionalnim strateškim dokumentima u toj oblasti. U skladu sa nedavno usvojenim zakonima, biće odgovorne za sprovođenje EIA, SEA i IPPC

procedura koje nisu pobrojane kao one od nacionalnog značaja, upravljanje komunalnim otpadom i implementaciju mjera zaštite od erozije i buke. Takođe, implementacija novih EIA i SEA zakona će dovesti do podjele nadležnosti između nacionalnog i lokalnog nivoa. Po *Zakonu o lokalnoj samoupravi* (SL RCG br. 42/2003) iz 2003. godine, zadatke koji proističu iz opštinskih nadležnosti sprovode opštinski organi i javne službe. Međutim njihovi kapaciteti za implementaciju zakona su veoma ograničeni što objašnjava zašto poštovanje zakona iz oblasti životne sredine nije na zadovoljavajućem nivou.

Od opština se očekuje da koriste prostorno planiranje kao instrument za zaštitu ekološki vrijednih područja i da postave uslove za očuvanje i zaštitu lokalnih prirodnih dobara u blizini urbanih područja. Uz izuzetak glavnog grada Podgorice, njihov stvaran učinak je ograničen nedostatkom finansijskih, tehničkih i kadrovskih kapaciteta.

Opštine takođe treba da odigraju posebnu ulogu u izvještavanju o pitanjima životne sredine: *Zakon o životnoj sredini* zahtijeva od zagadivača da podnose godišnje izvještaje o stanju životne sredine (uključujući i opis svojih emisija) opštini na čijoj se teritoriji nalaze; onda opštine treba da jedanput godišnje podnesu Ministarstvu ove izvještaje, uz sopstvene izvještaje o stanju životne sredine. Samo-monitoring se ne sprovodi; samo jedno preduzeće ima sopstveni sistem za samo-monitoring (pivara u Nikšiću). Izvještavanje od strane opština se loše sprovodi i to je jedan od razloga zašto Ministarstvo koje je zaduženo za zaštitu životne sredine nije bilo u stanju do sada da prikupi podatke o zagađivačima i, na osnovu toga, napravi registar zagađivača.

Institucionalno okruženje za implementaciju održivog razvoja

Kao odgovor na *Milenijumsku deklaraciju Ujedinjenih nacija* (2000.) i Svjetski samit o održivom razvoju (2002.), 2002. godine je osnovan Nacionalni savjet za održivi razvoj (NSOR). Savjetom predsjedava predsjednik Vlade, a sastoji se od predstavnika raznih ministarstava, poslovnog sektora i nevladinih organizacija (NVO). Glavna uloga Savjeta odnosi se na implementaciju *Nacionalne strategije održivog razvoja* (NSOR) i zadatka definisanih u dokumentu *Razvojni pravci Crne Gore kao ekološke države*. NSOR treba da vrši pregled nacionalnih strateških dokumenata, razvojnih politika i investicionih programa da osigura njihovu usaglašenost sa principima održivog razvoja

definisanim u NSOR i da procijeni nivo koherentnosti sa svojim ciljevima i zadacima. U cilju usaglašavanja ostalih programa sa NSOR, 2006. godine NSOR je razmotrio načrt programa za razvoj održivog turizma u središnjim i centralnim krajevima Crne Gore (pogledati Poglavlje 6), politiku i program šumarstva i program organske poljoprivrede. To je bio korak naprijed, ali potrebno je još vremena i napora da bi ova diskusija bila manje formalna i da bi ohrabrla sve članove NSOR da koriste ovu priliku za razrješavanje potencijalnih sukoba interesa i harmonizaciju instrumenata za njihovu implementaciju.

Za rješavanje zadataka održivog razvoja i kao podršku radu NSOR, Vlada je u januaru 2006. godine osnovala Kancelariju za održivi razvoj (KOR), kao rezultat zajedničkog projekta Programa za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP) i Instituta za otvoreno društvo (OSI). Osnovna misija KOR je da:

- Koordinira implementacijom NSOR;
- Poveća prioritetnost pitanja održivog razvoja u odnosu na ostala pitanja;
- Poboljša učešće civilnog društva i drugih zainteresovanih strana u kreiranju politike i implementaciji u kontekstu održivog razvoja, i
- Olakša saradnju sa međunarodnom zajednicom na programima i projektima održivog razvoja ekološke države Crne Gore.

Osim toga što vrši ulogu sekretarijata NSOR, KOR je oformila i međuresornu Radnu grupu za održivi razvoj. Učešće NVO nije dobro definisano u Odluci koja je dovela do stvaranja NSOR. KOR je ustanovila Forum NVO da bi se odabrali predstavnici NVO koji će učestvovati u radu NSOR. Da bi se podigla svijest o konceptima održivog razvoja unutar same zemlje, KOR sprovodi obuku novinara. Kao podrška pripremi NSOR, KOR je organizovala sastanke i seminare da bi se odredili prioriteti koje NSOR treba da rješava.

KOR ima bliske veze sa drugim ministarstvima. Nakon više od godine dana rada, uloga KOR je pozitivna, pogotovo u pogledu komunikacije i podizanja nivoa svijesti. Ipak, uprkos značajnim naporima, KOR nije uspjela da stvori sinergije koje bi dovele do harmonizacije sektorskih politika. Razlog tome leži u niskom nivou svijesti o ciljevima održivog razvoja, slabo izraženoj političkoj volji, nedovoljnoj kadrovskoj popunjenošći, nedostatku sredstava i nekim metodama rada (u smislu nedovoljne pažnje posvećene određivanju prioriteta, postavljanju realnih ciljeva i razvoju operativnih, transparentnih i djelotvornih procedura).

1.2 Politike, strategije i planovi

Od 2002. godine, Crna Gora je postigla veliki napredak u izradi strateških dokumenata i planova, od kojih je većina povezana sa procesom pristupanja EU. Taj napredak je postignut na osnovu *Sporazuma o evropskom partnerstvu* i relevantnih djelova odgovarajućih *Planova za implementaciju evropskog partnerstva*.

Agenda ekonomskih reformi za period 2002.–2006. iz 2003. godine, uključuje poseban odjeljak koji se bavi pitanjima životne sredine koja su postala osnovni i najvažniji strateški okvir za aktivnosti koje sprovodi MZŽSUP. Agenda definiše petogodišnje obaveze iz oblasti životne sredine sa ciljem:

- Uspostavljanja modernog sistema zaštite životne sredine i upravljanja prirodnim resursima;
- Harmonizacije zakonodavstva u oblasti životne sredine sa relevantnim direktivama EU sa osnovnim akcentom na horizontalnim zakonskim propisima kao što su EIA, SEA, IPPC;
- Osnaživanja institucionalnog okvira uključujući i osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine;
- Osnaživanja izvora finansiranja, uključujući i osnivanje Ekološkog fonda Crne Gore; i
- Razvoja sveobuhvatnog informacionog i monitoring sistema za životnu sredinu.

Dvije godine nakon početka implementacije Agende, dokument je elaboriran uz detaljnije definisanje ciljeva.

Serijske strategije zaštite životne sredine koje se odnose na vode i otpadne vode usvojena je 2004. i 2005. godine, a zasnovane su na prioritetima koje su identifikovale opštinske vlasti: *Nacionalna politika upravljanja otpadom*, *Nacionalna strategija upravljanja otpadom*, *Strateški master plan za čvrsti otpad*, *Strateški master plan za kanalizaciju i tretman otpadnih voda za crnogorsko primorje i opštinu Cetinje*, i *Strateški master plan za kanalizaciju i tretman otpadnih voda za središnji i sjeverni region Crne Gore*. Cilj im je da stvore uslove i izgrade odgovarajuću infrastrukturu za komunalni otpad i tretman otpadnih voda u skladu sa zahtjevima EU.

Preduzeti su neophodni koraci na kreiranju odgovarajuće zakonske osnove za implementaciju ovih sektorskih strateških dokumenata i ocjenu finansijskih i drugih aspekata za njihovu implementaciju. Na primjer, *Zakon o upravljanju*

otpadom iz 2005. godine (SL RCG Br. 80/2005) je u potpunosti harmonizovan sa relevantnim direktivama EU i sada treba izraditi pripadajuća podzakonska akta.

Važno je ukazati na to da su nakon ovih strategija uslijedile i konkretne akcije. Već je pokrenuto nekoliko investicionih projekata da podrže implementaciju *Strateškog master plana za upravljanje čvrstim otpadom*, koje treba završiti do 2009. godine. Na primjer, *projekat Ekološki osjetljiva turistička područja u Crnoj Gori* ima za cilj rekonstrukciju regionalnih sanitarnih deponija u Kotoru, Tivtu, Budvi, Ulcinju i Baru i izgradnju kapaciteta za upravljanje komunalnim otpadom u Podgorici. Kao podrška implementaciji *Strateškog master plana za kanalizaciju i tretman otpadnih voda na crnogorskom primorju i u opštini Cetinje*, koji treba završiti do 2028. godine, sprovedeni su sanitarni projekti za punktove za gorivo u Kotoru i Budvi, a pokrenuti su i projekti na izgradnji kanalizacionog sistema u Tivtu.

Ostali strateški dokumenti koje treba usvojiti do kraja 2007. godine su između ostalog *Strategija za Acquis u oblasti životne sredine*, *Nacionalna strategija integrisanog upravljanja obalnim područjem* i *Prostorni plan Republike Crne Gore*. Po prvi put će je realizovan pilot projekat SEA za procjenu uticaja *Prostornog plana Republike*; pilot projekat koji su podržale Holandija i Svjetska banka pokrenut je da se „testira“ procedura predviđena *Zakonom o SEA* iz 2005. godine (SL RCG Br. 80/2005) i prije nego što taj zakon stupi na snagu (pogledati Poglavlje 6).

Ostala važna strateška dokumenta sa komponentama koje su povezane sa životnom sredinom su:

- *Strategija za smanjenje siromaštva* iz 2003. godine, koja definiše prioritete mјere neophodne za rješavanje osnovnih izazova vezanih za životnu sredinu u kontekstu smanjenja siromaštva, uključujući i smanjenje rizika po zdravlje ljudi kao posljedica zagadene životne sredine i dalji napredak ekološkog menadžmenta;
- *Strategija energetske efikasnosti* iz 2005. godine, koja definiše aktivnosti koje relevantne institucije treba da preduzmu kao podršku uspostavljanju sistema efikasnog korišćenja energije, promovisanje štednje energije, smanjenja uticaja na životnu sredinu korišćenja i proizvodnje energije i promovisanje obnovljivih izvora energije;
- *Strategija za razvoj proizvodnje hrane i ruralnih područja* iz 2006. godine ima za cilj da uvede principe održivog razvoja u crnogorsku

poljoprivredu, između ostalog, uvođenjem brenda „Made in Montenegro”;

- *Strateški okvir za razvoj održivog turizma u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gore* iz 2006. godine;
- *Strategija razvoja turizma do 2020. godine* iz 2006. godine;
- *Akcioni plan za jačanje administrativnih kapaciteta za implementaciju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju* iz 2006. godine;
- *Funkcionalna analiza Ministarstva zaštite životne sredine i uređenja prostora* iz 2006. godine;
- *Nacionalna dijagnostička analiza (NDA)* o zagađenju mora iz kopnenih izvora iz 2005. godine;
- *Nacionalni akcioni plan (NAP)* za crnogorsko primorje za sprečavanje zagađenja mora iz kopnenih izvora iz 2005. godine;
- *Nacionalni izvještaj o stanju biodiverziteta u primorskom i morskom području Crne Gore* iz 2004. godine;
- *Komunikaciona strategija za informisanje javnosti o procesu prodruživanja Crne Gore EU* iz 2004. godine;
- *Strategija Crne Gore za podsticanje stranih direktnih investicija* iz 2006. godine; i
- *Strateška procjena životne sredine (SEA)* *Strategija za razvoj kapaciteta za Crnu Goru* iz 2007. godine.

Ostali važni strateški dokumenti koji sadrže komponente vezane za životnu sredinu su u izradi:

- Razvoj sveukupne strategije zaštite životne sredine (to jest, *Nacionalni ekološki akcioni plan (NEAP)*);
- *Nacionalni Plan za sprečavanje, spremnost i odgovor u slučajevima zagađenja mora koje potiče od brodova – Nacionalni plan za vanredne okolnosti*;
- *Nacionalni plan za implementaciju Štokholmske konvencije o trajnim organskim zagađivačima*;
- *Strategija razvoja kapaciteta u Crnoj Gori za SEA*;
- *Prva nacionalna komunikacija o klimatskim promjenama*;
- *Strategija ekološkog Acquis-ja*; i
- *Nacionalna strategija za integrisano upravljanje morskim dobrom*.

U ovim dokumentima su učinjeni naporci da se pitanja zaštite životne sredine sve više uključuju u razvojne politike sektora. Implementacija *Zakona o SEA*, za koji se očekuje da će stupiti na snagu 2008. godine, doveće do daljeg napretka. Pravilna implementacija

ovih strateških dokumenata, zasnovana na širokoj međusektorskoj saradnji i komunikaciji, ostaje kao još jedan izazov. Odredbe koje se odnose na redovan monitoring i ocjenu postignutog napretka nisu jasno definisane, a mehanizmi za koordinaciju monitoringa su veoma rijetki. U tom smislu, velika se očekivanja postavljaju pred NSOR i KOR kroz implementaciju the NSOR.

Očekuje se da će NSOR, koja je usvojena od strane Vlade Crne Gore u martu 2007 odigrati značajnu ulogu u harmonizaciji sektorskih strategija sa principima i ciljevima održivog razvoja. Izrada NSOR, koordinirana od strane MZŽSUP, urađena je na otvoren i transparentan način uz uključivanje javnosti i ostalih zainteresovanih strana u svim fazama izrade. NSOR je obezbjedio političku podršku tokom čitavog procesa. NSOR se priprema u skladu sa metodologijom Komisije za održivi razvoj UN (UNCSD) i Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) i upućuje na implementaciju Mediteranske strategije održivog razvoja³ uz njeno prilagodavanje nacionalnom okviru.

Kompatibilnost i sinergija su identifikovani kroz analizu konzistentnosti između ciljeva NSOR i Agende ekonomskih reformi 2002–2007, i drugih strateških dokumenata kao što su *Akcioni plan za pristupanje EU, Strategija razvoja i smanjenja siromaštva i Razvojni pravci Crne Gore kao ekološke države*. Ipak, iako *Agenda ekonomskih reformi 2002–2007* posvećuje značajnu pažnju izbalansiranom razvoju uključujući društvene faktore i one vezane za životnu sredinu, ovaj dokument je prevashodno fokusiran na reformu tržišne ekonomije. NSOR, sa druge strane, stavlja mnogo više naglaska na pitanja životne sredine, pitanja vezana a upravljanje i učešće, i na promociju znanja, istraživanja i razvoja, koja su od suštinske važnosti za ekonomski i drugi razvoj. Usklađivanje ovih pristupa je važan zadatak za predstojeći period budući da su, pored tehničkih aspekata, politički izbori u vezi sa pravcem razvoja ključni.

NSOR definiše osnovne principe održivog razvoja prilagođene uslovima u Crnoj Gori. Glavni akcenat je stavljen na:

- Integraciju pitanja životne sredine u razvojne politike;

2323

³ Mediteranska strategija održivog razvoja nastala je u okviru Mediteranskog akcionog plana u okviru UNEP-a i Mediteranske komisije za održivi razvoj, usvojena na 14. sastanku Potpisnika Barselonske konvencije 2005. godine kao njen okvir

- Internalizaciju ekoloških troškova putem implementacije principa zagadivač plaća i korisnik plaća;
- Učešće svih zainteresovanih strana u odlučivanju, konsultacijama, dijalogu i partnerstvu;
- Poštovanje principa predostrožnosti, principa supsidijarnosti i međuzavisnosti loklanog i globalnog nivoa, i
- Pristup uslugama i finansijskim resursima neophodnim za zadovoljavanje osnovnih potreba.

Identifikovani su opšti i posebni ciljevi za svaki od tri stuba održivog razvoja (ekonomski, društveni i ekološki). Posebna poglavla su posvećena implementaciji, monitoringu i finansiranju NSOR. U dodatku NSOR, navode se mјere, rokovi, indikatori nacionalnog održivog razvoja i tijela odgovorna za implementaciju za svaki prioritetni zadatak. Strategija je odobrena od strane Vlade krajem marta 2007. godine.

1.2 Zakonodavni okvir

Zakon o životnoj sredini iz 1996. godine postavlja osnovne principe zaštite životne sredine, kao što su principi zagadivač plaća i korisnik plaća, procjena uticaja na životnu sredinu i transparentnost podataka. Izradeno je par podzakonskih akata za implementaciju ovih principa.

Zakon o životnoj sredini zahtijeva EIA za svaki projekat koji može imati negativan uticaj na životnu sredinu. *Pravilnik o procjeni uticaja na životnu sredinu* (SL RCG № 14/1997) propisuje aktivnosti koje podliježu EIA, procedure preliminarne procjene, učešće javnosti u odlučivanju, proceduru za evaluaciju i verifikaciju EIA i kriterijume za izvještaje o procjeni. Kao dio EIA, program zaštite životne sredine mora da uključi ocjene uticaja u slučaju akcidenta ili vanredne situacije, registar vrste, količine i metoda odlaganja ili ispuštanja pogubnih ili opasnih materija i rok za odgovarajuće mјere za predloženi projekat ili aktivnost. Propisi definisu nekih osamdeset kategorija aktivnosti za koje je potrebna EIA. Ove kategorije su veoma uopštene sa par specifikacija koje se odnose na veličinu, uticaj ili jasnu razliku u vrsti preduzeća. Iako se to zahtijevalo *Zakonom o životnoj sredini* iz 1996. godine, nikada nije napravljen registar zagađivača.

Dok ne stupi na snagu novi *Zakon o EIA* (SL RCG br. 80/2005) 2008. godine, način na koji je EIA regulisana daje zvaničnicima značajnu slobodu da se izbjegne učešće javnosti. Učešće javnosti za EIA nije obavezno i ostavlja se na diskreciju Ministarstva da organizuje javne rasprave za najveće projekte i da

definiše procedure za te rasprave. Na osnovu odobrene EIA, Ministarstvo izdaje ekološku dozvolu koja sadrži mјere za sprječavanje i ublažavanje identifikovane u EIA. EIA je takođe ograničena na područja gdje MTZŽS ima nadležnost za biodiverzitet i vazduh. Zbog toga se ne daju nikakve mјere za sprečavanje ili ublažavanje za zaštitu vode ili zemljišta.

Od 2002. godine, zakonodavstvo u oblasti životne sredine se značajno razvilo. Sveukupni prioritet zemlje, odnosno pristupanje EU, predstavlja glavnu pokretački snagu koja objašnjava takav napredak U Evropskom partnerstvu sa Državnom zajednicom Srbijom i Crnom Gorom, koje je usvojeno od strane Evropskog Savjeta u junu 2004. godine, glavni akcenat je na prilagođavanju horizontalnog zakonodavstva, dok zakonodavstvo koje se bavi upravljanjem otpadom, kvalitetom vazduha, zaštitom prirode, upravljanjem hemikalijama i genetski modifikovanim organizmima nije mnogo evoluiralo od prvog EPR. Nakon nedavnih političkih promjena, Evropski savjet je usvojio Evropsko partnerstvo sa Crnom Gorom u januaru 2007. godine. Sljedeći zakoni, harmonizovani sa relevantnim direktivama EU, usvojeni su 2005. godine, ali će stupiti na snagu 2008. godine: *Zakon o EIA* (SL RCG № 80/2005), *Zakon o SEA* (SL RCG br. 80/2005), *Zakon o IPPS* (SL RCG br. 80/2005), *Zakon o upravljanju otpadom* (SL RCG br. 80/2005) i *Zakon o zaštiti od buke u životnoj sredini* (SL RCG br. 45/2006).

Zakon o EIA iz 2005. godine definiše kompletne EIA procedure, od snimanja stanja do izdavanja saglasnosti, uključujući i učešće javnosti i prekogranične efekte. Po EIA, potencijalni ili indirektni uticaji planiranog projekta po život i zdravlje ljudi, floru i faunu, kopno, vodu, vazduh, klimu, pejzaž, materijalne resurse i kulturno nasljeđe (uključujući i relevantne interakcije među tim faktorima) treba identifikovati, opisati i ocijeniti. EIA će se sprovoditi za projekte u industriji, rudarstvu, proizvodnji električne energije, saobraćaju, turizmu, poljoprivredi, šumarstvu, vodoprivredi i komunalnim djelatnostima i za sve projekte koji se planiraju u zaštićenom prirodnom dobru i u zaštićenoj okolini nepokretnog kulturnog blaga. Zakon bi trebao značajno osnažiti učešće javnosti.

Za projekte za koje nadležni organi na nacionalnom nivou izdaju dozvole i saglasnosti, EIA proceduru će sprovoditi organi državne uprave odgovorni za zaštitu životne sredine. Za projekte za koje nadležni organi na lokalnom nivou izdaju dozvole i saglasnosti, EIA proceduru će sprovoditi organ lokalne samouprave odgovoran za zaštitu životne

sredine. Za slučaj prekograničnih efekata nekog projekta na životnu sredinu druge države, Zakon propisuje postupak za obaveštanje države na koju se to odnosi.

Vlada je usvojila *Uredbu o projektima koji podliježu EIA elaboratu* i čeka se objavljinje u Službenom listu, a *Pravilnik o sadržaju zahtjeva koji podnosi nosilac projekta, sadržaju i obimu EIA elaborata, sadržaju, formi i načinu vođenja javnog registra* je u finalnoj fazi izrade i očekuje se da će ga Vlada usvojiti do kraja 2007. godine.

Slično Zakonu o EIA, Zakon o strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu iz 2005. definiše kompletну SEA proceduru, od snimanja stanja do izdavanja saglasnosti, uključujući i učešće javnosti i prekogranične efekte. Planovi i programi koji podliježu obaveznoj SEA su oni koji se pripremaju za sektore navedene u Zakonu i/ili ako postavljaju okvir za buduće razvojne projekte koji podliježu EIA i mogu mogu uticati na zaštićena područja, prirodna staništa i očuvanje divlje flore i faune. Navedeni sektori su poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo, energetika, industrija uključujući rudarstvo, saobraćaj, upravljanje otpadom, upravljanje vodama, regionalni razvoj, turizam, urbanističko ili prostorno planiranje ili korišćenje zemljišta. Za programe i planove na lokalnom nivou, ili u slučajevima manjih izmjena planova i programa, potreba za sprovodenjem SEA utvrđivaće se od slučaja do slučaja uz obavezne konsultacije sa organom nadležnim za pitanja životne sredine i nadležnim organima. Odredbe za procedure u slučajevima potencijalnih prekograničnih efekata slijede *SEA direktivu i Konvenciju o ocjeni uticaja na životnu sredinu u prekograničnom kontekstu*. SEA procedura je u nadležnosti odgovarajućeg nadležnog organa za pitanja životne sredine.

Zakon o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađivanja životne sredine (IPPC) iz 2005. godine reguliše sprečavanje i kontrolu zagađenja životne sredine izdavanjem integrisane dozvole za postrojenja i aktivnosti koje mogu imati negativne uticaje na zdravlje ljudi, životnu sredinu i materijalne resurse. Njime se definisu mјere koje treba da spriječe ili smanje emisije u vazduh, vodu i zemljište od aktivnosti koje će se definisati podzakonskim aktima, uključujući i mјere koje se odnose na otpad, efikasno trošenje energije, smanjenje buke i vibracija, korišćenje sirovina, sprečavanje akcidenta i procjenu rizika. Sistem integrisanih dozvola je zasnovan na konceptu najboljih dostupnih tehnika (BAT).

Treba izraditi podzakonska akta, između ostalog, koji se odnose na:

- Aktivnosti i postrojenja koji podliježu sistemu izdavanja integrisanih dozvola;
- Sadržaj programa mjera za dovođenje postojećih postrojenja ili aktivnosti u saglasnost sa postavljenim uslovima;
- Kriterijumi za utvrđivanje BAT;
- Kriterijumi za utvrđivanje graničnih vrijednosti emisija u integrisanim dozvolama i
- Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja registra izdatih integrisanih dozvola.

Zakon o upravljanju otpadom iz 2005. godine uspostavlja osnovni zakonski okvir i uslove za implementaciju *Nacionalnog strateškog master plana za upravljanje otpadom*. Zakon:

- Propisuje zahtjeve za izradu planova upravljanja otpadom;
- Definiše nadležnosti, odgovornosti i obaveze koje se odnose na upravljanje otpadom;
- Postavlja principe za a) upravljanje posebnim vrstama otpada, b) spaljivanje, odlaganje i skladištenje otpada, c) monitoring i d) kaznene odredbe.

Od potrebnih podzakonskih akata za njegovu implementaciju, pripremljeni su *Pravilnik o deponijama*, *Uputstva za izradu planova za upravljanje otpadom* i *Pravilnik o vrstama i načinu ispitivanja otpada* i trenutno se razmatraju na nivou ministarstava.

Zakon o zaštiti od buke u životnoj sredini reguliše emisije buke i njihov uticaj i uspostavlja mјere za smanjenje štetnih uticaja buke na zdravlje ljudi. Ove mјere će se postići uspostavljanjem sistema koji kontroliše:

- Izvor buke;
- Monitoring nivoa buke;
- Sprečavanje i ograničavanje upotrebe izvora buke;
- Izradu akustičkih karata na bazi jedinstvenih indikatora buke i metoda procjene buke u životnoj sredini; i
- Izradu akcionalih planova kratkoročnih, srednjoročnih i dugoročnih mјera zaštite od buke u životnoj sredini.

Podzakonska akta će se izraditi uskoro.

Svi ovi zakoni predstavljaju važne korake u približavanju nacionalnog zakonodavstva sa acquis-jem EU koje se odnosi na životnu sredinu. Konkretno, zakoni o EIA, SEA i IPPC su od ključne važnosti zbog njihovog horizontalnog karaktera

(odnosno, što se odnose na opšta a ne specifična pitanja upravljanja životnom sredinom). Oni stvaraju osnovu za pravilnu formulaciju drugih, konkretnijih zakona iz oblasti životne sredine. Ocjena projekata i programa će koristiti iste parametre i procedure, uključujući i proceduru za učešće javnosti, koji su primjenljivi u EU. Osim toga, njihova pravilna implementacija će biti neophodna za lakši pristup sredstvima EU. Ukoliko se *Zakon o IPPC* želi pravilno primijeniti, on treba da ima za cilj stvaranje djelotvornijeg i transparentnijeg sistema izdavanja dozvola, njegovo bolje sprovođenje i usaglašeno prikupljanje podataka i izvještavanje. Međutim, svi ti zakoni su jako zahtjevnici u pogledu vještina i iskustva regulatornog tijela, tako da obveznici zakona i opšta javnost treba da budu svjesni postojanja ovih zakona da bi pomogli u olakšavanju njihovog sprovođenja. Treba unaprijed da postoje neophodni tehnički uslovi da se osigura pravilan protok informacija i odgovarajuće donošenje odluka. Upravo iz tih razloga, Vlada je odlučila da odloži potpunu implementaciju ove serije zakona do 2008. godine.

Ostali zakoni koji se izrađuju ili su već u fazi međuministarskih usaglašavanja su:

- *Izmjene i dopune Zakona o zaštiti životne sredine*, koji uključuje odredbe vezane za osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine
- *Izmjene i dopune Zakona o nacionalnim parkovima*
- *Zakon o kvalitetu vazduha*
- *Zakon o hemikalijama*
- *Zakon o uspostavljanju eko-fonda*
- *Zakon o zaštiti prirode*
- *Zakon o proglašenju Prokletija za nacionalni park*
- *Zakon o zaštiti od ionizujućeg zračenja i radijacionoj bezbjednosti*

Još uvijek nema sistematskog pristupa izgradnji kapaciteta i podizanju nivoa svijesti koji bi osigurali laku implementaciju novousvojenih zakona. Odredbe i zahtjevi za pravilnu implementaciju i sprovođenje (uključujući i izgradnju kapaciteta regulatornog tijela i obveznika zakona) ne razmatraju se niti rješavaju prije stupanja zakona na snagu. Uradice se pilot projekt za sprovođenje procedure SEA u predstojećem *Prostornom planu RCG*, iako rezultat ove ocjene, sprovedene na dobrovoljnoj osnovi, neće biti zakonski obavezujući. Ovaj pripremni rad će dovesti do dodatnih koristi u smislu harmonizacije sa zakonodavstvom EU.

Druga zabrinutost se odnosi na to da nema zakona na snazi niti u pripremi koji se bavi ekološkim

aspektima privatizacije industrijskih kapaciteta i zemljišta. Privatizacija se smatra važnim instrumentom ekonomskog razvoja Crne Gore i očekuje se da će većina predviđenih privatizacija biti okončana 2008. godine. Međutim, budući da će EIA i IPPC zakoni stupiti na snagu tek 2008. godine, privatizacija se sprovodi bez postavljanja standarda i transparentnih proceduralnih kriterijuma i bez transparentnih pravila za rješavanje pitanja odgovornosti za životnu sredinu.

1.3 Mehanizmi za usklađivanje i sprovođenje

Implementacija strateških planova i programa za životnu sredinu i sprovođenje zakona u ovoj oblasti ostaju slabi. Razlozi za to uključuju nedovoljnu kadrovsku popunjenošću administrativnih organa odgovornih za pitanja životne sredine, nejasne definicije institucionalnih nadležnosti i odgovornosti i unutar institucija i u odnosu na organe odlučivanja, nejasne opise poslova, teškoće u komunikaciji i nedostatak finansijskih sredstava.

Opšta pravna odredba za aktivnosti na sprovođenju zakona uspostavljena je *Zakonom o inspekcijskom nadzoru* (SL RCG br. 39/2003) iz 2003. godine. Zakon je postavio načela inspekcijskog nadzora (odnosno, preventivnost, srazmernost, javnost, samostalnost, zaštita javnog interesa, istina i supsidijarnost) i obaveze i ovlašćenja inspektora. U Zakonu su opisane administrativne mјere i radnje (uključujući i novčane kazne kao administrativnu mjeru) i procedure inspekcijskog nadzora. Poseban dio Zakona je posvećen opisu prava i obaveza subjekta nadzora i drugih pravnih lica.

Posebne odredbe za inspekcijski nadzor životne sredine obradjene su i u zakonima koji se tice medija. Implementacija zakona iz oblasti životne sredine spada u zadatke Sektora za zakonodavstvo i inspekcijski nadzor u okviru MTZŽS. Odgovornosti za inspekcijski nadzor u oblasti životne sredine postoje samo na državnom nivou. Što se tiče konkretnih aktivnosti inspekcije zadužene za životnu sredinu, postoje samo četiri radna mjesta predviđena za ova pitanja. Inspektori mogu samo da redovno obilaze najveća ekološka žarišta, ako što su termoelektrana i rudnik uglja Pljevlja, željezara Nikšić, Kombinat aluminijuma Podgorica. Zbog izostanka sprovođenja zakona iz oblasti životne sredine dugi niz godina, bilo je vrlo malo slučajeva pred sudom, što objašnjava nizak nivo svijesti u pravosudnom sistemu o pitanjima životne sredine. Postojao je samo jedan slučaj pred sudom 2006. godine.

Što se tiče procedura izdavanja dozvola, zakonske i odgovarajuće odredbe su uključene u konkretnе zakone vezane za pojedine sektore. Sektor za zaštitu životne sredine je izdao 145 EIA 2005. godine i 260 2006. godine za projekte za koje se zahtijeva EIA u skladu sa *Pravilnikom o EIA* (SL RCG, № 14/1997) koji se trenutno primjenjuje i *Uputstvima za sadržaj EIA elaborata* (SL RCG № 21/1997) iz 1997. godine. Sektor za zaštitu životne sredine je takođe izdavao dozvole za uvoz, izvoz i tranzit roba i proizvoda za jonizujuće zračenje, otpad, proizvode koji sadrže susptance koje oštećuju ozonski omotač i ili hlorofluorouglenike (CFC-ove), i rijetkih biljnih i životinjskih vrsta. Sektor je takođe izdao mišljenja na prostorne i urbanističke planove.

Važeći sistem izdavanja dozvola je prilično fragmentisan. Zbog nedostatka kadrovskih kapaciteta, tehničkih sredstava i resursa, nema ujedinjene baze podataka o dozvolama. Ovaj nedostatak, nedovoljna kadrovска popunjenošću ekološke inspekcije i nedostatak izvještavanja su rezultirali slabim sprovođenjem zakonskih odredbi. Mnoge značajne promjene u praksi izdavanja dozvola će biti uvedene novim *Zakonom o IPCC*, ali njihova djelotvornost zavisi od toga kakvi kapaciteti i tehnički uslovi će biti izgrađeni prije nego što Zakon stupa na snagu.

Ekološki inspektori sprovode inspekcijske kontrole u skladu sa *Zakonom o inspekcijskom nadzoru*, *Zakonom o životnoj sredini* i drugim specifičnim zakonima. *Zakon o inspekcijskom nadzoru* uključuje razmjenu informacija sa drugim inspekcijskim službama o preduzetim mjerama. Postoje inspekcijske kontrole ekoloških dozvola na državnom i lokalnom nivou. Ove inspekcijske kontrole sprovodi Sektor za zakonodavstvo i inspekcijski nadzor. Opštine sprovode lokalne inspekcijske kontrole, kao što je inspekcijska kontrola opštinskih deponija. Ima i drugih inspekcijskih službi na državnom nivou za rudarstvo, energetiku, šumarstvo, veterinarske službe i vodu. Od 2003. godine uspostavljena je efikasnja saradnja među raznim inspekcijskim organima. Ova saradnja je postignuta sprovođenjem zajedničkih inspekcijskih kontrola ili time što drugi inspektori prijave nepravilnosti relevantnoj inspekcijskoj službi. Protiv inspektora koji ne prijave moguće nepravilnosti pokrenule bi se kaznene mјere. Inspekcijske kontrole se sprovode na različite načine; one mogu biti: (i) planirane, (ii) naredene od strane ministra ili pomoćnika ministra, (iii) uslijediti nakon pritužbe, (iv) uslijediti nakon nezgode, (v) sprovoditi se na kapacitetima za koja se zahtijeva procjena uticaja na životnu sredinu. Inspekcijske kontrole su ad hoc i nema popisa ni spiska

zagadivača kod kojih se zahtijevaju kontrole ekološke inspekcije, što znači da se ne zna koja preduzeća podliježu inspekcijskoj kontroli. Inspekcijska služba povjerava imenovanim ili akreditovanim laboratorijama (CETI, Hidrometeorološki zavod, Zavod za javno zdravlje, Institut za crnu metalurgiju) da analiziraju uzorke uzete tokom inspekcijskih kontrola. Od tri uzorka koja se obavezno uzimaju, jedan se čuva za dalju analizu u slučaju neusaglašenosti.

Tokom 2006. godine ekološka inspekcija je:

- Sprovedla 279 inspekcijske kontrole (izričući usmene opomene za manje nepravilnosti i preventivne instrukcije za pravilno odlaganje otpada)
- Donijela 115 rješenja o mjerama koje treba preduzeti da bi se ispravile određene nepravilnosti u pogledu monitoringa emisija, odlaganja industrijskog otpada, odstupanja od odobrenih procesa proizvodnje i nedostatka neophodnih ekoloških odobrenja za gradnju.
- Podnijela 16 obaveštenja drugim inspekcijama o preduzetim mjerama u okviru njihovih nadležnosti;
- Podnijela 37 prijava kršenja zakona (neispunjene obaveze, neodgovarajuće odlaganje otpada, neodstatak ovlašćenja, zagodenje životne sredine, aktivnosti pokrenute u zaštićenim prirodnim područjima);
- Pokrenula jednu krivičnu prijavu zbog ispuštanja polutanata većeg obima;
- Donijela 12 rješenja o uskraćivanju dozvola za aktivnosti dok se ne sprovedu korektivne mjere i
- Prinudno zatvorila dva objekta.

U principu, ekološka inspekcija nikad ne dobija povratne informacije o pokrenutim postupcima. Inspekcija je pokrenula jedan sudski postupak 2006. godine, ali ništa značajno se nije desilo do sada, i nije sigurno da li će postupak biti nastavljen.

Osim toga, tokom 2006. godine ekološka inspekcija je takođe sprovedla:

- 15.305 provjera radioaktivnosti uvezene robe;
- 123 provjere odobrenja za uvoz, izvoz i tranzit otpada na graničnim prelazima;
- 36 provjere odobrenja za uvoz, izvoz i tranzit roba koje sadrže supstance koje oštećuju ozonski omotač i
- 20 provjera jonizujućih emisija na graničnim prelazima.

U studiji sprovedenoj za Regionalni program rekonstrukcije životne sredine (*Regional Environmental Reconstruction Programme*) -

REReP) o jačanju kapaciteta za sproveđenje zakona iz oblasti životne sredine na Balkanu iz 2001. godine, identifikovani su sledeći nedostaci inspekcije i sproveđenja zakona u Crnoj Gori, a to je stanje kakvo i danas prevladava:

- Premalo inspektora (predviđena četiri radna mjesta, ali samo jedno popunjeno 2005. godine, a dva 2006.);
- Nepostojanje opštinske ekološke inspekcije;
- Nepostojanje specijalizacije za inspektore (za vazduh, vodu, zemljište, očuvanje prirode);
- Nepostojanje moderne opreme za brzo reagovanje i podrške za takvu opremu;
- Nepotpun set zakona o životnoj sredini;
- Nepostojanje harmonizovanih propisa za aktivnosti svih organa Ministarstva i drugih inspekcija;
- Nedostatak programa obuke i organizovanog trajnog obrazovanja iz oblasti zaštite životne sredine i
- Potreba za standardizacijom rada i radnji inspekcijskih službi i pojednačnih inspektora.

Nacionalni izvještaj o preporukama koje obezbjeđuju minimum kriterijuma za ekološke inspekcijske kontrole (2001/331/EC) u državama članicama iz 2006. godine ukazao je da od 2001. godine nije ostvaren nikakav napredak.

Dobrovoljni pristupi

U Crnoj Gori, BAT su poznate preduzećima, ali ona ih nerado primjenjuju. Njihovo opravdanje za takvo stanje su socijalna ograničenja i činjenica da tehnička BAT dokumentacija (referentna dokumenta za najbolje dostupne tehnike (BREFs)) ne postoje na lokalnom jeziku. Vlada je 1994. godine usvojila, a 1999. i 2003. godine revidirala *Strategiju za implementaciju sistema kvaliteta*. Uvela je podsticajne mjere dodjeljivanjem sredstava za preduzeća koja su voljna da dobrovoljno uvedu standarde ISO 9000 i ISO 14000.

Sada se razmatraju ostali pristupi za promovisanje usaglašenosti, kao što je obezbjeđivanje obuke i tehičke pomoći, izgradnja javne podrške i objavljivanje uspješnih primjera.

1.5 Zaključci i preporuke

Od prvog EPR iz 2002. godine izrađena su i usvojena mnoga važna strateška dokumenta sa ciljem obezbjeđivanja dugoročnog okvira za odlučivanje. Uspostavljena je čvrsta osnova za implementaciju principa održivog razvoja na nacionalnom nivou i za poboljšanje horizontalne među-ministarске saradnje i

komunikacije. Isto tako, pristup primijenjen na pitanja održivog razvoja je doprinio većoj transparentnosti procesa donošenja odluka i boljem pristupu opšte javnosti i svih drugih zainteresovanih strana informacijama i odlučivanju.

Očekuje se takođe da će *Nacionalna strategija održivog razvoja* poslužiti kao referentni dokument za svaki sektorski dokument – prije nego što se podnese na usvajanje, svaku novu strategiju treba razmotriti u pogledu njene usaglašenosti sa opštim okvirom definisanim *Nacionalnom strategijom održivog razvoja*. Nacrti dokumenata, kada ih Vlada usvoji, donijeće značajne pozitivne promjene u čitavom sistemu upravljanja životnom sredinom, pogotovo osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine i odgovarajuće revizije *Zakona o životnoj sredini* iz 1996. godine.

Crna Gora je napravila značajan i vidljiv napredak u sistemu za donošenje politika u oblasti životne sredine. Harmonizacijom nacionalnog zakonodavstva u ovoj oblasti sa *acquis communautaire* se dobro rukovodi. Ide se od značajnih horizontalnih okvira ka detaljnijim propisima za pojedine sektore zaštite životne sredine. Međutim, neophodno je sve zakone međusobno usaglasiti da bi imali sinergijski efekat prilikom implementacije. Nedostatak koordinacije bi doveo do problema u njihovoј praktičnoј primjeni, što bi dovelo do neusaglašenosti i neefikasnog ili potpuno onemogućenog sprovodenja zakona. Potrebno je dalje raditi na konzistentnosti između novousvojenih zakona kako bi se postigao viši nivo njihove usaglašenosti. Testiranje SEA procedure koje je u toku predstavlja dobru inicijativu. Pokretanje *twinning* programa sa državama članicama EU koje su imale slična iskustva može biti još korisnije.

Potrebna su i ostala poboljšanja, na primjer u vezi implementacije novih zakona i politika. U tom smislu, mora se primijeniti pristup korak-po-korak na svakom nivou odlučivanja. Treba pokrenuti proces određivanja prioriteta na osnovu jasnih i transparentnih kriterijuma kako bi se ograničeni resursi mogli koristiti za rješavanje najvažnijih problema. Sistem sprovodenja zakona mora biti znatno osnažen da bi imao uticaja na ponašanje subjekata koji podliježu regulaciji što treba kombinovati sa ostalim podsticajnim mjerama „pozitivne motivacije“ da bi se afirmisalo poštovanje zakonskih propisa.

Sami zakoni i institucije nisu dovoljni. Pristup od vrha ka dnu (top-down) treba kombinovati sa pristupom od dna ka vrhu (bottom-up). Projekti koje pokreće potražnja i koje podržavaju lokalne zajednice, moguće uz stranu pomoć, predstavljaju

jedan od najboljih načina na koje ovaj zakonski okvir može postati djelotovoran. Iskustvo stečeno na osnovu metodologije upravljanja životnom sredinom na lokalnom nivou za konkretnu oblast ili projekat bi se moglo koristiti za izradu zakona i praksi na nivou države. Sa takvom vrstom pristupa, saradnja sa iskusnim međunarodnim partnerima bi trebala biti korisna. U Crnoj Gori, ovakav pristup od dna ka vrhu bi se mogao primijeniti za razvoj i zaštitu područja Skadarskog jezera, ukoliko se razviju kapaciteti i nadležnosti na lokalnom nivou.

Institucionalni kapacitet

Prije 2006. godine, Sektor za zaštitu životne sredine u okviru Ministarstva zaštite životne sredine i uređenja prostora imao je ograničene kadrovske kapacitete za rješavanje pitanja zaštite životne sredine, što je situacija koja se nije promjenila uspostavljanjem Ministarstva turizma i zaštite životne sredine u novembru 2006. godine. Stanje nije bolje ni na lokalnom nivou gdje su kapaciteti za implementaciju jako mali, što je sve samo pogoršano slabom koordinacijom sa organima nadležnim za životnu sredinu na državnom nivou. Osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine u skladu sa modelom podnijetim Vladi u jesen 2006. godine riješilo bi umnogome problem nedovoljnih institucionalnih kapaciteta.

Preporuka 1.1:

Vlada treba hitno da osnuje Agenciju za zaštitu životne sredine (EPA) kako je definisano u modelu predloženom od strane meduresornog Savjetodavnog odbora sa sledećim osnovnim odgovornostima: prikupljanje podataka, analiza i izvještavanje u vezi podataka, izdavanje ekoloških dozvola, te inspekcijske službe i sprovodenje zakona. Izdavanje ekoloških dozvola i inspekcijske funkcije bi trebale biti aktivnosati posebnih jedinica.

Preporuka 1.2:

Vlada, a posebno lokalna samouprava (opštine), treba da ojačaju brojnost i kapacitete kadrova organa zaduženih za životnu sredinu na državnom i lokalnom nivou. Treba afirmisati programe obuke i aktivnosti podizanja nivoa svijesti za subjekte koji podliježu ovim propisima i za opštu javnost kako bi se osigurala pravilna primjena zakona iz oblasti životne sredine.

Politike, strategije i planovi

Crna Gora je postigla značajan napredak u strateškom planiranju. Sa jedne strane, mnoge važne strategije, politike i planovi su pripremljeni u poslednje vrijeme

i od strane organa zaduženih za životnu sredinu ali i od strane drugih sektora. Sa druge strane, ograničeni resursi i slaba saradnja i koordinacija među raznim ministarstvima potkopavaju napore koji se čine na implementaciji ovih strateških dokumenata. Potreban je pristup korak-po-korak da bi se naporisali usmjerili na rješavanje najprioritetnijih problema i napravili akcioni planovi sa realnim i ostvarivim ciljevima da bi se osiguralo efikasno korišćenje ionako ograničenih resursa. Ukoliko se *Nacionalnoj strategiji održivog razvoja* da visok politički i pravni karakter, ona bi mogla odigrati važnu ulogu u strateškom planiranju i efikasnom korišćenju ograničenih resursa. Tada bi, kao snažan sistemski reper, Strategija osigurala da princip dugoročne održivosti ne bude prenebregnut zbog kratkoročnih ekonomskih interesa, što predstavlja zabrinutost koju izražavaju crnogorske NVO.

Preporuka 1.3:

Vlada treba da usaglasi sadržaj sektorskih strategija i akcionih planova sa prioritetima i ciljevima Nacionalne strategije održivog razvoja. Vlada i ministarstva kojih se to tiče bi trebali pomiriti sadržaj strateških dokumenata, i koordinirati njihovu implementaciju.

Zakonodavstvo

Tekuća harmonizacija crnogorskog zakonodavstva u oblasti životne sredine sa *acquis communautaire* EU predstavlja najveći izazov u periodu od prvog izveštaja o stanju životne sredine. Te napore treba nastaviti, ali, da bi se napredovalo ka koherentnom pravnom sistemu, jednostavnom za korišćenje i sprovođenje, manje komplikovanom i transparentnijem, treba posvetiti više pažnje tome kako su zakoni međusobno povezani i kako se sprovode. Instrumente za sprovođenje zakona i propisa treba pažljivo osmisliti kako bi se napravila kombinacija mera sa efektom odvraćanja (kao što su novčane kazne i penali) i pozitivnih podsticajnih mera da bi se povećala atraktivnost odgovornog odnosa prema životnoj sredini za subjekte koji podliježu zakonu. Isto tako bi moglo biti korisno analizirati stečena iskustva (uključujući i aspekte životne sredine vezane za privatizaciju) u bivšim tranzicionim zemljama, sada novim državama članicama EU, i razmotriti najbolji način na koji se njihovo iskustvo iz procesa pristupanja EU može koristiti u Crnoj Gori, na primjer putem *twinning* saradnje. Jačanje kapaciteta ekološke inspekcije bi moglo biti od interesa.

Preporuka 1.4:

Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine treba početi sa primjenom nedavno usvojenih zakona o

strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu (SEA), procjeni uticaja na životnu sredinu (EIA), integrisanom sprečavanju i kontroli zagadženja (IPPC) i upravljanju otpadom.

Preporuka 1.5:

Da bi se osiguralo da se životna sredina uzima u obzir u privatizacionim ugovorima, Vlada treba da:

(a) Zahtijeva da sva preduzeća i industrijski kapaciteti koji se privatizuju sprovedu reviziju stanja životne sredine;

(b) Pripremi i uvede klauzule o prethodnoj odgovornosti za životnu sredinu u ugovore o privatizaciji; i

(c) Uvrsti planove usaglašenosti, koji se pregovaraju sa novim vlasnikom, u ugovore o privatizaciji. Ovi planovi treba da navedu mјere koje preduzeća i industrijski kapaciteti treba da preduzmu u pogledu usaglašenosti sa standardima i propisima koji se odnose na životnu sredinu.

Neke neadekvatnosti koje su ranije postojale u podjeli zadataka vezanih za životnu sredinu među raznim ministarstvima i dalje postoje, kao što je preklapanje ili nejasna podjela nadležnosti po pitanju voda, šuma i prirodnih resursa. Drugi ozbiljan nedostatak je nepostojanje saradnje između državnog i lokalnog nivoa. Dobra praksa iz EU jeste da se primjeni princip neposrednosti i da se lokalnom nivou povjere one odgovornosti koje se bolje odraduju na terenu (na primjer, upravljanje otpadom iz domaćinstava, vodosnabdijevanje i tretman otpadnih voda, zaštita lokacija od lokalnog značaja). Međutim, ovaku decentralizaciju uvijek prati obaveza izvještavanja državnom nivou da bi se osigurala konzistentnost djelovanja. U Crnoj Gori, na primjer, iz razloga što opštine ne ispunjavaju svoje obaveze izvještavanja u vezi životne sredine, nije bilo moguće napraviti i voditi nacionalni registar zagadživača. Da bi se olakšali takvi problemi vezani za decentralizaciju, Crna Gora bi mogla da slijedi dobru praksu EU u decentralizaciji nadležnosti na polju zaštite životne sredine.

Preporuka 1.6:

Vlada treba da definiše:

(a) Horizontalne odgovornosti po pitanjima životne sredine i koordinaciju upravljanja životnom sredinom, posebno u pogledu zaštite prirodnih resursa; i

(b) Vertikalnu podjelu i koordinaciju nadležnosti između državnog i opštinskog nivoa da bi se poboljšala implementacija sektorskog zakonodavstva vezanog za životnu sredinu.

Sprovodenje propisa i usaglašenost

Kako je ranije navedeno, primjena propisa iz oblasti životne sredine ostaje i dalje slaba, uglavnom zbog nedostatka kadrovskih kapaciteta, finansijskih i tehničkih sredstava. Isto tako, primjena propisa je praćena slabom efikasnošću postojećeg sistema monitoringa i izvještavanja u vezi životne sredine. To je, između ostalog, dovelo do odsustva dobre baze podataka o zagađivačima (registrovani zagađivači). Potrebno je uložiti još napora da bi se uspostavili solidni djelotvorni mehanizmi sprovodenja propisa iz oblasti životne sredine, uključujući i odgovarajuće povećanje kadrovskih i tehničkih kapaciteta i sprovodenje obuke i na državnom i na lokalnom nivou.

Sistem primjene propisa treba značajno osnažiti da bi se uticalo na ponašanje subjekata koji podliježu zakonu, a to se mora kombinovati sa ostalim podsticajnim mjerama „pozitivne motivacije“ da bi se afirmisalo poštovanje zakonskih propisa. U tom smislu je izgradnja kapaciteta važan instrument. Za svaki novousvojeni zakon treba osmisliti i pravilno izvesti odgovarajuće programe obuke za regulatorna tijela (uključujući i ona na lokalnom nivou) i aktivnosti za podizanje nivoa svijesti kod subjekata koji podliježu propisima i kod opšte javnosti.

Preporuka 1.7:

Vlada treba značajno da osnaži kapacitete organa odgovornih za sprovodenje propisa da bi se obezbijedila djelotovna primjena zakonskih odredbi pogotovo kroz:

- (a) *Povećanje broja inspektora;*
- (b) *Promovisanje programa izgradnje kapaciteta za inspekcijske organe u pogledu primjene zakona na polju životne sredine, posebno novih zakona, uključujući i procedure izdavanja dozvola i učešća javnosti;*
- (c) *Pravljenje registra zagađivača, kako se predviđa zakonom, i njegovo korišćenje za usmjeravanje aktivnosti ekološke inspekcije;*
- (d) *Povećanje saradnje organa koji se bave sprovodenjem zakona o zaštiti životne sredine sa policijom;*
- (e) *Iniciranjem programa obuke za sudije, državne tužioce i policiju da se ojačaju njihovi kapaciteti na polju sprovodenja propisa iz oblasti životne sredine i*
- (f) *Prikupljanje i objavljivanje podataka o zaključenim upravnim, građanskim i krivičnim sudskim postupcima vezanim za životnu sredinu.*

Poglavlje 2

INFORMISANJE, UČEŠĆE JAVNOSTI I OBRAZOVANJE

2.1 Sadašnji kontekst za informisanje o životnoj sredini, učešće javnosti i obrazovanje

Izvještaj o stanju životne sredine iz 2002. godine preporučio je Republici Crnoj Gori da bi trebala ojačati svoj strateški okvir vezan za životnu sredinu u vezi sa informisanjem, učešćem javnosti i obrazovanjem (pogledati Aneks I). Te preporuke su bile upućene različitim ministarstvima i vladinim agencijama. Njihova implementacija je zahtijevala bolju sektorskiju saradniju nego što je do tada bila.

Od tada, država je ušla u period fundamentalne političke transformacije. Crna Gora je prošla kroz dvije suštinske promjene u svojoj unutrašnjoj strukturi i organizaciji, od Savezne Republike Jugoslavije u Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora u 2003. godini, te do svoje pune nezavisnosti u 2006. godini. Još jedna oblast koja prolazi kroz fundamentalne transformacije je tekuća privatizacija državne imovine. Promjena vlasništva nad preduzećima i zemljištem duboko utiče na političke, ekonomске, društvene i ekološke sektore.

Kompletan sistem upravljanja prolazi kroz reformu od 2002. godine što ima dalekosežne posledice na: objelodanjivanje informacija u vezi sa životnom sredinom, pristup javnosti ovim informacijama, učešće javnosti u ekološkom odlučivanju i naglašava potrebu za većim stepenom obrazovanja na polju životne sredine.

2.2 Kvalitet informisanja i izvještavanja o životnoj sredini

Zakonodavni i strateški okvir

Zakon o životnoj sredini (SL RCG Br. 12/1996) iz 1996. godine, sa najnovijim izmjenama i dopunama iz 2002. godine, stvara pravni osnov za aktivnosti monitoringa životne sredine. Zakon opisuje sadržaj programa monitoringa, koji uključuju "stepen zagađenosti vazduha, vode i tla, floru i faunu, klimatske promjene, jonizujuća i ne-jonizujuća zračenja, buku i vibracije, kao i poštovanje obaveza preuzetih od međunarodnih ugovora i konvencija". U 2003. godini, država je započela reviziju svog zakonodavstva sa ciljem njegovog usklađivanja sa zakonodavstvom Evropske unije (EU). U tom kontekstu će biti revidiran zakonodavni osnov za aktivnosti monitoringa životne sredine. Međutim, za sada, sprovođenje monitoringa životne sredine se nastavlja u skladu sa ranijim zakonima i propisima (pogledati Okvir 2.1).

U martu 2003. godine, Vlada je usvojila *Agendu ekonomskih reformi Crne Gore* za period od 2003. do 2006. Između niza prioritetnih aktivnosti iz oblasti životne sredine Agenda navodi "razvoj sistema sveobuhvatnog informisanja o životnoj sredini i monitoringa iste". U tu svrhu, naglašeni su zadaci koje je potrebno sprovesti, a njihovo sprovođenje će zahtijevati odgovarajuće napore i resurse. Uopšte uvezviši, Agenda predviđa:

Okvir 2.1: Zakonodavni okvir koji reguliše aktivnosti monitoringa životne sredine, 2006

- Kvalitet vazduha: *Zakon o zaštiti vazduha od zagađenja* iz 1980. i *Propis o metodologiji mjerjenja maksimalno dozvoljenih količina i koncentracija zagađujućih supstanci na izvorima njihove emisije* iz 1982.
- Kontaminacija tla: *Zakon o životnoj sredini* iz 1996. i *Propis o dozvoljenim koncentracijama opasnih i štetnih supstanci u tlu i metodama analize* iz 1997.
- Nivoi radioaktivnosti: *Zakon o zaštiti od jonizujućeg zračenja* iz 1996. i *Odluka o sistematskim analizama sadržaja radionuklida u životnoj sredini* iz 1997.
- Buka: *Zakon o životnoj sredini* iz 1996. i *Propisi o zaštiti od buke* iz 1995/2000/2003
- Kvalitet vode: *Zakon o vodama* iz 1995., *Propis o klasifikaciji i kategorizaciji voda* iz 1996 i *Program analiza kvantiteta i kvaliteta površinskih i podzemnih voda* iz 1997,

reviziju državnih programa monitoringa i metodologija baziranih na međunarodno prihvaćenim

kriterijumima, jačanje organizacione strukture i koordinacije između institucija koje se bave

monitoringom, unapređenj opreme za monitoring i poboljšanje analiza, obrade podataka i istraživanja. Međutim, nedostatak resursa čini dostizanje ovih ciljeva nerealnim u kratkoročnom periodu.

Nakon raspada Državne zajednice Srbija i Crna Gora 2006. godine, Srbija je postala sukcesor prethodno ratifikovanih međunarodnih ugovora i konvencija od strane Zajednice. Kao suverena država, Crna Gora je stvorila platformu za svoje uključenje u međunarodne programe monitoringa ustanovljenih radi sprovođenja međunarodnih konvencija i u skladu sa tim je započela reviziju svog zakonodavnog okvira. Među konvencijama koje regulišu sveobuhvatne aktivnosti monitoringa, najvažnije su sledeće:

- *Konvencija o dalekosežnom prekograničnom zagađenju vazduha;*
- *Konvencija o zaštiti i korišćenju prekograničnih vodenih tokova i međunarodnih jezera i*
- *Revidirana Barcelonska Konvencija za zaštitu Sredozemnog mora od zagađenja.*

Crnogorske institucije za monitoring su već učestvovali u nekim međunarodnim programima monitoringa (npr. *Program za procjenu i kontrolu zagađenja regiona Sredozemnog mora (MED POL)* u sklopu *Barcelonske Konvencije, Kooperativni Program monitoringa i procjene dalekosežnog prenosa zagađivača vazduha u Evropi (EMEP)* u sklopu *Konvencije o dalekosežnom prekograničnom zagađenju vazduha* (vidi Poglavlje 3 o Implementaciji međunarodnih sporazuma i obaveza). U *Nacionalnoj strategiji za održivi razvoj (NSOR)* predviđa se sveobuhvatno unapređenje nacionalnog sistema monitoringa životne sredine.

Institucionalni okvir

Od 2002. godine, mreža institucija za monitoring životne sredine se nije promijenila. Međutim, struktura sistema upravljanja je prošla kroz seriju suštinskih transformacija, koje još uvijek traju. Nakon prestrukturiranja Vlade krajem 2006. godine, novo Ministarstvo turizma i životne sredine (MTŽS) je preuzele odgovornost za ekološka pitanja od bivšeg Ministarstva zaštite životne sredine i prostorno planiranje (MZŠSPP).

Institucionalni okvir aktivnosti monitoringa uključuje jedan broj institucija koje su trenutno podređene različitim organima Vlade. Hidrometeorološki zavod (Hidromet), Seismološka opservatorija, Zavod za zaštitu prirode, Institut za biologiju mora, Javno preduzeće Nacionalni parkovi Crne Gore, Centar za ekotoksikološka istraživanja (CETI) i Zavodi za javno zdravlje su ključni akteri u aktivnostima

monitoringa. Oni MTŽS-u redovno obezbjeđuju podatke o monitoringu. Nadzor svih institucija vrši MTŽS izuzev Zavoda za javno zdravlje, koji je podređen Ministarstvu zdravlja, rada i socijalnog staranja.

Monitoring

Sistem monitoringa pokriva zagađenje vazduha (od stacionarnih i pokretnih izvora), površinskih i podzemnih voda, radioaktivnost, biodiverzitet i zagađenje tla (zemljišta). Vlada usvaja programe monitoringa. Centar za ekotoksikološka istraživanja, Hidrometeorološki zavod i Zavod za zaštitu prirode održavaju mrežu vezanu za stanice za monitoring. MTŽS je odgovorno za razvoj ključnih programa monitoringa uz konsultaciju sa institucijama za monitoring. Sredstva za komponente programa se obezbjeđuju iz dva ministarstva: Ministarstva turizma i životne sredine i Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. U skladu sa nacionalnim zakonodavstvom, izvršioci različitih dijelova programa monitoringa moraju biti izabrani u skladu sa tenderskim procedurama. Međutim, nema izbora kod odabira institucija za monitoring zbog nedostatka alternativnih institucija sposobnih da prate tražene ekološke parametre. Budući da su tenderi obavezni, oni se organizuju na godišnjem nivou, iako su rezultati jasno predvidljivi.

Nedostatak finansiranja pogada aktivnosti monitoringa, koje su stoga ograničene u smislu broja praćenih parametara i učestalosti uzorkovanja. To takođe pogada kvalitet podataka i njihovu obradu. Na primjer, oprema Hidrometeorološkog zavoda je zastarjela i u vrijeme EPR Misije, u novembru 2006. godine, njegove laboratorije još uvijek nisu bile akreditovane. Nedovoljan budžet takođe ograničava pokrivenost mreže za monitoring. Od 2002. godine, sredstva za aktivnosti monitoringa koja se obezbjeđuju iz državnog budžeta se povećavaju. Međutim, dostupna sredstva još uvijek pokrivaju samo osnovne potrebe, uglavnom operativne troškove.

Vlada je svjesna važnosti djelotvornog sistema monitoringa životne sredine te stoga koordinira sa tim u vezi međunarodnu tehničku pomoć za razvoj savremenih politika, kapaciteta i opreme. Jedan od ključnih rezultata tehničke i finansijske pomoći EU za institucionalno osnaživanje, u sklopu projekta kojim upravlja Evropska agencija za rekonstrukciju, je osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine (EPA), za koju se planira da postane operativna 2007. godine (vidi Poglavlje 1). U okviru svojih izvršnih funkcija, EPA treba biti zadužena za: monitoring

životne sredine; obradu, upravljanje i izvještavanje o ekološkim podacima; te za upravljanje komunikacionim aktivnostima sa međunarodnim ekološkim organizacijama.

Ukoliko se EPA osnuje, predloženo Odjeljenje za monitoring, analizu i izvještavanje će biti zaduženo za ukupno upravljanje aktivnostima za monitoring životne sredine i odgovorno za ukupno izvještavanje o životnoj sredini. Stoga, to Odjeljenje bi bilo odgovorno za uspostavljanje i upravljanje podrazvojnim integrisanim programom monitoringa. Obradu podataka o monitoringu bi izvršila treća strana na osnovu ugovora.

Programi monitoringa

Monitoring vode

Od 2002. godine, programi monitoringa voda vođeni su od strane MTŽS (bivšeg MZŽSPP), CETI-ja i Hidrometeorološkog zavoda. Monitoring voda se sprovodi na površinskim i podzemnim vodama. Mjerna mreža uključuje 36 stanica na vodenim tokovima, 10 na jezerima, 20 na podzemnim rezervoarima i 17 na obali. CETI je opremljen da mjeri 56 hemijskih i toksikoloških parametara i neka mjerena radijacije. Takođe sprovodi neka istraživanja na osnovu ad hoc zahtjeva (npr. otpadne vode; kontaminacija vode za piće, instalacije za snabdijevanje i tretman; kvalitet vode za piće; te radioaktivnost u morskoj vodi i morskoj bioti). Zavod za javno zadravlje je još jedan organ odgovoran za kontrolu kvaliteta vode za piće.

Hidrometova mreža za monitoring uključuje 40 hidroloških stanica i 36 stanica koje mijere indikatore kvaliteta vode. U 2005. i 2006. godini, Hidromet je instalirao savremenu opremu u pet hidroloških stanica (HS): HS Podgorica, HS Fraskanjel na rijeci Bojani, HS Plavnica na Skadarskom jezeru, HS Duklov uglavnom na rijeci Zeti i HS Bijelo Polje na rijeci Lim. Hidromet teži da postepeno instalira novu opremu koja može vršiti mjerena kvantitativnih parametara vode i prosljeđivati podatke u realnom vremenu.

Institut za biologiju mora, koji je dio Univerziteta Crne Gore, vrši monitoring određenog broja organskih zagadivača i bioloških komponenti (morska trava, bentosnae biocenoze, mikrobiota, bio-toxini, itd.) i nekih specifičnih vodenih fenomena uzrokovanih zagađenjem (npr. eutrofikacija priobalnih morskih voda) u svrhu naučnog istraživanja.

Jedan od ključnih ciljeva Vlade je da se postigne konzistentna implementacija monitoringa kvaliteta vode u skladu sa *Okvirnom direktivom o vodama Evropske Unije*.

Monitoring vazduha

Uspostavljanje nacionalne mreže za monitoring kvaliteta vazduha u skladu sa standardima EU propisana je u nacrtu *Zakona o kvalitetu vazduha*. Trenutno, MTŽS je odgovorno za razvoj *Programa o kvalitetu vazduha*.

Hidromet i CETI su dvije institucije koje su opremljeni da sprovode program monitoringa vazduha u Crnoj Gori. Program predviđa 24-satno mjerjenje parametara vazduha na 27 mjernih stanica u 17 gradova. Popis mjerene komponenti uključuje SO₂, NO_x, O₃, NH₃, fenole, H₂S, F, čvrste čestice, teške metale i njihova jedinjenja, radionuklide, POP (postojani organski zagadivači), PAH (policiklični aromatični ugljovodonici) i nekoliko drugih parametara. CETI je opremljen mobilnom laboratorijom i vrši mjerjenja kvaliteta vazduha i uticaj mobilnih izvora zagađenja. Hidromet je uključen u međunarodne programe monitoringa kvaliteta vazduha kao što su *Monitoring globalne atmosfere* (Svjetska Meteorološka Organizacija), MED POL i EMEP.

U martu 2007. godine Crna Gora je ratifikovala *Kjoto Protokol*. Monitoring i procjena emisija gasova koji izazivaju efekat staklene bašte iz industrijskih i drugih izvora su od velike važnosti za zdržavu. Kao dio pripremnog procesa ratifikacije, pripremljen je nacrt inventara gasova koji izazivaju efekat staklene bašte (vidi Poglavlje 3).

Monitoring otpada i tla

Kao što i 2002. godine, ni danas nema inventara otpada ili sistema monitoringa u Crnoj Gori. Međutim, neki programi uključuju posebna istraživanja fokusirana na uticaj otpada na životnu sredinu. *Zakon o upravljanju otpadom* (SL RCG Br. 80/2005) predviđa popis i upravljanje svim zakonitim i nezakonitim deponijama.

Kao dio *Nacionalnog programa monitoringa životne sredine*, *Program monitoringa tla* se sprovodi na godišnjem nivou. U okviru programa, mjerena uzoraka treba vršiti na 92 lokacije u blizini deponija i drugih mogućih izvora zagađenja teškim metalima, pesticidima, PCB (polihlorni bifenili), PCDD (dibenzo-p-dioksini), mineralnim uljima i drugim organskim zagadivačima.

Monitoring i istraživanje biodiverziteta

Program monitoringa biodiverziteta je dio *Nacionalnog programa monitoringa životne sredine*, čija realizacija se takođe finansira iz državnog budžeta.

Zavod za zaštitu prirode vodi inventar zaštićenih oblasti i obezbeđuje usluge istraživanja na polju zaštite prirode. Institut za bilogiju mora sprovodi monitoring bioloških resursa crnogorske obale i zaleđa crnogorskog primorja. Katastri biljaka i životinja, kao i njihova staništa i ekosistemi su u nadležnosti Javnog preduzeća Nacionalni parkovi.

Uprava za upravljanje šumama unutar Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i njenih 15 lokalnih jedinica upravljanja održava katalog šuma.

Integrativniji program monitoringa biodiverziteta će biti uspostavljen nakon usvajanja novog zakona o zaštiti prirode koje se очekuje do kraja 2007. godine.

Program monitoringa radioaktivnosti

Mreža mjernih stanica za monitoring radioaktivnosti u životnoj sredini širom teritorije definisana je *Uredbom o sistematskom ispitivanju sadržaja radionuklida u životnoj sredini* (SL SRJ Br. 45/1997). U ovim stanicama, redovno se sprovode mjerena brzine apsorpcije i mjerena kontaminacija radioaktivnim zagadivačima vazduha, vode (rijeka, jezera i mora), tla, čvrstih i tečnih padavina, vode za piće, hrane i stočne hrane, flore i faune, građevinskih materijala, drugih predmeta opšte potrošnje, a posebno na radnom mjestu.

Pored redovnog monitoringa radioaktivnosti, Centar za ekotoksikološka istraživanja priprema radonsku mapu Crne Gore na osnovu inicijative Ministarstva turizma i životne sredine. Takođe, u cilju otkrivanja i izvještavanja o radioaktivnom zagađenju životne sredine kao rezultata prekograničnog transporta, Hidrometeorološki zavod mjeri apsorbovanu količinu gama zračenja u vazduhu na Žabljaku i u Herceg Novom. Mjerenja se vrše periodično koristeći metode koji su propisani *Pravilnikom o određivanju mreže i Programom o učinku meteoroloških stanica od nacionalnog interesa* (SL SFRJ Br. 50/1990), sa obavještavanjem ovlašćenih organa o istom.

Obrada informacija o životnoj sredini, razmjena i širenje

Postojeće zakonodavstvo ne daje eksplisitnu definiciju o tome što je to informacija o životnoj sredini, tako da se ta definicija mora izvući iz *Zakona o životnoj sredini* iz 1996. godine i iz nekih drugih regulatornih i strateških dokumenata. Uopšte uzevši, postojeće zakonodavstvo uključuje informacije o stanju životne sredine, o zakonima i propisima na polju životne sredine, i o ekološkim programima i aktivnostima.

Obrada informacija i postupci širenja se nisu promijenili od 2002. godine. Institucije koje vrše monitoring daju MTŽS, kao i ostalim ministarstvima, podatke o stalnom monitoringu vazduha, vode, radioaktivnosti, biodiverziteta i tla na godišnjem nivou. Na primjer, podaci o vodi i tlu se prenose Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Sektor za zaštitu životne sredine čuva podatke o monitoringu od 1999. godine na ovomo.

Godišnji nacionalni *Izvještaj o stanju životne sredine* se bazira na podacima monitoringa zagađenja vazduha, površinskih i podzemnih voda, biodiverziteta, tla i radioaktivnosti. Svake godine, ovaj izvještaj priprema MTŽS, a usvaja ga Vlada. U skladu sa *Zakonom o životnoj sredini*, lokalne vlasti imaju takođe obavezu da pripremaju izvještaje o stanju životne sredine na svojim teritorijama i da iste podnose MTŽS, a to je obaveza koju do sada nisu ispunjavale. *Izvještaji o stanju životne sredine u Crnoj Gori* se stavljaju na web stranicu MTŽS i to na nacionalnom jeziku.

Zbog nedostatka kapaciteta, niti MTŽS niti Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) ne mogu izdavati izvještaje o životnoj sredini koji bi bili napravljeni na osnovu međunarodno priznatih indikatora. Ekološka jedinica MONSTAT-a, koja ima samo jednog člana osoblja, prikuplja sirove podatke i izdaje statističke izvještaje o životnoj sredini u četiri oblasti, to jest vodi, energiji, vazduhu i otpadu. Statistički podaci se prikupljaju od relevantnih javnih organa i objavljaju u godišnjim i trogodišnjim izvještajima. Statistički podaci koji se nalaze na web stranici MONSTAT-a⁴ uključuju samo ograničeni broj indikatora za vodu i sektore energetike i ne odražavaju stvarnu situaciju na polju životne sredine u zemlji.

Tokom proteklih nekoliko godina, bivše MZŽSPP jer investiralo značajan iznos novca u opremu za Informisanje, Komunikaciju i Tehnologiju (ICT). Bilo je moguće ostvariti unapređenja posebno zbog mogućnosti pruženih od strane inostranih programa tehničke pomoći. U skladu sa tim je i obučeno osoblje. Aktuelno Ministarstvo je naslijedilo tehnički

kapacitet za upravljanje podacima i obradu informacija. Međutim, ekološke institucije još uvijek u potpunosti ne koriste mogućnosti za širenje informacija koje pruža Internet. Većina institucija ima svoje web stranice, uključujući i Vladin portal, ali njihove web stranice pružaju pristup skromnoj količini informacija. Ažuriranje informacija je neredovno a na nekim stranicama se čak nalaze i zastarjeli podaci. Dostupnost informacija na engleskom je ograničena iako se pretpostavlja da bi trebale biti dostupne međunarodnim donatorima ili organizacijama.

Oformljena je Vladina kancelarija za odnose sa javnošću i ona održava web stranicu MTŽS. U saradnji sa Evropskom agencijom za životnu sredinu, crnogorski ekološki web portal mora biti razvijen kao dio Evropskih ekoloških informacija i Posmatračke mreže kako bi važne ekološke informacije koje su u nadležnosti države bile dostupne javnosti. Međutim, od decembra 2006. godine, odjeljak web stranice Evropskih ekoloških informacija i Posmatračke mreže (EIONET) o Crnoj Gori⁵ nije imao nikakvih informacija.

Rezultati istraživanja i monitoringa se objavljaju u naučnim novinama. Na primjer, Studia Marina objavljuje radove posvećene monitoringu i istraživanju pomorske životne sredine crnogorske obale.

Postojeći informativni sistem na polju životne sredine ne odgovara savremenim zahtjevima i međunarodnim standardima za ekološke indikatore i potrebno ga je reformisati. Potreba za savremenim integriranim sistemom informisanja odražava se u strateškim dokumentima, kao što je *Agenda ekonomskih reformi za Crnu Goru za period 2003. do 2006.* (usvojena 2003. godine) i NSOR. Kao dio ovog sistema potrebno je razviti i poboljšati postupke i programe za razmjenu i distribuciju informacija između nacionalnih i lokalnih vlasti, vladinih i nevladinih organizacija i privrednih društava. Takvi programi će ohrabriti javno učešće u postupku donošenja odluka o životnoj sredini. Uspostavljanje integrisanog sistema informisanja sa adekvatnim podsistemima (katastar, prostorno planiranje, urbano planiranje i infrastruktura) se predviđa ali još nije započelo.

2.3 Učešće javnosti u ekološkom odlučivanju i uloga NVO-a

Pravo na ekološko informisanje predviđa *Ustav* (Član 19/1992). *Ustav* proglašava pravo na zdravu životnu sredinu i predviđa pravovremeno javno objavljivanje

3535—

⁵ <http://www.eionet.europa.eu/Countries/Montenegro>

trenutnog statusa zaštite životne sredine. Takođe, *Zakon o životnoj sredini* iz 1996. godine navodi: "Informacije koje se tiču životne sredine su javne. Svako ima pravo da bude informisan o kvalitetu životne sredine, i javnost bi trebala imati mogućnost da učestvuje u procesu odlučivanja u vezi sa bilo kojim predloženim projektima koji bi mogli imati negativan uticaj na životnu sredinu." U skladu sa Članom 27, "Država je obavezna da građanima pruža pravovremene i kompletne informacije o stanju životne sredine i o zagadenju koje bi moglo predstavljati prijetnju ljudskom životu ili zdravlju i/ili flori i fauni."

Ustav iz 1992. godine i *Zakon o životnoj sredini* iz 1996. godine pružaju zakonski osnov za učešće javnosti u procesu odlučivanja.

Zakonodavni okvir za pristup informacijama i učešće javnosti: promjene od 2002. godine

Zakonodavstvo obavezuje sve vladine organe da informacije učine dostupnim (kao što su izvještaji o stanju životne sredine) javnosti i da pružaju informacije svim zainteresovanim građanima i organizacijama na njihov zahtjev. Širenje informacija je obavezno samo za vladine agencije. Privatna privredna društva su obavezna da daju državnim agencijama i lokalnim organima uprave informacije o zagadenju životne sredine uzrokovanih njihovim aktivnostima i o njihovom odgovatajućem sprovodenju ekoloških programa. Ti podaci moraju biti učinjeni dostupnim javnosti putem njenog uključivanja u konsolidovane izvještaje. Međutim, procedura se ne sprovodi na pravi način. Posebno nema vremenskih ograničenja za podnošenje izvještaja od strane pravnih i fizičkih lica nadležnim lokalnim organima vlasti.

Zakon o slobodnom pristupu informacijama iz 2005. godine (SL RCG Br. 68/2005) propisuje pristup informacijama. U skladu sa Članom 9 Zakona, pristup informacijama bi mogao biti ograničen ukoliko bi objelodanjivanje moglo ugroziti nacionalnu sigurnost, odbranu, međunarodne odnose, javnu bezbjednost i sigurnost, ekonomske, privatne i javne interese, te privatnost pojedinca.

Još jedan važan korak naprijed je *Krivični zakonik* iz 2003. godie. Kršenje prava na informisanje o stanju životne sredine smatra se krivičnim djelom koje podliježe krivičnoj odgovornosti. Član 317 navodi: "Svako ko protivno odredbama ne daje podatke ili daje pogrešne podatke o stanju životne sredine i fenomenima koji su neophodni za procjenu opasnosti koja prijeti životnoj sredini i za preduzimanje mjera

za zaštitu života i zdravlja ljudi podliježe novčanoj kazni ili kazni zatvora od maksimalno jedne godine.” Zakonik predviđa jasna ograničenja i krivične sankcije za neovlašćeno prikupljanje, objelodanjivanje ili širenje privatnih, korporativnih ili državnih podataka.

Značaj i postupci javnog informisanja i učešća su bili osnaženi i dalje razvijani kroz uskladivanje nacionalnog zakonodavstva sa zakonodavstvom EU. U 2005. godini, Skupština je usvojila *Zakon o procjeni uticaja na životnu sredinu* (EIA) (SL RCG Br. 80/2005), *Zakon o strateškoj procjeni životne sredine* (SEA) (SL RCG Br. 80/2005), *Zakon o integrisanom sprječavanju i kontroli zagadenja* (IPPC) (SL RCG Br. 80/2005), *Zakon o upravljanju otpadom* (SL RCG Br. 80/2005), i u 2006. godini *Zakon o buci u životnoj sredini* (SL RCG Br. 45/2006). Svi ovi zakoni su bili uskladeni sa relevantnim direktivama EU, uključujući odredbe koje se tiču javnog pristupa informacijama o životnoj sredini, javnom učešću u donošenju odluka i pristupu pravdi.

Očekuje se da će do 2008. godine institucionalni kapacitet biti poboljšan i da će se usvojiti relevantna podzakonska akta koja imaju za cilj jasno regulisanje pitanja informisanja javnosti i javnog učešća. Posebno, do kraja 2007. godine, razviće se i usvojiti administrativni i ekspertske EIA postupak.

Sveobuhvatnu pozadinu pristupu informacijama i učešću javnosti u međunarodnom kontekstu pružaju *Aarhus Konvencija o pristupu informacijama, učešću javnosti u odlučivanju i pristupu pravdi u vezi sa pitanjima životne sredine*. Crna Gora nije potpisnica ove konvencije iako su realizovane pripremne aktivnosti za njenu ratifikaciju. U skladu sa NSOR, ratifikacija ove konvencije se planira za 2008. godinu.

Uloga NVO-a

Od 2002. godine, nevladin sektor u Crnoj Gori se brzo razvija. NVO-i igraju sve značajniju ulogu u razvoju nacionalne ekološke i socijalne politike, odlučivanju na polju životne sredine, podizanju svijesti o životnoj sredini, borbi za ljudska prava i promociji principa održivog razvoja.

Postoji određeni broj faktora koji promovišu razvoj nevladinog sektora i uvećavaju njegovu ulogu u političkom i društvenom životu. *Zakon o nevladinim organizacijama* iz 1999. godine (SL RCG Br. 27/1999) pruža mogućnosti za jednostavnu registraciju i funkcionisanje NVO-a, praktično bez

kontrole Vlade. Kao rezultat toga, stotine NVO-a je registrovano u zemlji. Međutim, samo nekoliko desetina njih su deklarisale svoje misije kao ekološke a još manji broj je pokazao organizacionu i upravljačku sposobnost i finansijsku održivost za sprovođenje aktivnosti i projekata na polju životne sredine.

Neizvjesnosti u *Zakonu o nevladinim organizacijama* u smislu finansijskih i operativnih propisa u vezi sa aktivnostima NVO-a otvaraju vrata za registraciju mnogih privrednih društava kao NVO. Privlačnost statusa NVO-a je ta da zakonodavstvo (uključujući i Zakon o PDV-u) daje NVO-ima određeni broj poreskih olakšica. To čini sliku crnogorskih NVO-a veoma neujednačenom i dezavuiše javni imidž NVO-a. Da bi se ovo pitanje riješilo, neke NVO su započele osnivanje jedne koalicije NVO-a i razvoj *Nacionalne strategije za NVO*, koja će obuhvatiti zakonsku reformu i usvajanje *Kodeksa ponašanja NVO-a*. U saradnji sa Vladinim organima, NVO su razvile izmjene i dopune važećeg zakona sa ciljem sprječavanja zloupotrebe poreskih beneficija. Očekuje se da će ovo pitanje biti riješeno u bliskoj budućnosti.

Još jedan faktor koji stimuliše aktivnost NVO-a je porast mogućnosti finansiranja. Postoji velika količina tehničke pomoći koja je dostupna od međunarodnih organizacija i vlada razvijenih zemalja. To pruža NVO sektoru jedinstvenu mogućnost da učestvuje u sprovodenju projekata i programa koji imaju za cilj reformisanje ekološkog sektora kroz obezbjeđivanje sredstava iz spoljnih izvora na kompetitivnoj osnovi. Pored toga, Vlada je započela pružanje finansijske podrške kako bi pojačala NVO sektor i njegovu ulogu u civilnom društvu. Na primjer, u 2005. godini, skupštinska Komisija za davanje grantova je podržala više od 100 lokalnih organizacija tako što je dodijelila, na kompetitivnoj osnovi, oko 290.000 EUR grantova. Međutim, rđavo upravljanje postupcima distribucije grantova rezultiralo je zloupotrebom sredstava granta, privremenom obustavom tog procesa i protestima NVO-a. Postoji potreba da se primijeni pravičan, jasan i transparentan postupak kod dodjele vladinih sredstava.

Posljednje dvije godine, lokalne samouprave su pružale finansijsku podršku aktivnostima i projektima NVO-a. Štaviše, *Zakon o nabavkama* (SL RCG Br. 46/2006) predviđa kompetitivan proces dobijanja vladinih ugovora za pružanje javnih usluga ili nabavki. Bilo koje pravno lice uključujući i NVO može konkursati na kompetitivnoj osnovi za ove

vladine ugovore. Ova mogućnost će vjerovatno poboljšati NVO sektor.

NVO su aktivno učestvovali u izradi nacrta NSOR kao i u određenom broju drugih važnih javnih procesa. U 2005. godini, NVO "Most" je predvodila participatori proces javnih rasprava u vezi sa ključnim odredbama nacrta NSOR. Lokalne samouprave, profesionalne organizacije, predstavnici obrazovnih institucija, poslovni sektor, masovni mediji i NVO su učestvovali na mnogim sastancima i regionalnim konferencijama, i pokazali su veliko interesovanje i doprinijeli NSOR procesu. Predstavnici NVO-a imaju svoje predstavnike u Nacionalnom savjetu za održivi razvoj.

Određeni pozitivni koraci u pravcu jačanja saradnje između vladinih agencija i NVO-a kroz formalizovanje procedura su napravljeni. Na primjer, bivše Ministarstvo za međunarodne ekonomske odnose i evropske integracije i predstavnici NVO "Evropski pokret" zaključili su *Memorandum o saradnji* (jul 2004. godine) kako bi regulisali svoju komunikaciju i saradnju u vezi sa procesom evropskih integracija. Ovaj memorandum predviđa razmjenu informacija, uključenost NVO-a u izradi regulatornih i strateških dokumenata, i učešće u javnim debatama, sastancima i drugim aktivnostima. Međutim, takve pozitivne činjenice se ne mogu smatrati kao trend. NVO i masovni mediji su uključeni u crnogorsku mrežu za evropske integracije, ali nijedan predstavnik NVO-a nije pozvan, čak ni kao posmatrač, u Savjet za evropske integracije Crne Gore i Komisiju za koordinaciju procesa pristupanja Evropskoj Uniji.

U međuvremenu, NVO su pokazale da bi mogle imati značajnu ulogu u donošenju odluka. Izuzetna kampanja za zaštitu rijeke Tare od izgradnje hidroelektrane je ujedinila mnoge NVO i javnost. Kako izvještaj UNESCO-a (Organizacija Ujedinjenih Nacija za brazovanje, nauku i kulturu), tako i ova kampanja natjerali su Vladu da poništi svoju odluku i da potraži druge opcije (vidi Okvir 2.2.). Međutim, i pored svoje povećane uloge, oblast djelovanja ekoloških NVO-a se nije konsolidovala niti strukturirala. Saradnja između vladinih agencija i NVO-a nije sistematična i nema nikakvih jasnih i transparentnih procedura.

2.4 Obrazovanje za održivi razvoj

Reforma obrazovnog sistema

Do nedavno, ekološko obrazovanje se nije smatralo prioritetskim. Predmeti prirodnih nauka (poput biologije i geografije) su bili uključeni u nastavne programe srednjih škola; međutim, u Crnoj Gori nije bilo ni formalnog niti neformalnog sistema ekološkog obrazovanja kao takvog.

Prepoznajući ove okolnosti i u skladu sa ciljem vođenja zemlje prema EU integracijama, Vlada je započela suštinsku reformu nacionalnog obrazovnog sistema. Ključne komponente ove reforme uključuju modernizaciju nastavnih programa, unapređenje metodologije nastave i obuku nastavničkog kadra. Prema planu razvijenom od strane Ministarstva prosvjete i nauke, reforma je započela u izabranim pilot osnovnim školama prije tri godine, a u 2006. godini i za izabrane srednje škole.

Okvir 2.2: Crnogorsko civilno društvo zaustavlja plan potapanja kanjona rijeke Tare

Nacionalni park Durmitor (područje Svjetske baštine) je veličanstveni nacionalni park nastao od glečera i ispresijecan rijekama i podzemnim potocima. Preko njega prolazi kanjon rijeke Tare, drugi po veličini kanjon na svijetu, odmah iza Velikog kanjona rijeke Kolorado u SAD. To je najznačajnije područje prirodne baštine u Crnoj Gori dubine 1.300m (prosječno 1.000m) i dužine 93km. Biodiverzitet u ovoj oblasti je među najbogatijim i najzanimljivijim u cijeloj Evropi i zaštićen je nacionalnim i međunarodnim zakonodavstvom. Rijeka Tara, poznata kao "Suza Evrope", je stavljena na listu UNESCO-a (Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu) Čovjek i Biosfera (MAB) 1977. godine. Kanjon rijeke Tare je stavljen na UNESCO-vu listu svjetske prirodne baštine 1980. godine i mora biti zaštićen kao jedinstveno područje prirodne ljepote i staništa (Rijeka Tara Rezervat Biosfere). Rijeka Tara je djelimično (30km) prirodna granica između Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

U aprilu 2004. godine, Crna Gora je ratifikovala sporazum sa Bosnom i Hercegovinom u vezi sa izgradnjom hidrocentrale (HE) koja bi potopila kanjon rijeke Tare. Nakon sporazuma, otvoren je tender za izgradnju HE Buk Bijela na rijeci Drini (koju čine rijeke Tara i Piva). Ta situacija je rezultirala jakom reakcijom civilnog društva, pozivajući na zaštitu tog područja. Protivnici tog projekta su sakupili više od 15.000 potpisa u toku jednog dana – što je ogroman broj za jednu zemlju od nekih pola miliona ljudi. Time je otvorena skupštinska debata o ovom pitanju. Tom prilikom su NVO i civilno društvo prezentirali alternativni koncept održivog razvoja turizma, koristeći potencijal poljoprivrede, turizma i životne sredine i poštojući principe održivog razvoja.

Imajući na umu nedostatak električne energije u Crnoj Gori, protivljenje javnosti izgradnji HE te međunarodnu zaštitu tog područja, Vlada je zatražila od UNESCO-a ekspertske savjet o izgradnji iste. UNESCO-va ekspertska misija je počela u januaru 2005. godine. U skladu sa preporukama datim o strane UNESCO-a, Vlada je odlučila da zaustavi aktivnosti na izgradnji HE. Skupština je usvojila *Deklaraciju o zaštiti rijeke Tare*, i ideja o izgradnji HE je definitivno napuštena aprila 2005. godine. Ova odluka o zaštiti kanjona rijeke Tare donesena je zbog jakog protivljenja od strane civilnog društva i NVO sektora čime je pokazana važnost učešća javnosti u donošenju odluka i u planiranju programa i projekata koji su od strateškog značaja za naciju.

Taj proces će postepeno uključivati sve više i više osnovnih i srednjih škola i drugih obrazovnih institucija dok obrazovni programi svih obrazovnih institucija ne budu bazirani na ažuriranim nastavnim programima i modernizovanoj nastavnoj metodologiji. Implementacija reformi je bazirana na *Strateškom planu za reformu obrazovanja za period 2006–2010* a glavni izazovi su ograničeni resursi i – ključna oblast reforme – kompetencije postojećeg obrazovnog kadra.

Školsko obrazovanje

Kao rezultat reforme obrazovanja, osnažena je ekološka komponenta ažuriranih obrazovnih nastavnih programa za osnovne i srednje škole. Stoga, predmeti kao što su Priroda su uključeni u nastavne programe za školsku djecu od prvog razreda (šestogodišnjaci) a sadržaj predmeta se postepeno proširuje za učenike od šestog do dvanaestog razreda. Biologija i Ekologija su uključene u nastavne programe za učenike od sedmog razreda. Dodatni izborni predmeti (kao što je ekologija i biodiverzitet) su uključeni u nastavne programe Gimnazije (pripremne škole za upis na visoko-školske ustanove) i stručnih škola. Istovremeno ne postoji vanškolski formalni ili neformalni obrazovni sistem za djecu.

Više obrazovanje

Univerzitet Crne Gore uključuje 14 fakulteta i jedan koledž smještenih u raznim gradovima Crne Gore. Univerzitet, između ostalog, pruža ekološko obrazovanje i mogućnosti za akademske i primijenjene studije. Nastavni programi za postdiplomske i specijalističke studije uključuju Biodiverzitet, Ekologiju i Održivi razvoj. Novi kursevi iz ekoloških studija uvedeni su prije nekoliko godina na Fakultetu za metalurgiju i tehnologiju omogućavajući za 30 studenata godišnje dobijanje titule magistra. Ti kursevi su veoma popularni ali zbog zvaničnih studentskih kvota Univerzitet nije u mogućnosti da zadovolji povećanu potražnju. Univerzitet takođe pruža obuku za nastavnike prirodnih nauka u srednjim školama.

Ne postoji neformalni ekološki obrazovni sistem za odrasle ili za obuku nastavnika koji se bave ekološkim obrazovanjem i održivim razvojem. Jedine mogućnosti za takvo obrazovanje pružaju se u sklopu međunarodnih programa saradnje i tehničke pomoći.

Budući zadaci

Shvatanje vitalne važnosti obrazovanja uopšte, a posebno ekološkog obrazovanja – za brži ekonomski razvoj, smanjenje siromaštva, postizanje visokih standarda življenja crnogorske nacije i održivi razvoj zemlje – odražava se u mnogim nedavno izrađenim strateškim dokumentima. Tehnička pomoć od strane EU i drugih međunarodnih partnera je bila osnovni faktor uspješnog razvoja politika i strategija na polju, između ostalog, obrazovanja, zaštite i upravljanja životnom sredinom.

Usmjeravajući svoju pažnju na *Deceniju obrazovanja za održivi razvoj 2005. to 2015.* koja je proglašena od strane Ujedinjenih nacija, Ministarstvo prosvjete i nauke definiše ciljeve, aktivnosti i indikatore vezane za održivi razvoj kroz razvoj nacionalne *Strategije obrazovanja za održivi razvoj 2005. to 2014.* Uspostavljanje obrazovnog sistema koji je jednako dobar ili bolji od sistema u ostalim EU zemljama je ključni dio Strategije. Pored toga, znatna pažnja će biti posvećena uspostavljanju sistema neformalnog obrazovanja kako bi se osiguralo doživotno učenje i primjena savremenih znanja u profesionalnoj praksi.

Kako formalno, tako i neformalno obrazovanje zahtijeva uvećanje sadržaja održivog razvoja u svojim nastavnim programima. U tom smislu, postoje znatni planovi za uključenje tog predmeta u nastavne programe. Međutim, preduzeti su samo početni koraci: na primjer, razvoj nastavnih programa za izborne predmete za osnovne i srednje škole, uključujući teme održivog razvoja unutar izbornih dijelova predškolskih i univerzitetskih nastavnih programa.

2.5 Zaključci i preporuke

Od prve EPR iz 2002. godine, Crna Gora je napravila određeni napredak u monitoringu životne sredine. Unaprijedila je svoju mrežu za posmatranje kvaliteta vazduha i vode i ustanovila je nove i dodatno opremila neke postojeće stанице за monitoring vazduha i vode. Finansiranje programa monitoringa iz državnog budžeta se uvećalo od 2002. godine. Osoblja institucija za monitoring su obučena, uglavnom u sklopu programa i projekata međunarodne saradnje. Međutim, kako postojeće mreže za monitoring, tako i postupci upravljanja informacijama su nedovoljni da bi zadovoljili zahtjeve nacionalnog zakonodavstva zemlje i međunarodne obaveze.

Crna Gora nema savremeni integrisani sistem monitoringa i informisanja o životnoj sredini. Pored toga osavremenjavanje mreže za monitoring i mjerjenje i metodologija, te doobuka osoblja, postojeći postupci i standardi obrade informacija, razmjene i širenja istih ne osiguravaju lak i pravovremeni pristup onih koji donose odluke, klijenata i šire javnosti pouzdanim informacijama o životnoj sredini. Pristup javnosti informacijama o životnoj sredini je veoma važan, posebno u slučajevima kada se privatizuju ključna nacionalna preduzeća. U tim slučajevima, evidentna je nesavršenost pristupa javnosti ekološkim informacijama.

Preporuka 2.1

Ministarstvo turizma i životne sredine, u saradnji sa relevantnim zainteresovanim stranama, bi trebalo završiti reformu sistema integrisanog monitoringa i informisanja o životnoj sredini. Ministarstvo bi trebalo preuzeti vodeću ulogu u njegovoj implementaciji kao i odgovornost za mobilizovanje potrebnih unutrašnjih i spoljnih resursa. Ministarstvo turizma i životne sredine bi posebno trebalo:

- (a) *Usklađivati program monitoringa životne sredine i sistem izvještavanja sa standardima Evropske agencije za životnu sredinu;*
- (b) *Pojasniti nadležnosti pojedinih institucija za monitoring kod implementacije različitih dijelova integrisanog programa monitoringa;*
- (c) *Pojasniti postupke i standarde za obezbjeđivanje, obradu i širenje informacija; i*
- (d) *Revidirati postojeće politike i postupke izvještavanja kako bi se javnosti redovno objelodanjivale informacije o životnoj sredini dobijene od strane aktera na polju monitoringa i nadležnih vladinih organizacija, uključujući tu i Internet.*

Uloga NVO sektora u društvenim i političkim aktivnostima se povećava. Tokom proteklih nekoliko godina, da bi podržala NVO i njihove aktivnosti, Vlada i organi lokalne uprave su obezbijedili budžetsko finansiranje na kompetitivnoj, iako ograničenoj osnovi. Međunarodni programi pomoći su pružili značajnu podršku NVO-ima. Zbog toga se postepeno povećavao organizacioni kapacitet NVO-a. Predstavnici NVO-a su bili pozivani i davali doprinos politikama razvoja, strategijama, zakonodavnim aktima i programima od nacionalnog značaja. Ova praksa postaje uobičajena stvar. Ipak, postupci učešća javnosti u odlučivanju na polju životne sredine nisu propisani na dovoljno širokoj osnovi za sprovodenje opštih zakonskih odredbi. Obično, javnost ne učestvuje u EIA (Procjeni uticaja na životnu sredinu), izdavanju dozvola i postupcima planiranja.

Preporuka 2.2

Da bi se dalje osnažile nevladine organizacije (NVO) koje djeluju na polju životne sredine i da bi se poboljšalo učešće javnosti u odlučivanju vezanom za životnu sredinu, Vlada, u saradnji sa NVO-ima, bi trebala:

- (a) *Revidirati zakon o poreskom oslobođanju za NVO;*
- (b) *Završiti pripremne postupke za pristupanje Konvenciji o pristupu informacijama, učešću javnosti u odlučivanju, i pristupu pravdi po ekološkim pitanjima (Aarhus Konvencija);*
- (c) *Dalje unaprijediti propise o pristupu javnosti ekološkim informacijama i učešću u odlučivanju na polju životne sredine, posebno u EIA i postupcima izdavanja dozvola, te razvoju ekoloških politika, planova i programa; i*
- (d) *Inicirati reviziju i usvajanje politika i pojasniti postupke saradnje između vladinih organizacija i NVO-a.*

Kao dio strategije integracije sa EU, Crna Gora je inicirala reformu obrazovanja u cilju uvođenja obrazovnih standarda kvaliteta EU i osiguranja kvaliteta. U sklopu ove reforme, razvijeni su novi nastavni programi i uvedeni u izabrane osnovne i srednje škole. Kao dio ove reforme, ekološki predmeti se integrišu u obavezne nastavne programe. Broj reformisanih škola se povećava iz godine u godinu, tako da će za nekoliko godina sve one raditi u novim uslovima. Država ima viziju, strategiju i planove na polju obrazovanja za održivi razvoj. NSOR predviđa da će pitanja održivog razvoja biti integrisana u redovne obrazovne nastavne programe.

Preporuka 2.3

Kako bi se završila reforma i implementirala Strategija obrazovanja za održivi razvoj, Ministarstvo prosvjete i nauke, u saradnji sa Ministarstvom turizma i zaštite životne sredine i drugim relevantnim zainteresovanim stranama odgovornim za određene oblasti profesionalnog obrazovanja, nadležnim institucijama i NVO-ima bi trebalo:

(a) Povećati broj programa obuke na visko-školskim ustanovama za obuku nastavnog osoblja i za sve aktere uključene u implementaciju reforme

obrazovanja na nivou osnovnih i srednjih škola, sa posebnim naglaskom na životnu sredinu i održivi razvoj;

(b) Olakšati uključivanje ekoloških pitanja i principa održivog razvoja u programima univerzitetskog obrazovanja, stručne obuke i obrazovanja odraslih; i

(c) Olakšati uključenje NVO-a u neformalno ekološko obrazovanje i obrazovanje za održivi razvoj, kroz obrazovne projekte i kampanje.

Poglavlje 3

IMPLEMENTACIJA MEĐUNARODNIH SPORAZUMA I OBAVEZA

3.1 Okvir za međunarodnu saradnju u oblasti životne sredine i promjene od 2002. godine

U vrijeme sprovodenja prvog Izvještaja o stanju životne sredine (Environmental Performance Review -EPR) 2002. godine, Crna Gora je posmatrana kao dio Savezne Republike Jugoslavije. U međuvremenu su se dogodile dvije značajne političke promjene. Februara 2003. godine Savezna Republika Jugoslavija transformisala se u Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora. U maju 2006. godine Crna Gora je organizovala referendum o nezavisnosti, koji je rezultirao proglašenjem nezavisnosti u junu 2006. U skladu sa Ustavnom poveljom Državne zajednice Srbija i Crna Gora, Srbija, kao članica Državne zajednice koja nije iskoristila pravo otcjepljenja od Državne zajednice, postala je njena sljedbenica. U Deklaraciji o nezavisnosti, koju je usvojila Skupština, Crna Gora je potvrdila da će se pridržavati svih međunarodnih sporazuma i ugovora koje je sklopila Državna zajednica a koji se odnose na Crnu Goru. Crna Gora je otpočela proces priključenja međunarodnim organizacijama (organizacije u sistemu UN, Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS), Savjet Evrope i druge) i pristupanja međunarodnim ugovorima (uključujući Multilateralne ugovore o životnoj sredini (Multilateral Environmental Agreements - MEA)).

Crna Gora je učestvovala u *Procesu stabilizacije i pridruživanja* sa Evropskom unijom (EU) kao dio Državne zajednice, sa krajnjim ciljem učlanjenja u EU. U julu 2006. godine Savjet EU odobrio je mandat za pregovore o *Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju* (SAA) sa Crnom Gorom kao korak ka postizanju statusa zemlje kandidata za članstvo u EU. Formalni pregovori o *Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju* između EU i Crne Gore otpočeli su u septembru 2006. SAA između EU i Crne Gore je započeo 15. marta 2007. godine.

3.2 Prioriteti i strateški okvir

Principi i ciljevi

Integriranje u EU predstavlja strateški cilj Crne Gore. U martu 2006. godine Crna Gora je usvojila akcioni plan koji se bavi prioritetima Evropskog Partnerstva

koji se odnose na Crne Goru. U novembru 2006. Evropska komisija je objavila prvi *Godišnji izvještaj o ostvarenom napretku* posvećen Crnoj Gori i novo zasebno Evropsko partnerstvo za Crnu Goru. Između ostalih pitanja, u izvještaju se razmatra kapacitet Crne Gore da svoje zakone i politike uskladi sa *acquis-jem* EU, u skladu sa prioritetima iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju i Evropskog partnerstva.

U smislu definisanja kako domaćih tako i međunarodnih prioriteta države, potencijalni značaj imala je *Deklaracija o ekološkoj državi Crnoj Gori* koju je crnogorska Skupština usvojila 1991. Petnaest godina kasnije, ovo opredjeljenje ostaje samo na papiru, nedovoljno primijenjeno u praksi. Ne postoji zvanična politika kojom se definišu prioriteti u međunarodnoj saradnji u oblasti zaštite životne sredine. Crna Gora nema Nacionalni akcioni plan za zaštitu životne sredine ili Nacionalnu strategiju zaštite životne sredine. U vrijeme trajanja misije nije bilo jasno da li će doći do izrade takvih dokumenata.

U skorije vrijeme došlo je do nekih pozitivnih dešavanja u oblasti politike zaštite životne sredine. U toku 2005. i 2006. godine pripremljen je nacrt Nacionalne strategije održivog razvoja - NSOR. Ovaj sveobuhvatni strateški dokument precizira ciljeve države u pogledu tri stuba održivog razvoja i njihove međusobne povezanosti u nacionalnom kontekstu. Ona u velikoj mjeri obuhvata više strateških dokumenata i politika koji su do sada urađeni u Crnoj Gori. NSOR sadrži potpoglavlja o ekonomskom razvoju, životnoj sredini i prirodnim resursima, te društvenom razvoju. U svakom potpoglavlju utvrđeni su problemi i izazovi, prioritetni ciljevi i mjere koje će se preduzeti u sklopu sva tri stuba.

Dio NSOR posvećen životnoj sredini koncentrisan je na sljedeće oblasti:

- zaštita biodiverziteta i očuvanje prirode,
- vodni resursi i upravljanje vodama,
- zaštita vazduha, klimatske promjene i zaštita ozonskog omotača,
- upravljanje zemljишtem i šumarstvo,
- sistem za upravljanje životnom sredinom;
- prostorno planiranje,

- morsko i obalno područje i
- upravljanje otpadom.

U okviru navedenih oblasti, određeni su specifični ciljevi za međunarodnu saradnju i međunarodne obaveze Crne Gore, kao i mјere za njihovu realizaciju. Na primjer, u NSOR se navodi sljedeći spisak mјera koje je potrebno sprovesti u oblasti klimatskih promjena i zaštite ozonskog omotača: izrada nacrta prve nacionalne informacije za *Okvirnu konvenciju UN o klimatskim promjenama* (UNFCCC), koja će sadržati spisak gasova koji izazivaju efekat staklene bašte, plan za smanjenje emisije gasova i program za ublažavanje posljedica klimatskih promjena, ratifikacija Kjoto protokola i sprovоđenje programa za postepeno ukidanje supstanci koje dovode do smanjenja količine ozona.

Analiza Nacionalne strategije održivog razvoja pokazuje da se među opštim prioritetima na polju međunarodne saradnje u zaštiti životne sredine nalaze:

- ratifikacija i sprovоđenje više međunarodnih konvencija i ugovora i
- dalje usklađivanje domaćeg zakonodavstva sa *acquis-jem* EU za oblast zaštite životne sredine.

Nacionalna strategija održivog razvoja ukazuje da je za ostvarenje ciljeva neophodno uspostavljanje ili, u nekim slučajevima, unapređenje državnih institucija zaduženih za sprovođenje MEA ugovora, te harmonizovanje domaćeg zakonodavstva sa standardima EU. NSOR sadrži *Nacionalni akcioni plan* (NAP) za njenu implementaciju. NSOR se odnosi na vremenski okvir 2007–2012, dok se većina mјera predvidenih u NAP-u takođe odnosi na period 2007–2012. NAP sadrži spisak prioritetnih ciljeva, mјere, rokove za implementaciju, agencije zadužene za implementaciju i indikatore (kvalitativne i kvantitativne). Kod kvantitativnih indikatora nema preciznih ciljeva koji bi omogućili sadržajnu ocjenu napretka u postizanju ciljeva (vidjeti Dio 3.5).

Institucionalni i zakonodavni okvir

Crna Gora je u relativno nepovoljnem položaju u pogledu institucionalnog okvira za međunarodnu saradnju u oblasti životne sredine. To je djelimično posljedica prethodnog aranžmana u sklopu Državne zajednice, gdje je većina pitanja koja su se ticala međunarodne saradnje tretirana ili na saveznom nivou ili od strane Srbije. Na primjer, ključne osobe za većinu MEA ugovora bile su iz Srbije, dok je Crna Gora imala samo kontakt osobe. Dodatni razlog je institucionalna slabost nacionalnih organa nadležnih za životnu sredinu. Sektor za zaštitu životne sredine

postao je u novembru 2006. dio Ministarstva turizma i zaštite životne sredine. Sektor ima 15 zaposlenih. U vrijeme odvijanja ove misije, nije postojala jedinica namijenjena za međunarodnu saradnju. Zaposleni u navedenom Sektoru dobijaju zaduženja u pogledu međunarodne saradnje prema pojedinačnoj stručnosti i glavnim dužnostima. Slab administrativni kapacitet organa za životnu sredinu zabilježila je i Evropska komisija u Izještaju o napretku Crne Gore u 2006. godini, i to će imati uticaja na međunarodnu saradnju na ovom polju. Posebnu slabost predstavlja nedovoljna kadrovska popunjenošć Sektora za zaštitu životne sredine i nedostatak odgovarajuće koordinacije među vladinim tijelima koja se bave pitanjima zaštite životne sredine.

Nakon prestrukturiranja Vlade, Sektor za zaštitu životne sredine u sklopu Ministarstva turizma i zaštite životne sredine čine četiri odjeljenja (vidjeti Poglavlje broj 1). Jedno od njih, Odjeljenje za integracije i strateške procese u oblasti životne sredine, biće nadležno, između ostalog, za koordinaciju međunarodne saradnje u oblasti životne sredine.

Za vrijeme trajanja misije, Ministarstvo za ekonomski odnose sa inostranstvom i evropske integracije bilo je nadležno, između ostalog, za saradnju sa regionalnim i međunarodnim ekonomskim organizacijama, koordinaciju svih aktivnosti ministarstava i ostalih institucija u procesu pristupanja EU, koordinaciju, praćenje i izvještavanje o usklađivanju domaćeg zakonodavstva sa *acquis communautaire* EU, te koordinaciju svih međunarodnih programa u Crnoj Gori. Nakon prestrukturiranja Vlade, Ministarstvo za ekonomski razvoj postalo je nadležno za međunarodne ekonomski poslove. Potpredsjednik Vlade za evropske integracije i Sekretarijat za evropske integracije sada su zaduženi za pitanja u vezi sa integrisanjem u EU.

Značajnu promjenu u institucionalnom okviru za zaštitu životne sredine predstavljaće osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine (EPA) (predviđeno vrijeme: kraj 2007). Agencija bi bila osnovana uz podršku EU u okviru projekta kojim rukovodi Evropska agencija za rekonstrukciju (EAR). Možda će biti potrebno da EU nastavi sa pružanjem podrške Agenciji nakon njenog osnivanja kako bi se osiguralo da kapacitet institucionalnog okvira zaduženog za upravljanje životnom sredinom bude unaprijeđen i kako bi došlo do daljeg približavanja sistemskog zakonodavstva na polju životne sredine *acquis communautaire* EU.

Za dodatne informacije o Agenciji, pogledajte Poglavlje broj 1 o sistemu donošenja odluka i njegovom sprovođenju.

U toku je usklađivanje zakona iz oblasti životne sredine sa direktivama EU. Crna Gora je usvojila nekoliko zakona koji su potpuno u skladu sa odgovarajućim direktivama EU. U toku 2005. godine, Skupština je usvojila zakone o: procjeni uticaja na životnu sredinu, strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu, integrisanom sprečavanju i kontroli zagađenja i upravljanju otpadom. Ovi zakoni će stupiti na snagu 2008. godine, s obzirom da Crna Gora treba da usvoji podzakonska akta kako bi izgradila kapacitete za njihovo sprovođenje. *Zakon o zaštiti od buke* (SL RCG Br. 45/2006) je usvojen i trenutno je na snazi. Zakoni o procjeni uticaja na životnu sredinu, strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu i integrisanom sprečavanju i kontroli zagađenja sadrže uslove iz direktiva EU u pogledu pristupa javnosti informacijama o životnoj sredini, učešća javnosti u donošenju odluka i pristupa pravdi. Nekoliko nacrtova zakona (među kojima i zakona o kvalitetu vazduha, eko-fondovima i amandmani na Zakon o životnoj sredini (SL RCG Br. 12/1996)) podnijeto je na usvajanje Skupštini. O zakonodavnom i institucionalnom okviru govori se u Poglavlju broj 1.

3.3 Međunarodna saradnja po pitanjima životne sredine od nacionalnog značaja

Pošto je postala nezavisna država, Crna Gora preuzima novu ulogu u oblasti međunarodne saradnje u pitanjima životne sredine. U ovom poglavlju daje se pregled i analiza sljedećeg:

- učešće Crne Gore u odabranim globalnim i regionalnim sporazumima u oblasti životne sredine (u skladu sa nekim od glavnih pitanja od nacionalnog značaja);
- sprovodenje multilateralnih sporazuma o životnoj sredini (MEA) putem nacionalnih programa i projekata uz finansijsku pomoć međunarodnih donatora i
- trenutno stanje procesa ratifikacije onih MEA koje Crna Gora još nije potpisala.

Mora se naglasiti da je Crna Gora još u procesu pristupanja organizacijama i ratifikovanja MEA-ova, budući da joj je zvanično dozvoljeno da naslijedi sve međunarodne ugovore kojih je bivša Državna zajednica Srbija i Crna Gora bila sastavni dio ili ih je potpisala. Projekti koji su se sprovodili uz pomoć donacija do skoro su uglavnom bili usmjeravani na Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora (kao potpisnicu određene konvencije), iako je u mnogim slučajevima

u okviru istog projekta pomoć pružana zasebno Crnoj Gori, a zasebno Srbiji. Kao što je već istaknuto, u vrijeme misije u Crnoj Gori nisu postojale kontakt osobe za većinu MEA. Crna Gora još nije pripremila zasebne izvještaje za mnoge MEA-e. Kompletan spisak MEA koje je Crna Gora potpisala ili koje ima namjeru da potpiše, nalazi se u Aneksu 3.

Zaštita biodiverziteta i očuvanje prirode

Kao sukcesor bivše Državne zajednice, Crna Gora je postala nosilac određenog broja MEA-ova vezanih za biodiverzitet i očuvanje prirode: *Ramsarska konvencija o močvarama od međunarodnog značaja*, *Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine*, *Konvencija o međunarodnoj trgovini ugroženim vrstama divlje flore i faune* (CITES), *Konvencija o biološkom diverzitetu* (CBD) i njena *Protokol o biobezbjednosti iz Kartagine*. U martu 2007. godine, Crna Gora je ratifikovala *Konvenciju Ujedinjenih nacija o borbi protiv širenja pustinje* (UNCCD).

Crna Gora priprema novi načrt zakona o zaštiti prirode koji će biti u skladu sa relevantnim direktivama EU i koji će uzeti u obzir odgovarajuće odredbe MEA koje se odnose na biodiverzitet i očuvanje prirode.

Nacionalni kontakt i organ nadležan za *Ramsarsku konvenciju*, CBD i CITES je Sektor za zaštitu životne sredine iz Ministarstva turizma i zaštite životne sredine. Od 1995. godine, Crna Gora ima jedno zvanično proglašeno Ramsar područje, Skadarsko jezero, koje je takođe proglašeno prekograničnim Ramsar područjem sa Albanijom 2005. godine. Projekat Globalnog fonda za životnu sredinu (GEF) i Svjetske banke pod nazivom *Integrисано управљање екосистемом Skadarskog jezera* (za Crnu Goru i Albaniju) započeo je 2006. godine čija početna sredstva iznose 450.000 američkih dolara. Zajednička analiza prekogranične dijagnoze u kojoj se opisuje stanje životne sredine u Skadarskom jezeru i utvrđuju izvori zagađenja je završena 2006. godine, a strateški akcioni plan za dvije države je nedavno finaliziran. Sprovodenjem ovog projekta (sredstvima od 5 miliona američkih dolara) želi se postići :

- smanjivanje i sprečavanje zagađenosti;
- poboljšanje monitoringa ekologije i biodiverziteta;
- unapređenje ekološki održivog ekonomskog korišćenja bioloških resursa i upravljanje zaštićenim područjima i

- unapređenje ekološki-održivog razvoja turizma s naglaskom na participaciji lokalne zajednice i njenim interesima.

Izvještaj o sprovođenju CITES za 2005. za Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora je predat Sekretarijatu Konvencije. Crna Gora sprovodi zahtjeve CITES iz 2003. godine, koji su uključeni u *Odluku o kontrolnoj listi za izvoz, uvoz i tranzit roba* (Sl. list RCG br. 19/2006) (pozakonski akt na *Zakon o spoljnoj trgovini* (Sl. list RCG, Br. 28/2004)).

Još nije urađen Nacionalni izvještaj o sprovođenju CBD, kako to Konvencija nalaže. GEF je izdvojio sredstva za projekat *Izrada strategija i planova aktivnosti o biodiverzitetu za Srbiju i Crnu Goru*, pri čemu je iznos opredijeljen za Crnu Goru oko 117.000 američkih dolara. Organizacija koja će sprovoditi projekat je UNDP (Program za razvoj Ujedinjenih nacija). Projekat će definisati strateške pravce i aktivnosti na očuvanju biodiverziteta i rezultirati studijom o Crnoj Gori u kojoj će se opisati najvažnije osobine resursa biodiverziteta i plan aktivnosti čiji je cilj da se pomogne proces njihove zaštite. Takođe ima za cilj da pomogne u procesu izgradnje kapaciteta za učešće u Mechanizmu distribucije podataka u skladu sa CBD. *Nacionalna strategija o biodiverzitetu i Plan aktivnosti* predstavljaće osnov za *Prvi nacionalni izvještaj o CBD*. Implementacija Projekta je započela u aprilu 2007. godine. Još jedna pripremna aktivnost finansirana sredstvima GEF-a koja se odnosi na biodiverzitet jeste projekat *Samostalna procjena kapaciteta države za upravljanje životnom sredinom u Srbiji i Crnoj Gori*, za koji je UNDP takođe agencija zadužena za realizaciju. Budžet za Crnu Goru je oko 63.000 američkih dolara. Osnovni ciljevi su utvrđivanje postojećih kapaciteta, procjena prioritetnih potreba i izrada plana aktivnosti na sprovođenju tri konvencije (CBD, UNFCCC i UNCCD), kao i ispunjavanje obaveza zemlje u oblasti globalnog upravljanja životnom sredinom.

Crna Gora ima četiri nacionalna parka (Skadarsko jezero, Lovćen, Biogradska Gora i Durmitor). Nacrt *Zakona o proglašenju Nacionalnog parka Prokletije* je u pripremi i očekuje se da će biti usvojen u Skupštini do kraja 2007. godine.

Crna Gora ima dva lokaliteta koja se nalaze na Listi svjetske baštine: Nacionalni park Durmitor (prirodno dobro) i Prirodni i kulturno-istorijski region Kotor (kulturno dobro). Misija međunarodnih eksperata Međunarodne unije za očuvanje prirode i prirodnih resursa i UNESCO-a posjetili su 2005. godine mjesto na kojem se previđa izgradnja brane hidroelektrane

Buk Bijela u Crnoj Gori kako bi se uradila procjena njenog potencijalnog uticaja na Nacionalni park Durmitor, kao i na rezervat biosfere u basenu Tare. Zaključci misije i javne kampanje kojom su rukovodile NVO doveo je do obustave projekta zbog mogućeg negativnog uticaja na lokalitet koji se nalazi na Spisku svjetske baštine (pogledati tabelu 2.2 u II Poglavlju o Informisanju, učešću javnosti i obrazovanju).

Crna Gora se priprema za ratifikovanje sljedećih konvencija: *Bonske konvencije o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja* i *Bernske konvencije o očuvanju životinjskog svijeta i prirodnih staništa u Evropi*. MTŽS je odgovorno za implementaciju pilot projekta *Smaragdna mreža (Emerald Network)* u Crnoj Gori koji je lansiran 2005. godine za Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora uz pomoć Savjeta Evrope i Evropske agencije za životnu sredinu (opredijeljena sredstva za prvu fazu su 9.000 eura i 30.000 eura za drugu fazu). Planirano je da se ovim projektom ubrza proces pristupanja *Bernskoj konvenciji* i da se definiše više oblasti od značaja za očuvanje prirode u zemlji. Urađeni su nacrti zakona o ratifikaciji *Bernske konvencije*.

Zaštita vode i mora i priobalnih područja

Crna Gora još nije ratifikovala *Helsinski konvenciju o zaštiti i upotrebi prekograničnih vodenih puteva i međunarodnih puteva* i protokole ove Konvencije o vodi i zdravlju i građansko-pravnoj odgovornosti, ali je iskazala svoju namjeru da to učini. Razmatraju se pripremne aktivnosti u vezi sa *Konvencijom o saradnji u oblasti zaštite i održivog korišćenja Dunava* i Međunarodnom komisijom za zaštitu Dunava (ICPDR).

Crna Gora je izrazila namjeru da ratificuje *Revidiranu Barselonsku Konvenciju o zaštiti životne sredine mora i priobalnog područja Mediterana* (Barselonska Konvencija) i njenih šest protokola. Crna Gora učestvuje unutar okvira Mediteranskog akcionog plana (MAP) za UNEP (Program Ujedinjenih nacija za zaštitu životne sredine). Među ostvarenim aktivnostima nalaze se izrada *Nacionalne strategije za održivi razvoj* (pogledati Odjeljke 3.2 i 3.5). Crna Gora je pripremila i nekoliko dokumenata u okviru *Programa za procjenu i kontrolu zagađenosti u regionu Mediterana – MED POL* za Crnu Goru, uključujući *Stanje osnovne emisije za crnogorsku obalu*, *Nacionalnu dijagnostičku analizu*, *kao i Nacionalni plan aktivnosti za crnogorsku obalu*. Ovaj Plan je uključen u *Strateški program aktivnosti za suzbijanje zagađenja od aktivnosti na kopnu u*

regionu Mediterana (SAP MED). Regionalni centar aktivnosti za posebno zaštićene oblasti (SPA/RAC) je podržao izradu *Nacionalnog akcionog plana o morskom i priobalnom biodiverzitetu*, koji je integriran u *Strateški akcioni plan za biodiverzitet u regionu Sredozemlja*.

U saradnji sa Centrom za hitne intervencije u slučaju zagađenja mora (REMPEC), Crna Gora sprovodi aktivnosti (u oblasti sprečavanja, priprema i intervencija u slučaju zagađenja mora sa plovila) čiji je cilj da se utvrde potrebe Crne Gore, da se jača institucionalni kapacitet i poboljša zakonodavni okvir. Pod pokroviteljstvom *Programa za prioritetne akcije/Centra za regionalne aktivnosti* (PAP/RAC), počele su pripreme za *Program upravljanja priobalnim područjem* (CAMP) u Crnoj Gori. Pripremljen je nacrt *Nacionalne strategije za integrisano upravljanje priobalnim područjem* uz pomoć Organizacije za tehničku saradnju Republike Njemačke (GTZ), a Vlada Crne Gore će je usvojiti krajem 2007.

Crna Gora je počela realizaciju *Master plana za odlaganje i prečišćavanje otpadnih voda za područje crnogorske obale i opštini Cetinje*, kao i *Strateškog master plana za kanalizaciju i otpadne vode za centralni i sjeverni dio Crne Gore*. Master planovi predviđaju investicije u iznosu od 280 miliona eura, a Crna Gora je konkursala za zajmove i grantove kod nekoliko međunarodnih organizacija i finansijskih institucija (kao što su Evropska investiciona banka (EIB), Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW) i EAR) kako bi realizovala projekte predviđenih ovim master planovima.

Zaštita vazduha, zaštita ozonskog omotača i klimatske promjene

Crna Gora je 2006. godine postala potpisnica (na osnovu sukcesije) *Konvencije o dalekosežnom prekograničnom zagađenju vazduha (CLRTAP)* i njenog *Protokola o dugoročnom finansiranju i kooperativnom programu za monitoring i evaluaciju dalekosežnog prenosa zagađivača iz vazduha u Evropi (EMEP)*. Crna Gora još nije ratifikovala sedam protokola ove Konvencije.

Ratifikacija i sprovođenje međunarodnih sporazuma u vezi sa kvalitetom vazduha, zaštitom ozonskog omotača i promjenom klime navedena je kao važan strateški cilj u ovoj oblasti za period 2007. do 2012. u NSOR. Gora je pripremila nacrt *Zakona o kvalitetu vazduha* koji je usklađen sa odgovarajućim direktivama EU.

Crna Gora je potpisnica (po osnovu sukcesije, 2006) *Bečke konvencije o zaštiti ozonskog omotača*, njenog *Montrealskog protokola*, kao i četiri amandmana na *Montrealski protokol*. Od 2005. godine se sprovodi *Nacionalni plan za izbacivanje iz upotrebe potpuno halogenovanih ugljovodonika sa fluorom i hlorom (CFC) za Srbiju i Crnu Goru* (NCPP) uz podršku Organizacije Ujedinjenih nacija za industrijski razvoj (UNIDO) *Multilateralni fond za implementaciju Montrealskog protokola* (sa ukupnim budžetom od oko 2.9 miliona američkih dolara). Kako bi se ostvarila bolja koordinacija i realizacija podprojekata u Crnoj Gori, u Podgorici je uspostavljena Jedinica za upravljanje projektom (PMU). Planira se da se CFC potpuno izbaci iz upotrebe do kraja 2009. godine. Od proglašenja crnogorske nezavisnosti, u pripremi je nova organizaciona struktura za implementaciju projekta.

Godine 2007. Crna Gora je pristupila (kao ugovornica koja nije u Aneksu br. 1) *Okvirnoj konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama* (UNFCCC). Crna Gora priprema popis emisija GHG u okviru projekta GEF pod nazivom *Prvo nacionalno saopštenje u vezi sa obavezama prema UNFCCC* (ukupan budžet za Srbiju i Crnu Goru iznosi 405.000 američkih dolara). Agencija zadužena za sprovođenje je UNDP. Crna Gora je ratifikovala *Kjoto Protokol* u martu 2007. godine. Podršku za projekat *Tehnička pomoć Crnoj Gori za ratifikaciju i implementaciju Kjoto protokola i za uspostavljanje sistema zelenih sertifikata o obnovljivoj energiji* pružilo je italijansko Ministarstvo zaštite životne sredine, kopna i mora. Kao rezultat tog projekta, pripremljeni su nacrt popisa GHG za 1990, 1998. i 2003. kao i nacrt portfolija projekata *Mehanizma čistog razvoja* (CDM). Nastavak aktivnosti, uključujući osnivanje organa nadležnog na nacionalnom nivou i izgradnju sistema zelenih sertifikata, predviđen je za sljedeću fazu projekta.

Upravljanje otpadom i opasnim hemikalijama

Crna Gora je 2006. godine pristupila *Bazeljskoj konvenciji o kontroli prekograničnog kretanja opasnog otpada i njegovog odlaganja* kao i njenom *Amandmanu o zabrani*. Nakon izmjena strukture Vlade u novembru 2006. godine, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine postalo je organ nadležan za kontrolu i uvozne/izvozne/tranzitne dozvole i informacije u vezi sa prekograničnim kretanjem opasnog i drugog otpada, kao i za upravljanje opasnim otpadom. Centar za ekotoksikološka istraživanja nadležan je za kategorizaciju otpada i pruža tehničku ekspertizu i

analize. *Zakon o upravljanju otpadom* (SL RCG Br. 80/2005), koji će stupiti na snagu 2008, sadrži odredbe koje su u skladu sa *Bazelском конвенијом*. Podzakonska akta, uključujući propise o kategorizaciji otpada i pomoć u izradi planova za upravljanje otpadom, u skladu sa smjernicama ove Konvencije, bili su u završnoj fazi izrade u vrijeme misije. Crna Gora je 2005. godine usvojila *Strateški master plan za upravljanje čvrstim otpadom*, koji predviđa investicije od oko 109 miliona eura. Nekoliko projekata se trenutno realizuje uz pomoć zajmova i grantova dobijenih od Svjetske banke, Agencije za razvoj Sjedinjenih Američkih Država (USAID), EAR, Norveške i drugih međunarodnih organizacija i inostranih donatora. Crna Gora još nije ratifikovala *Bazelски протокол о одговорности и одштети за штету nastalu uslijed prekograničnog kretanja opasnog otpada i njegovog odlaganja*. Biće teško sprovesti ovaj Protokol u Crnoj Gori zbog nedostatka tehničkih i finansijskih kapaciteta vladinih organa, kompanija i osiguravajućih društava.

Crna Gora još nije ratifikovala *Štokholmsku konvenciju o stalnim organskim zagadživačima* (POP) (koju su Srbija i Crna Gora potpisale 2002. godine), ali je izrazila svoju namjeru da to uradi. *Zakon o upravljanju otpadom* sadrži odredbe koje se odnose na usklajivanje sa ovom Konvencijom. Projekat GEF-a pod nazivom *Pripremne aktivnosti za Štokholmsku konvenciju o stalnim organskim zagadživačima: Plan za realizaciju u Srbiji i Crnoj Gori* odobren je 2003. godine, a od crnogorske nezavisnosti, organizacija projekta je prestrukturirana i u toku je izrada *Nacionalnog plana za implementaciju* posebno za Crnu Goru uz sredstva od 150.000 američkih dolara koja su dodijeljena Crnoj Gori. UNEP će biti agencija zadužena za implementaciju, a Centar za ekotoksikološka istraživanja biće nacionalni koordinator aktivnosti u Crnoj Gori. Glavni ciljevi ovog projekta su pružanje pomoći zemlji u procesu implementacije Konvencije, uključujući i pomoć u vezi sa podnošenjem izvještaja i druge obaveze, kao i jačanje kapaciteta za upravljanje stalnim organskim zagadživačima (POP) i hemikalijama uopšte.

Crna Gora još nije potpisnica *Roterdamske konvencije o Postupku davanja prethodne saglasnosti na osnovu primljenih informacija (PIC)* za određene opasne hemikalije i pesticide u međunarodnoj trgovini. Međutim, planira da je ratifikuje nakon uvođenja neophodnih preduslova za njenu implementaciju.

Procjena prekograničnog uticaja na životnu sredinu

Crna Gora još nije potpisala *ESPOO Konvenciju o procjeni uticaja na životnu sredinu (EIA)* u prekograničnom kontekstu i njen *Protokol o strateškoj procjeni životne sredine (SEA)* (potpisana 2003.) ali je izrazila namjeru da ratifikuje Konvenciju. *Zakon o procjeni uticaja na životnu sredinu* (SL RCG Br. 80/2005) i *Zakon o strateškoj procjeni životne sredine* (SL RCG Br. 80/2005) koji će stupiti na snagu 2008, potpuno su usklađeni sa odgovarajućim zakonodavstvom EU i u skladu sa zahtjevima *ESPOO Konvencije* i *Protokolom SEA*. Uradena je procjena o nedostacima kapaciteta u oblasti strateške procjene životne sredine (SEA) uz podršku Holandije i Svjetske banke, dok je SEA za *Prostorni plan RCG* za period do 2020. godine definisana kao pilot projekat za crnogorski SEA.

Čistija proizvodnja

U prvoj Strategiji za čistiju proizvodnju (EPR) za Srbiju i Crnu Goru preporučeno je osnivanje nacionalnih centara za čistiju proizvodnju. Crna Gora još nije osnovala takve centre. Od juna 2006. do juna 2007. godine, pilot projekat *Početna pomoć za osnivanje i sprovođenje nacionalnog programa za čistiju proizvodnju u Crnoj Gori* sproveden je u Crnoj Gori od strane UNIDO-a. Fakultet za metalurgiju i tehnologiju je nacionalna institucija za koordinaciju. Konačni rezultat početne pomoći, između ostalog, će biti izrada predloga projekta za osnivanje Nacionalnog centra za čistiju proizvodnju.

Učešće javnosti

Crna Gora još nije potpisala Konvenciju iz Aarhusa o pristupu informacijama, učešću javnosti u odlučivanju i pristupu pravdi po pitanjima životne sredine. Nekoliko zakona koji su nedavno usvojeni (u vezi sa EIA, SEA i IPPC) sadrže odredbe koje odgovaraju zahtjevima Konvencije iz Aarhusa, kao i odgovarajućim direktivama EU. Crna Gora je imala koristi od projekta Regionalnog programa za obnovu životne sredine (REReP) za zemlje Balkana pod nazivom Unapređenje prakse učešća javnosti: sljedeći koraci u sprovođenju Konvencije iz Aarhusa. (s ukupnim budžetom od 515.000 eura koji finansira Vlada Holandije). Agencija zadužena za implementaciju projekta u Crnoj Gori je kancelarija Regionalnog centra za životnu sredinu (REC) u Podgorici. Među sprovedenim aktivnostima nalazi se nekoliko kurseva obuke u vezi sa odredbama o učešću javnosti u nedavno usvojenim zakonima o EIA i SEA (Više podataka o učešću javnosti pogledati u Poglavlju II).

3.4 Bilateralna i regionalna saradnja i međunarodna tehnička pomoć

Bilateralna i prekogranična saradnja

Crna Gora učestvuje u bilateralnoj saradnji na zaštiti životne sredine sa čitavim nizom zemalja, sa naglaskom na saradnji sa zemljama u regionu i prijemom tehničke i druge pomoći od zemalja donatora. Crna Gora pridaje veliki značaj potpisivanju memoranduma o razumijevanju (MoU), mada djelotvornost saradnje često zavisi više od dostupnosti sredstava za zajedničke programe i projekte nego od postojanja formalnog sporazuma.

Bilateralni MoU su potpisani sa Albanijom, Italijom, Poljskom i BiH Jugoslovenskom Republikom Makedonijom. Još uvijek nema aktivnosti u okviru MoU sa BiH Jugoslovenskom Republikom Makedonijom i Poljskom. Saradnja sa Albanijom je prvenstveno usmjerena na integrisano upravljanje Skadarskim jezerom u okviru prekograničnih projekata: UNDP sa sredstvima GEF-a/Svjetske banke i REC/REReP sa sredstvima Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC).

Postoji aktivna saradnja sa Italijom. Ministarstvo za životnu sredinu i teritoriju potpisalo je MoU sa bivšim Ministarstvom zaštite životne sredine i prostornog planiranja (MZŽSPP) i Ministarstvom ekonomije 2004. godine; otvorilo je predstavništvo u Podgorici i uključeno je u niz projekata tehničke pomoći. Poseban naglasak se stavlja na pomoć Crnoj Gori za implementaciju MEA, posebno ratifikaciju *Kjoto protokola* Konvencije UNFCCC; implementaciju CDM projekata; pripremu za prvo nacionalno saopštenje prema UNFCCC; i projekte koji se odnose na upravljanje kvalitetom vazduha, vodoprivredu i ekoturizam.

Postoje planovi o potpisivanju MoU sa Češkom Republikom i Slovenijom. Obje zemlje su već uključene u pružanje tehničke pomoći Crnoj Gori. Crna Gora učestvuje u *Regionalnom programu za rekonstrukciju životne sredine (REReP)* za Jugoistočnu Evropu i uključena je u niz aktivnosti prekogranične saradnje u ovom okviru. REC služi kao Sekretarijat za REReP. Crna Gora učestvuje u Mreži za poštovanje i sprovođenje zahtjeva životne sredine potebnih za pristupanje (ECENA) (bivša Balkanska regulatorna mreža za poštovanje i sprovođenje propisa iz oblasti životne sredine (BERCEN)). Mreža obezbjeđuje tehničku pomoć i olakšava razmjenu iskustava i informacija među stručnjacima u regionu Jugoistočne Evrope (SEE).

uključenih u ekološke inspekcije, izdavanje dozvola i primjenu propisa iz oblasti zaštite životne sredine.

Crna Gora učestvuje u AIMS mreži, Zajedničkoj mreži visokih zvaničnika i pravnih eksperata MEA koja je uspostavljena u okviru REReP projekta *Podrška za prihvatanje i implementaciju multilateralnih sporazuma iz oblasti životne sredine u Jugoistočnoj Evropi*. Crna Gora je imala velike korisit od regionalnih radionica o *Bazelsoj konvenciji* i UNECE (Ekonomski komisija za Evropu Ujedinjenih nacija) konvencijama, kao i od nacionalnih radionica za izgradnju kapaciteta o prioritetima i problemima MEA. Kontinuirana aktivnost AIMS mreže je od posebne važnosti za Crnu Goru nakon sticanja nezavisnosti, budući da se priprema za ratifikaciju nekoliko MEA (pogledati Odjeljak 4.3) i radiće na njihovoj implementaciji. Takođe u okviru REReP, Crna Gora učestvuje u inicijativi Životna sredina i bezbjednost (ENVSEC)⁶.

Crna Gora je korisnica REReP projekta *Pomoć u izradi zakona o životnoj sredini u Jugoistočnoj Evropi*. Drugu fazu je finansirala Evropska komisija, a otpočela je 2003. godine. Crna Gora dobija pomoć za izradu nacrta novog zakona o hemikalijama i za transpoziciju zakonodavstva EU koje se odnosi na hemikalije. Sličan projekt je implementiran u Srbiji tokom prve faze projekta, pa ovdašnji projekt uključuje naučene lekcije iz rada u Srbiji. Crna Gora je zemlja korisnica SEE *Prioritetni investicioni program za životnu sredinu* (PEIP). U okviru PEIP-a, identifikovana je lista ekoloških 'crnih tačaka' i prioritetni projekti iz regionalne perspektive, koji uključuju sedam projekata u Crnoj Gori. Za Crnu Goru, sa njenim relativno malim kapacitetom za krupne investicione projekte koji se odnose na životnu sredinu, posebno je važno obezbjeđivanje kontinuirane institucionalne podrške za procese strateškog planiranja radi poštovanja zahtjeva EU i podrška za identifikaciju odgovarajućih projekata za prioritetno finansiranje. Među projektima zaštite životne sredine koji su u toku nalaze se rekonstrukcija kapaciteta za tretman otpadnih voda u Nikšiću i Podgorici, izgradnja regionalne sanitарне deponije za opštine Podgorica, Cetinje i Danilovgrad, i sanacija i rekultivacija jalovišta rudnika olova i cinka u Mojkovcu.

Crna Gora učestvuje u *Jadransko-jonskoj inicijativi* (AII) kojom je predsjedavala od juna 2004. do maja 2005. godine. U tom okviru, u Crnoj Gori je lansiran

⁶ Inicijativa Životna sredina i bezbjednost u partnerstvu sa UNDP, UNEP, OSCE, NATO (Organizacija Sjeverno-atlantskog sporazuma), UNECE i REC.

projekat ADRICOSM-STAR (*Crnogorsko primorje i sliv rijeke Bojane*). Projekat podržava italijansko Ministarstvo životne sredine i teritorije koje takođe podržava djelimično učeće Albanije u prekograničnom kontekstu. Ciljevi su mu: stalni monitoring i prognoze ciklusa površinskih i podzemnih voda i izrada studije scenarija za različite slučajevne korištenja područja rijeka i mora. Ovaj projekat je dio ADRICOSM Partnerstva (*Integrirani sistem upravljanja obalnim područjima Jadranskog mora i slivovima rijeka*) pokrenutog 2001. godine. Crna Gora je takođe članica zajedničke ekspertske grupe (sa Albanijom, Bosnom i Hercegovinom, Hrvatskom, Italijom i Slovenijom) koja radi na pripremi predloga za označavanje Jadranskog mora kao *Posebno osjetljivog morskog područja* (PSSA) koji će biti podnijeti Međunarodnoj pomorskoj organizaciji (IMO).

Međunarodna tehnička pomoć

Crna Gora dobija značajnu međunarodnu pomoć u oblasti zaštite životne sredine: među najvećima u regionu gledano po glavi stanovnika. Nije jasno, međutim, da li postoji sveobuhvatno opravdanje za donatorsku pomoć datu ovoj zemlji. Sektor za zaštitu životne sredine je pripremio tabelu koja sadrži projekte iz oblasti životne sredine koje su finansirali donatori od 2005. godine na ovom. Najvažniji projekti koji su podržale donatorske zemlje i međunarodne organizacije su pomenuti u Odjeljku 3.3 (pogledati Poglavlje 5).

Nekoliko problema koji se odnose na obezbjedivanje međunarodne tehničke pomoći je identifikovano kao važno i sa strane donatorske zajednice i sa strane nacionalnih vlasti. Među njima je loš apsorpcioni kapacitet (sposobnost djelotovornog korišćenja dodijeljenih sredstava) korisnika pomoći, uključujući i vladine institucije. To rezultira nedovoljnim korišćenjem dodijeljenih sredstava za određene projekte i odlaganjem projekata. Problem povezan sa ovim jeste da mnoge projekte pokreću donatori, što dovodi do nedovoljnog osjećaja vlasništva od strane nacionalnih institucija, primaoca pomoći, i nedostatka pratećih aktivnosti nakon završetka projekta. Drugi problem je nedovoljna koordinacija aktivnosti donatora: u određenim oblastima može doći do preklapanja, dok se ostalima ne posvećuje dovoljna pažnja. Odsustvo jasno definisanih strategija za oblast životne sredine takođe ometa napore donatora da svoja sredstva koriste na najdjelotvorniji način i u prioritetskim oblastima. Većina bilateralnih donatora za Crnu Goru u oblasti zaštite životne sredine su vlade Austrije, Češke Republike, Finske, Njemačke, Mađarske, Italije,

Japana, Holandije, Slovenije, Švedske, Švajcarske i Sjedinjenih Američkih Država.

Neki primjeri projekata podržanih od strane bilateralnih donatora uključuju:

- *Izrada zakonodavstva u oblasti životne sredine u Srbiji i Crnoj Gori* (Yugolex) koji je finansirala Vlada Finske (ukupan budžet od 2 miliona €). Sproveden je od 2002. do 2005. godine i doveo do usvajanja *Zakona o EIA, SEA, IPPC i Upravljanju otpadom* koji su usaglašeni sa relevantnim direktivama EU.
- *Sanacija i rekultivacija jalovišta rudnika olova i cinka u Mojkovcu* koju finansira Češka Republika. Sada je u drugoj fazi, koja obuhvata rekonstrukciju kanalizacionog sistema i izgradnju postrojenja za preradu otpadnih voda, sa procijenjenim budžetom od 2005. do 2007. godine od 7,5 miliona eura.
- *Razvoj eko-turizma na planinama Bjelasica i Komovi* finansiran od strane Vlade Austrije (budžet 1 milion američkih dolara), završen 2006. godine.
- *Održivi razvoj regionala Bjelasice i Komova*, finansiran od strane Vlade Austrije i Vlade Crne Gore (budžet od oko 2,4 miliona €), koji treba da bude završen 2009. godine.
- *Razvoj primorskog regionala Crne Gore i ekološke aktivnosti (Montenegro Coastal Development and Environment Activity)* koji finansira USAID (ukupan budžet od 12 miliona US\$). U ovom okviru implementiran je čitav niz projekata u vezi poboljšanja vodosнabdijevanja i otpadnih voda od 2004. do 2006. godine u korist opština Budva, Kotor, Cetinje i Bar, između ostalih. Sjedinjene Države su takođe obezbijedile tehničku pomoć za studiju izvodljivosti za uspostavljanje *Revolving (obrtog) fonda Crne Gore za vodu*.

Međunarodne organizacije koje pružaju pomoć u zaštiti životne sredine u Crnoj Gori uključuju EBRD (Evropska banka za rekonstrukciju i razvoj), EEA (Evropska agencija za životnu sredinu), EIB, GEF, OEBS, UNDP, UNECE, UNEP, UNIDO, UNITAR (Institut Ujedinjenih nacija za obuku i istraživanje) i Svjetsku banku. Za Crnu Goru je posebno važna saradnja sa EU. Crna Gora je korisnica pomoći od strane EU od 1998. godine. Podršku je dobijala putem CARDS programa (Pomoć Zajednice za rekonstrukciju, razvoj i stabilizaciju) od 2001. godine kada je EAR, koja je odgovorna za implementaciju CARDS Programa, otvorila svoj operativni centar u Podgorici. Od 2002. do 2006. godine približno 12 miliona € je opredijeljeno za projekte u oblasti

životne sredine (od ukupno 81 miliona €). Prioriteti za EU pomoć su postavljeni u Višegodišnjem indikativnom programu za Srbiju i Crnu Goru za period od 2002.-2004. godine i 2005.-2006. godine. Projekatima se obezbjeduje pomoć za:

- izgradnju institucija i jačanje kapaciteta; na primjer, osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine;
- upravljanje otpadom; na primjer, *Strateški master plan za upravljanje čvrstim otpadom iz 2005. godine* na nacionalnim nivou i
- upravljanje i tretman otpadnih voda; na primjer, *Strateški master plan za kanalizaciju i tretman otpadnih voda za crnogorsko pPrimorje i opština Cetinje, Strateški master plan za kanalizaciju i tretman otpadnih voda za središnji i sjeverni region Crne Gore* i izgradnja kanalizacionog sistema i postrojenja za tretman otpadnih voda u Rijeci Crnojevića.

Od 2007. godine, sva postojeća pomoć od strane EU će biti zamijenjena *Instrumentom za predpristupnu pomoć* (IPA). Kao potencijalni kandidat za članstvo, Crna Gora će imati pristup dvjema od ukupno pet komponenti ovog instrumenta: 1) podrška za proces tranzicije i izgradnju institucija i 2) regionalna i prekogranična saradnja. Projekti u sektoru životne sredine, uključujući i infrastrukturne projekte, moći će da budu finansirani putem IPA instrumenta. Trebalo bi da vladine institucije, umjesto EAR, igraju najvažniju ulogu u novom sistemu upravljanja pomoći koja dolazi od strane EU; međutim, njihov kapacitet za to se trenutno čini nedovoljnim. U martu 2006. godine, Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom i evropske integracije, u saradnji sa ostalim organima crnogorske Vlade, pripremilo je *Akcioni plan za implementaciju prioriteta iz Evropskog partnerstva*. On predstavlja kratkoročni (2006.-2007.) i srednjoročni (2007.-2009.) okvir planiranih aktivnosti za unapređenje *Procesa stabilizacije i pridruživanja* u skladu sa preporukama EU. Crna Gora dobija povratne informacije od strane EU putem izvještaja o postignutom napretku koji daje Evropska komisija.

3.5 Svjetski samit o održivom razvoju i milenijumski razvojni ciljevi

Svjetski samit o održivom razvoju

Crna Gora je osnovala nacionalni Savjet za održivi razvoj (SOR) nakon Samita u Johannesburgu 2002. godine i pripremila konačni načrt *Nacionalne strategije održivog razvoja* 2006. godine. NSOR je usvojena od strane Vlade u martu 2007. godine. MZŽSPP je koordiniralo pripremu Strategije, a taj proces su podržali UNEP/MAP, UNDP i italijansko Ministarstvo za životnu sredinu, kopno i more. Radni tim odgovoran za izradu načrta sastojao se od predstavnika javne uprave, univerzitetskih profesora, NVO i eksperata iz oblasti održivog razvoja. Visok nivo učešća javnosti i konsultacije sa zainteresovanim stranama osigurani su putem tri regionalne radionice, okruglih stolova i dvije runde participatornih sastanaka na lokalnom nivou (njih je organizovao NVO sektor). Strategija je pripremljena na način koji je konzistentan sa *Mediterskom strategijom održivog razvoja* (MSOR), a predviđena je kao instrument za implementaciju MSOR u Crnoj Gori.

Crna Gora je takođe učestvovala na godišnjim zasjedanjima Komisije UN za održivi razvoj (UNCSD) 2005. i 2006. godina. Država namjerava uspostaviti redovnu i efikasnu komunikaciju sa UNCSD u cilju stvaranja uslova za uspješnije usklađivanje nacionalnog razvoja sa ciljevima i zahtjevima održivog razvoja UN.

Milenijumski razvojni ciljevi

Crna Gora je 2005. godine podnijela *Izvještaj o milenijumskim razvojnim ciljevima za 2004. godinu*. On je urađen uz podršku UNDP-a. Izvještaj uglavnom koristi informacije iz *Strategije za razvoj i smanjenje siromaštva* (DPRS), zvaničnih izvještaja UN i podataka ministarstava i ostalih organa vlade. To je pozitivan znak da se nastavlja proces, koji je započeo 2003. godine usvajanjem DPRS.

Okvir 3.1: Ključni indikatori za ciljeve NSOR u smislu osiguranja efikasne kontrole zagađenja, smanjenja zagađenja, i obezbjeđenja održivog upravljanja resursima

- Procenat zaštićene teritorije u cilju očuvanja biodiverziteta
- Procenat zaštićenih morskih i priobalnih oblasti
- Potrošnja vode po glavi stanovnika
- Količina otpadnih voda koja se tretira
- Teritorija pod šumama
- Gustina turizma na obali
- Emisije CO₂ po glavi stanovnika

- Potrošnja supstanci koje oštećuju ozonski omotač

Izvor: Vlada Crne Gore. Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore. Maj 2006.

Međutim, u izvještaju se jasno kaže da je dostupnost i pouzdanost podataka koji su korišteni u izvještaju u principu veoma loša. To važi za većinu indikatora Cilja 7 među Milenijumskim razvojnim ciljevima (MDG) (Osigurati ekološku održivost). Na primjer, indikator „Procenat teritorije pod šumama“ varira u raznim izvorima od ispod 40% do preko 50% (u NSOR je ova brojka procijenjena na 45%). Zbog toga je teško dobiti jasnu sliku bilo o trenutnom stanju u zemlji ili o mogućnostima postizanja ciljeva postavljenih za 2015. godinu. Međutim, ocjena stanja u vezi MDG je bila korisna i omogućila je Vladi i društvu da dobiju bolji uvid u probleme zemlje i potencijal za njihovo rješavanje. Neki MDG indikatori su usaglašeni i prilagođeni da se uzmu u obzir specifične potrebe i okolnosti u Crnoj Gori. Važna aktivnost koja je pratila pripremu izvještaja bio je zajednički pregled statističkih potreba koji su uradili UNDP i Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT). Monitoring daljeg napretka ka postizanju MDG umnogome će zavisiti od dostupnosti preciznih podataka.

Veza između Cilja 7 MDG i NSOR može se vidjeti u jednom od opštih ciljeva NSOR (osigurati efikasnu kontrolu i smanjiti zagađenje; osigurati održivo upravljanje resursima) i odgovarajuće ključne indikatore (pogledati Okvir 3.1). Međutim, ovi ključni indikatori (kao i detaljniji indikatori u Nacionalnom akcionom planu za implementaciju NSOR) nemaju odredene kvantitativne ciljeve, koji bi omogućili monitoring napretka njihove implementacije.

3.6 Zaključci i preporuke

Od prve EPR 2002. godine, Crna Gora je pokazala snažnu volju da učestvuje u međunarodnoj saradnji na polju životne sredine. Nove prilike za to su se otvorile nakon što je postala nezavisna država u maju 2006. godine. Međutim, zemlja je u mnogim aspektima u nepovolnjem položaju, kako iz objektivnih tako i iz subjektivnih razloga. Do nedavno, Crna Gora nije imala odgovorne osobe za multilateralne sporazume u oblasti životne sredine - MEA (samo kontakt osobe). Crna Gora je morala da prođe kroz formalnu proceduru prijema u MEA čija je članica bila Državna zajednica Srbija i Crna Gora. Institucionalni kapaciteti organa zaduženih za životnu sredinu – Sektora za zaštitu životne sredine pri MTŽS – su slabi. U vrijeme misije, u Ministarstvu nije postojalo odjeljenje koje bi

konkretno bilo zaduženo za međunarodnu saradnju na polju životne sredine.

Crna Gora nastavlja sa procesom harmonizacije zakonodavstva u oblasti zaštite životne sredine sa relevantim EU *acquis*. Aktivna je u kreiranju strategija i politika u oblasti zaštite životne sredine uz pomoć međunarodne zajednice. Međutim, u mnogim slučajevima projekte pokreću donatori. Njihovu implementaciju i nastavak aktivnosti na nacionalnom nivou obično ometaju nedovoljni kapaciteti nacionalnih institucija i nedostatak koordinacije između raznih vladinih tijela. Nedostatak nacionalne strategije za životnu sredinu je jedan od razloga zašto nema jasnih prioriteta za međunarodnu saradnju zemlje u domenu životne sredine. *Nacionalna strategija održivog razvoja*, može, u određenoj mjeri, da pruži te prioritete. Takođe, postoje i praznine prilikom prikupljanja podataka o projektima međunarodne pomoći i nema sveobuhvatne baze podataka o projektima. Koordinacija aktivnosti donatora u oblasti životne sredine je nedovoljna.

Preporuka 3.1:

Vlada bi trebalo da ojača institucionalne kapacitete Ministarstva turizma i zaštite životne sredine za međunarodnu saradnju u oblasti životne sredine, kako bi zadovoljilo zahtjeve vezane za dalji razvoj multilateralnih sporazuma u oblasti životne sredine i njihovu implementaciju, kao i za proces pristupanja EU (uključujući osnivanje jedinice za implementaciju projekata).

Preporuka 3.2:

Ministarstvo turizma i životne sredine bi trebalo da:

(a) Jasno definiše prioritete i ciljeve države u oblasti međunarodne saradnje na polju životne sredine i da identificiše resurse za njihovo postizanje i iz domaćih i iz eksternih izvora i

(b) U saradnji sa relevantnim nacionalnim organima (npr. Ministarstvom finansija i Sekretarijatom za evropske integracije), razvije sistem koji će omogućiti potpuno računovodstveno praćenje međunarodne pomoći u oblasti zaštite životne sredine i promovisati bolju koordinaciju aktivnosti donatora u toj oblasti, kako sa donatorima, tako i među vladinim tijelima i organima lokalne uprave.

Crna Gora je odlučila da bude potpisnica svih međunarodnih sporazuma i konvencija (uključujući i MEA) čija je potpisnica bila Državna zajednica Srbija i Crna Gora. Nastavila je sa aktivnostima koje se odnose na ratifikaciju i implementaciju globalnih i regionalnih sporazuma iz oblasti životne sredine. Pripremila je listu konvencija koje namjerava da ratificuje, a za neke među njima je već pripremila predloge zakona za njihovu ratifikaciju. Nekoliko novih zakona koji sadrže odredbe u saglasnosti sa MEA su već usvojeni, uključujući i *Zakon o procjeni uticaja na životnu sredinu*, *Zakon o strateškoj procjeni životne sredine*, *Zakon o integrисаном sprječавању и контроли загађења* (SL RCG Br. 80/2005) i *Zakon o upravljanju otpadom*. U vrijeme naše misije, zemlja još nije imala odgovorne osobe za većinu MEA. Za implementaciju mnogih konvencija, Crna Gora se umnogome oslanja na međunarodnu pomoć i nastaviće tako u doglednoj budućnosti. Učestvuje u AIMS mreži, koja podržava prihvatanje i implementaciju MEA u Jugoistočnoj Evropi.

Preporuka 3.3:

U vezi sa multilateralnim sporazumima u oblasti životne sredine (MEA):

(a) *Vlada bi trebala:*

- i. *Nastaviti sa ratifikacijom multilateralnih sporazuma iz oblasti životne sredine za koje su odrđene sve neophodne pripremne radnje i*
- ii. *Imenovati relevantne državne organe kao fokalne tačke i nadležne organe za multilaterale sporazume iz oblasti životne sredine i stvoriti uslove za obezbeđivanje njihove implementacije. Ovi organi vlade treba da nastave sa privlačenjem međunarodne pomoći u tu svrhu, sa krajnjim ciljem izgradnje nacionalnih kapaciteta za njihovu implementaciju.*

(b) *Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine bi trebalo, u saradnji sa relevantnim međunarodnim organizacijama i finansijskim institucijama, izraditi nacionalne planove za implementaciju (ili slične dokumente) MEA-ova koji su potpisani i ratifikovani u skladu sa svojim odredbama.*

***DRUGI DIO: MOBILIZACIJA FINANSIJSKIH
RESURSA ZA ZAŠTITU ŽIVOTNE SREDINE***

Poglavlje 4
EKONOMSKI INSTRUMENTI

4.1 Ekonomski kontekst za politiku u sektoru životne sredine

Ekonomski kontekst za sprovođenje politike u oblasti životne sredine u Crnoj Gori se postepeno popravlja od prve Prvi Izvještaj o stanju životne sredine (EPR) iz 2002. godine. Postignut je snažan ekonomski rast (u prosjeku 4,4 % godišnje od 2004. do 2006. godine), napredak u makroekonomskim i strukturnim reformama, napredak u privatizaciji državnih i društvenih preduzeća i povećanje prosječnog realnog prihoda po glavi stanovnika. Međutim, siromaštvo je i dalje rasprostranjeno (pogledati Uvod). Preostaju veliki izazovi u reformisanju energetskog sektora (pogledati Poglavlje 7) i osnaživanju konkurentnosti industrijskog sektora. Strategija Vlade je da razvija turizam kao osnovni stub privrede (pogledati Poglavlje 6).

Do kraja 2001. godine, proces liberalizacije cijena je gotovo završen. Administrativne kontrole cijena su zadržane za usluge koje se odnose na prirodne monopole, za javne i komunalne usluge (struja i voda) i za mali niz drugih proizvoda, uključujući naftu i naftne derive. Ipak, oko jedne trećine stanovništva ima prihod ispod 150% nacionalne granice siromaštva, pa se stoga smatraju „ekonomski ranjivim“, odnosno suočavaju se sa visokim rizikom zapadanja u siromaštvo. Prilikom kreiranja ekonomskih instrumenata treba uzeti u obzir pitanja koja se odnose na socijalnu dostupnost.

Nasljeđe bivšeg ekonomskog sistema se može vidjeti u zastarjeloj opremi prisutnoj u velikom dijelom industrijskog sektora, sa istovremenim negativnim posljedicama po njihov učinak na životnu sredinu. Državna preduzeća, u principu, nisu bila u stanju da mobilisu finansijske resurse potrebne za modernizaciju opreme i poboljšanje konkurentnosti, a do sada nije sprovedena naplata naknada za zagodenje. Osim toga, javna infrastruktura, uključujući i onu u sektoru životne sredine, je u lošem stanju uslijed višedecenijskog zanemarivanja. To zanemarivanje je uslovljeno nedostatkom sredstava za održavanje i modernizaciju.

Ključni sektori javne uprave posjeduju veoma ograničene ljudske i finansijske resurse što negativno utiče na osmišljavanje i sprovođenje reformskih i investicionih programa.

4.2 Ekonomski instrumenti politike sektora životne sredine

Stanje koje se odnosi na opšti zakonodavni okvir za strateško planiranje u sektoru životne sredine i

korišćenje ekonomskih instrumenata se nije izmjenilo u odnosu na stanje prilikom prvog EPR iz 2002. godine, uz osnovni izuzetak uvođenja nove ekološke takse na korišćenje motornih vozila (pogledati u nastavku) u maju 2004. godine. *Zakon o životnoj sredini* iz 1996. godine, kojim su formalno uvedeni principi zagađivač plaća i korisnik plaća kao ključni instrumenti za ekološku zaštitu u Crnoj Gori, trenutno se revidira. Zakon razlikuje dvije vrste ekotaksi (i) taksu za zagađenje (zasnovanu na principu zagađivač plaća) i (ii) porez na investicije.

Oba instrumenta se pominju u kontekstu identifikovanja izvora za finansiranje aktivnosti zaštite životne sredine, a relevantni prihodi treba da se uplaćuju na poseban vladin podračun. Nacrt *Zakona o ekološkom fondu* predviđa da prihodi od ovih taksi budu opredjeljivani Ekološkom fondom, kada postane operativan.

Osim ovih instrumenata naznačenih u *Zakonu o zaštiti životne sredine*, postoje takse i za korisnike usluga koje obezbjeđuju lokalna preduzeća za vodosnabdijevanje i tretman otpadnih voda i za prikupljanje i odlaganje čvrstog (ne-opasnog) otpada. Sve ove usluge i odgovarajuće određivanje nivoa taksi dogovara se na opštinskom nivou.

Što se tiče korišćenja prirodnih resursa, *Zakon o zaštiti životne sredine* samo upućuje na potrebu utvrđivanja *kriterijuma* za korišćenje prirodnih resursa u posebnom propisu.

Porez na investicije

I dalje se naplaćuje porez na investicije u iznosu od 1% ukupne vrijednosti investicije na projekte koji podliježu procjeni uticaja na životnu sredinu (EIA). Taj porez odgovara iznosu od 2% vrijednosti investicionog projekta u slučaju kada je lociran na području nacionalnog parka, izuzev za projekte koji su direktno povezani sa zaštitom prirodnih resursa. U praksi, stvarno primijenjena stopa je uvijek iznosila 1% jer do sada nije izdata nikakva dozvola za investicioni projekat na području nacionalnih parkova koji bi podlijegao EIA. Takode treba pomenuti da će nacrt *Zakona o Ekološkom fondu* i dalje zadržati porez na investicije kao izvor prihoda za finansiranje aktivnosti Fonda, dok Skupština ne usvoji amandmane na *Zakon o životnoj sredini* iz 2006. godine, a to se očekuje prije isteka 2007. godine.

Trenutno se EIA sprovode u skladu sa *Zakonom o životnoj sredini* i *Propisom o procjeni uticaja na životnu sredinu* (SL RCG br. 14/1997), koji propisuju aktivnosti koje podliježu EIA. Novi *Zakon o procjeni*

uticaja na životnu sredinu, koji je usvojen 2005. godine, stupaće na snagu 2008. godine.

Takse za zagađenje

Zakon o životnoj sredini propisuje takse za zagađenje za: zagađenje vazduha; potrošnju fosilnih goriva; korišćenje maziva; korišćenje motornih vozila, aviona i brodova; korišćenje supstanci koje oštećuju ozonski omotač; i proizvodnju i odlaganje opasnog otpada (pogledati Tabelu 4.1). Naknade za zagađenje su detaljno razrađene u *Propisu o taksama za*

zagađenje životne sredine (SL RCG br. 26/1997, 9/2000, 52/2000), koji je poslednji put izmijenjen 2000. godine. Međutim, kako se vidi iz Tabele 4.1, većina ovih instrumenata nije implementirana. A i oni instrumenti koji jesu primjenjeni u praksi, doživjeli su značajnu eroziju svoje potencijalne funkcije kao podsticajnih mjera zbog snažne kumulativne inflacije: sve odgovarajuće takse (po jedinici zagađenja ili izvora zagađenja) realno su opale za nekih 40% 2006. godine u odnosu na 2000. godinu.

Tabela 4.1: Ekološke takse i porezi opredijeljeni za

finasiranje zaštite životne sredine 1996. godine
Zakon o životnoj sredini

Stavka	Stopa naknade/poreza	Napomena
naknade za zagadenje*	Euro/ton	Opredijeljeno
CO	1.15	NI
SO ₂	2.05	NI
NO ₂ (čad)	1.64	NI
NF	62.00	NI
Benzo(a)pyren	92.40	NI
CFC	460	Opredijeljeno /NI
Opasni otpad		Opredijeljeno
Generisanje	77.50	NI
Odlaganje	38.75	NI
Eko-taksa na goriva za grijanje	Euro/ton	Opredijeljeno
Teška nafta	0.38	NI
Laka nafta	0.30	NI
Ugalj	0.23	NI
Eko-taksa na goriva za motore	Euro/1,000 litre	Opredijeljeno
Benzin	1,53	X
Dizel	3,06	X
LPG	1.53	X
Eko-taksa na motorna vozila	10 % godišnje naknade za korištenje puteva	Nije opredijeljeno / X
Porez na investicije povezan sa EIA	1% (2%) vrijednosti investicije	Opredijeljeno / X

Izvor: Propis o porezima za zagađenje životne sredine, (SL RCG № 26/1997, 9/2000 i 52/2000).

Napomena: Takse za zagađenje plaćaju kompanije sa instaliranim snagom 1 MW

* Djelimična lista supstanci za koje je predviđena taksa

Opredijeljeno: prihodi opredijeljeni zakonom za finansiranje mjera zaštite životne sredine

NI = porez/taksa se ne primjenjuje; X = porez/taksa se primjenjuje

Originalne takse i porezi izražene u njemačkim markama su konvertovane u eure uz korištenje zvanične stope za konverziju od 1 Euro = 1,95583 DM

Takse za industrijsko zagađenje vazduha⁷

Ekološko upravljanje vazduhom je još uvijek regulisano *Zakonom o zagađenju vazduha* iz 1980. godine (*SL RCG br. 14/1980*). Usvajanje novog nacrtu *Zakona o kvalitetu vazduha* očekuje se sredinom 2007. godine. Transpozicija svih relevantnih direktiva Evropske unije (EU) iz sektora vazduha treba da bude gotova do kraja 2007. godine. Transpozicija *Direktive Evropske unije o velikim postrojenjima sa sagorijevanjem* predviđena je za 2017. godinu. Crna Gora je ratifikovala Kjoto protokol u aprilu 2007. godine. Pripremljen je nacrt inventara gasova sa efektom staklene baštice (GHG). Italijansko Ministarstvo za životnu sredinu i teritoriju je obezbijedilo pomoć u izradi nacrtu *Zakona o ratifikaciji Kjoto Protokola* i pripremi zelenih sertifikata, poznatih i kao krediti obnovljive energije, za promovisanje električne energije proizvedene iz obnovljivih izvora.

Standardi za emisije su i dalje oni utvrđeni saveznim propisom iz 1982. godine. Takse za emisije (pogledati Tabelu 4.1) u principu moraju da plaćaju pogoni sa instaliranim kapacitetom od više od 1 MW. Nacrt *Zakona o ekološkom fondu* predviđa podizanje ovog praga na najmanje 2 MW. Preduzećima se zaračunava taksa za sve emisije, ne samo one iznad utvrđenih limita. U odsustvu odgovarajuće opreme za samo-monitoring i mjerjenje kod industrijskih kapaciteta, emisije je mjerio na *ad hoc* osnovi Centra za ekotoksikološka ispitivanja. Međutim, takse za emisije nisu naplaćivane od 2000. godine. Osnovni razlog za to je osjetljiva finansijska situacija najvećih zagađivača, u prvom redu Elektroprivrede Crne Gore (EPCG) i Kombinata aluminijuma Podgorica (KAP), dvije najveće kompanije u Crnoj Gori. Što se tiče KAP-a, međutim, očekuje se da će se njegova finansijska situacija poboljšati s obzirom na njegovu privatizaciju početkom 2006. godine i planiranu racionalizaciju i modernizaciju proizvodnih procesa. Slično tome, postignut je napredak i u prestrukturiranju EPCG, koja takođe treba da se privatizuje, a čini se i da su operativni gubici značajno smanjeni povećanjem tarifa i poboljšanom stopom naplate tokom proteklih godina.

Porezi i naknade koji se odnose na drumski saobraćaj

Ne prate se godišnje emisije polutanata u ambijentalni vazduh koje potiču od drumskog saobraćaja. Ali, prepoznaje se da emisije koje potiču od vozila predstavljaju krupan i sve značajniji izvor zagađenja vazduha (olovo, čad, SO₂, NO_x). Osnovni

5757

⁷ Za ekonomski instrumente koji se primjenjuju na sektor energetike pogledati Poglavlje 7.

problemi su velika prosječna starost vozila i veliki broj vozila koja nisu opremljena katalitičkim konvertorima. Osim toga, postojeći propisi o emisijama izduvnih gasova se slabo sprovode u praksi. Neefikasna putna mreža dovodi do zagušenja sa posljedičnim povećanim emisijama zagađivača vazduha. Sistem javnog prevoza je uglavnom zastario i nedovoljno razvijen, a trenutno nema zvaničnih planova za njegovu modernizaciju niti za promovisanje korišćenja ovog sistema.

Standardi kvaliteta goriva, u smislu maksimalno dozvoljenog sadržaja sumpora i olova, su veoma niski i to ne samo u poređenju sa Zapadnom Evropom, već i sa drugim zemljama Jugoistočne Evrope. Vlada za sada nema određene planove za izbacivanje iz upotrebe benzina koji sadrži olovu, a maksimalno dozvoljeni sadržaj sumpora u benzinu je 2000 djelova u milion (ppm), odnosno nekih dvanaest puta više nego u ostalim zemljama u regionu. Akcize na benzin koji sadrži olovu su značajno ispod minimalnih stopa u EU. Nadalje, ne postoji pozitivna diskriminacija u korist bezolovnog benzina. Ali stopa akcize na bezolovni benzin je nešto iznad minimalnih stopa u EU, a prilično je visoka u odnosu na ostale zemlje u regionu (Tabela 4.2).

Cijena goriva za vozila je i dalje regulisana. Od proljeća 2006. godine, Vlada određuje maksimalnu cijenu goriva, koja se podešava na dvosedmičnoj osnovi u skladu sa promjenama cijene sirove nafte na svjetskom tržištu i promjenama kursa eura (domaće valute) u odnosu na dolar.

Postoji eko-taksa na motorna goriva, koja predstavlja namjenska sredstva za finansiranje zaštite životne sredine. Iznosi 1,5 euro na 1.000 litara benzina (sa olovom i bezolovnog) i nepromijenjena je od 2000. godine. Uzimajući u obzir povećanje opšteg nivoa cijena za nekih 60% od 2000. godine, to odgovara taksi u realnom iznosu od oko 90 eurskih centi na 1.000 litara u 2006. godini. Postoji nekoliko drugih poreza povezanih sa saobraćajem, koji su uglavnom uvedeni bez određene ekološke namjene, mada mogu imati uticaj na obim transporta i zagađenja životne sredine.

Taksa plaćena prilikom godišnje registracije vozila, uključujući kao posebnu stavku i taksu za korišćenje puteva. Obje variraju zavisno od kategorije, godina starosti i veličine motora vozila. Od januara 1998. godine uveden je eko-porez na korišćenje motornih vozila koji iznosi 10% godišnje takse za korišćenje puteva. Taksu za korišćenje puteva ubire Ministarstvo unutrašnjih poslova i javne uprave i nije

opredijeljena

Tabela 4.2: Akciza na motorna goriva

Proizvodi	Jedinica	Crna Gore	Minimalna stopa akcize u EU
Benzin sa sadržajem olova	Euro/1,000 litara	364	421 / 421
Bezolovni benzin	Euro/1,000 litara	364	359 / 359
Dizel	Euro/1,000 litara	270	302 / 330
Kerozin	Euro/1,000 litara	120	302 / 330
LPG	Euro/1,000 litara	..	125 / 125
Prirodni gas	Euro/Gigadžul	..	2.6 / 2.6

Izvori:

Crna Gora: *Zakon o akcizama* (SL RCG br. 65/2001, 12/2002, 76/2005).

EU: Direktiva Savjeta 2003/96/EC od 27. oktobra 2003. godine kojom se prestrukturira okvir Zajednice za oporezivanje energetskih proizvoda i struje.

Napomena: minimalne stope u EU: prva cifra predstavlja minimalnu stopu na snazi od 1.1.2004. godine, druga cifra minimalnu stopu koja će se primjenjivati od 01/01/2010. godine.

za zaštitu životne sredine. Novi (dodatni) porez na korišćenje putničkih motornih vozila, plovila i vazduhoplova je stupio na snagu u maju 2004. godine². Porez na motorna vozila se kreće u rasponu od 15 do 150 eura, a za motocikle od 10 do 200 eura. Poreski nameti se mogu smanjiti maksimum do 70% sa povećanjem starosti vozila. Ovaj porez ne predstavlja namjenska sredstva u svrhu zaštite životne sredine.

U principu postoje obavezni godišnji tehnički pregledi emisija iz automobila, koji su obavezni za registraciju vozila. Ali tačnost ovih pregleda je podložna sumnji. Nema planova za uvođenje strožijih sistema kontrole drumskih vozila koji bi osigurali poštovanje minimalnih ekoloških standarda i, što je dijelom povezano sa tim, poboljšanje standarda održavanja vozila. Međutim, postoje ograničenja na uvoz korištenih automobila: na ona starija od tri godine i/ili ona koja ne zadovoljavaju Euro 3 standarde emisije.

Ne postoji strategija osmišljena da smanji zagadenje od vozila. Nema ni zvanične posvećenosti eliminaciji benzina sa sadržajem olova ili za smanjenje sumpora u transportnim gorivima do određenog utvrđenog datuma. Akcize i eko-porez na motorna goriva ne prave pozitivnu diskriminaciju u odnosu na bezolovna goriva. Isto tako, ostali porezi i takse vezane za transport (registracija vozila, taksa za korišćenje puteva i porez na korišćenje motornih vozila) ne diskriminišu pozitivno automobile opremljene da koriste bezolovni benzin. Takođe, eko-takse na gorivo su isuviše niske da bi predstavljale podsticajne mjeru koje bi dovele do poboljšanja životne sredine, pa im je stoga jedina svrha da generišu prihode vlade. Takođe nema ni planova za uvođenje finansijskih podsticaja koji bi afirmisali smanjenje prosječne starosti vozila.

Treba pomenuti da naknade za zagađenje koje su trenutno u primjeni treba revidirati sa stupanjem na snagu *Zakona o ekološkom fondu* (što se očekuje tokom 2007. godine) i pripadajućih podzakonskih akata (koje treba pripremiti), koji predviđaju nove naknade za emisije. Osnovne promjene kako su predviđene *Zakonom o ekološkom fondu* su:

- Plaćanje naknada za emisije samo za najveće polutante (SO_2 , NO_x , CO, čestice supstanci, teške metale i ugljene hidrate);
- Uvođenje posebnih limita za konkretnе emisije iznad kojih postoji progresivno povećanje naknada po toni emisija;

- Uvođenje poreza na plastične kese za kupovinu³;
- Jača diferencijacija naknada za generisanje i odlaganje opasnog otpada; i
- Novi porez na motorna vozila, koji uzima u obzir uticaj datog vozila na životnu sredinu; ovaj porez treba da zamjeni sadašnju eko-taksu na motorna vozila koja je iznosila 10% od naknade za korišćenje puteva.

Sve ove predložene izmjene, ukoliko se usvoje i primijene, predstavljale bi korak naprijed u dobrom pravcu. Ipak, njihova će djelotvornost u pogledu zaštite životne sredine suštinski zavisiti od odgovarajućih nivoa raznih naknada za zagađenje, koje tek treba utvrditi, kao i od sprovođenja njihove naplate u praksi.

Naknada za upravljanje otpadom

Zakon o upravljanju čvrstim otpadom (SL RCG br. 80/2005), koji je harmonizovan sa EU standardima za deponije, spaljivanje i kanalizacioni mulj, stupaće na snagu početkom 2008. godine. Nova podzakonska akta i propisi za implementaciju Zakona (koji se, između ostalog odnose na klasifikaciju otpada i pravila za odlagališta otpada) treba da se usvoje sredinom 2007. godine. *Strateški master plan za upravljanje čvrstim otpadom* koji je usvojen 2005. godine predviđa opšte povećanje naknada za otpad u skladu sa principom zagađivač plaća. Sudeći na osnovu raznih do sad implementiranih investicionih projekata koji se odnose na otpad u Crnoj Gori, u *Strateškom master planu* se procjenjuje da će za njegovo sprovođenje biti potrebno 120 miliona eura za period do 2014. godine.

Upravljanje čvrstim otpadom organizuju na opštinskom nivou lokalna Javna komunalna preduzeća (JKP) u skladu sa *Zakonom o opštinskim poslovima* (SL RCG br. 7/4 1995). Svako JKP je samostalno pravno lice, ali je u vlasništvu opštine, koja obično ima veliki uticaj na JKP u smislu tarifne, investicione i kadrovske politike. Republička vlada daje opšti pravni okvir za nadzor i strateška opredjeljenja za upravljanje čvrstom otpadom. U nekim opštinama obezbjedivanje upravljanja otpadom se kombinuje sa upravljanjem vodosnabdijevanjem i otpadnim vodama (i drugim uslugama kao što je održavanje zelenih površina) u okviru jedinstvenog opštinskog preduzeća.

U poslednje vrijeme Vlada podstiče regionalni pristup u upravljanju otpadom, koji uključuje saradnju nekoliko opština da bi se postignulo smanjenje troškova na osnovu ekonomije obima. Ovakva saradnja bi trebalo da olakša prelazak sa odlaganja na deponijama na druge pristupe u upravljanju otpadom, kao što su recikliranje i šeme depozit-refundiranje.

Svaka opština određuje iznose naknade za prikupljanje i odlaganje komunalnog otpada. Ne postoje nacionalne smjernice koje bi se poštovale, a naknade nije potrebno da odobravaju vladini organi ili specijalizovana agencija. Nema opšte baze podataka za strukturu naknada i prihoda vezanih za otpad u 21 crnogorskoj opštini, ali prema izvještajima obračunate naknade i njihova naplata značajno variraju. Uopšteno posmatrano, naknade za odvoz smeća se ne zasnivaju na zapremini generisanog otpada, već se određuju u odnosu na veličinu domaćinstva ili, u slučaju preduzeća, poslovnih prostorija.

Uglavnom nedostaju informacije o izradi naknada za otpad poslednjih godina. Međutim, došlo je do značajnog povećanja naknada za odvoz smeća u Podgorici početkom 2004. godine, koje su imale za cilj da obezbijede poboljšano pokriće troškova. Naknade za odvoz smeća za domaćinstva povećale su se za 25%; a povećanje naknada za komunalni otpad koji potiče iz trgovina, hotela i restorana iznosilo je od 100 do 150%.

Međutim, uopšteno posmatrano, prihodi od naknada za otpad su veoma niski i nedovoljni za pokrivanje operativnih troškova prikupljanja i odlaganja otpada, neophodna je finansijska podrška od strane opštinskog budžeta i budžeta republičke vlade. To je umnogome posljedica niske stope naplate računa za smeće, koja je 2004. godine u prosjeku iznosila svega 60%, što, opet, odražava nepostojanje djelotvornih mehanizama za sprovođenje zakona.

Napori na promovisanju recikliranja su tek u začetku. Neka vrsta predsortiranja otpada za potrebe recikliranja se trenutno radi jedino u Podgorici i u nekim primorskim opštinama, ali je to ograničeno samo na staklo i ambalažni papir. U Podgorici se 2007. godine planira osnivanje regionalnog centra za reciklažu, što podrazumijeva investiciju od 10,3 miliona eura, uz podršku Vlade Španije.

Nije došlo do značajnije promjene u pogledu upravljanja opasnim otpadom u Crnoj Gori tokom proteklih nekoliko godina. Nema sistematskog prikupljanja informacija o pojedinim vrstama i

količinama opasnog otpada koji se generiše u industriji i od strane domaćinstava. Iako postoje zvanične naknade za proizvodnju i odlaganje opasnog otpada (pogledati Tabelu 4.1), one nisu sprovedene u praksi. Treba pomenuti u ovom kontekstu da ne postoji neki poseban kapacitet za skladištenje i tretman ove vrste otpada u Crnoj Gori. Još uvijek ne postoji opšta strategija za prikupljanje, sladištenje i odlaganje opasnog otpada, uključujući i njegov izvoz. Očekuje se da će *Direktiva EU 2002/95/EC o ograničenju upotrebe određenih opasnih materija u električnoj i elektronskoj opremi* biti u potpunosti transponovana do 2009. godine.

Određene vrste industrijskog otpada (opasnog i neopasnog) koje se mogu prodati radi recikliranja prikupljaju privatne firme i transportuju ih za dalji tretman uglavnom u Srbiju. Većina velikih industrijskih proizvođača opasnog otpada ima skladišne kapacitete u okviru svojih obekata, čiji monitoring, u principu, vrši ekološka inspekcija Ministarstva turizma i zaštite životne sredine (MTZŽS) i odgovarajuće opštine, ali obim i učestalost monitoringa nije poznata. Čini se da mala i srednja preduzeća često ne razdvajaju svoj opasni, neopasni i komunalni otpad, sa posljedicom da se sav odlaže na opštinskim deponijama.

Čini se da, u principu, na određivanje naknada za otpad jako utiču lokalna socijalno-politička pitanja. Time se može objasniti zašto prihodi od upravljanja otpadom uglavnom nisu dovoljni za pokrivanje odgovarajućih troškova. Postoji potreba za podizanjem nivoa javne svijesti o troškovima prikupljanja i odlaganja otpada i koje koristi po životnu sredinu to ima. To se može uraditi, na primjer, posebnom identifikacijom troškova prikupljanja i odlaganja otpada na računima koje plaćaju domaćinstva i pravna lica. Takođe, se može ispitati uvođenje odgovarajućih podsticajnih mera za reciklažu i razdvajanje otpada.

Naknade za vodu i kanalizaciju

Uslove korišćenja voda, zagađenja vode i finansiranja i dalje reguliše *Zakon o vodama* iz 1995. godine i pripadajuća podzakonska akta. Međutim, ovaj zakon nije u potpunosti usaglašen sa relevantnim direktivama EU. Novi *Zakon o vodama*, koji je usaglašen sa *Okvirnom direktivom o vodama Evropske unije* usvojen je u Skupštini krajem 2006. godine, a njegova implementacija se planira za period između 2007. i 2009. godine.

Treba pomenuti da je infrastruktura kompletнog sektora voda i dalje u državnom vlasništvu. Međutim,

njeno korišćenje i nadležnost za obezbjedivanje tih usluga je delegirana na opštine, od kojih većina ima svoja pravno nezavisna preduzeća, *Vodovod i kanalizacija* (ViK), od kojih se neka kombinuju i sa obezbjeđivanjem usluga upravljanja otpadom.

Tokom 2004. godine crnogorske primorske opštine su osnovale VODACOM, kompaniju zajedničkih usluga za opštine i ViK-ove. Očekuje se da VODACOM podrži ViK-ove u planiranju i organizaciji budućeg razvoja usluga vodosnabdijevanja i otpadnih voda, u nadgledanju procesa ispostavljanja računa i upravljanja dugom postojećih ViK-ova.

Osim toga, Vlada je osnovala Javno preduzeće za vodosnabdijevanje, odvođenje i tretman otpadnih voda i odlaganje čvrstog otpada (PEW) 2004. godine koje treba da poboljša vodosnabdijevanje i sanitарne usluge u primorskoj regiji time što će koordinirati implementaciju infrastrukturnih investicionih projekata.

Poboljšanje kvaliteta vode i sanitarnih usluga predstavlja jedan od ključnih izazova sa kojima se suočavaju kreatori politike u Crnoj Gori nakon produženog perioda skromnih ulaganja, ukoliko ih je uopšte i bilo, u održavanje i obnavljanje infrastrukture u sektoru voda. To će posebno biti važno za primorje gdje odgovarajući kvalitet vode i usluga predstavlja ključ za promovisanje turizma koji je, kako je već pomenuto, jedan od stubova vladine strategije ekonomskog razvoja. *Master plan vodosnabdijevanja za crnogorsko primorje i opštini Cetinje, Strateški master plan za kanalizaciju i tretman otpadnih voda za crnogorsko primorje i Cetinje, i Strateški master plan za kanalizaciju i tretman otpadnih voda za centralni i sjeverni region Crne Gore* su usvojeni 2004. i 2005. godine sa planiranim investicijama koje ukupno iznose 49 miliona eura do 2009. godine. Sprovodenje ovih planova suštinski počiva na dostupnosti strane finansijske pomoći.

Iako su opštinska komunalna preduzeća pravno nezavisne institucije, određivanje cijena za usluge vodosnabdijevanja i kanalizacije se obavlja u bliskom dogовору sa odgovarajućom opštinom. Naknade za vodu i odvođenje kanalizacije značajno variraju među opštinama, a mogu varirati i zavisno od godišnjeg doba (ljeto/zima). Uopšteno posmatrano, naknade su značajno više za ne-domaće korisnike (uglavnom preduzeća) nego za domaćinstva i socijalne ustanove (pogledati Tabelu 4.3). U projektu, naknade za vodosnabdijevanje iznose jednu četvrtinu kombinovane cijene za vodosnabdijevanje i

otpadne vode, ali detaljni podaci su dostupni samo za mali broj opština.

Stopne naknada za vodosnabdijevanje i prikupljanje i tretman otpadnih voda su tokom proteklih godina postepeno rasle, ali sve u svemu vrlo skromno, sa ciljem smanjenja potrošnje vode, smanjenja unakrsnog subvencionisanja i obezbjedivanja poboljšanog povraćaja troškova. Čak i sa tim, potrošnja vode po glavi stanovnika je i dalje veoma visoka, dvaput viša (nekih 150 litara po glavi stanovnika dnevno) od nivoa potrošnje u Zapadnoj Evropi. Prema studiji izvodljivosti, kombinovana naknada za vodu i kanalizaciju predstavljala je 2003. godine u prosjeku veoma mali dio kućnog budžeta, svega 2,5%. Međutim, istraživanja nagovještavaju da su domaćinstva voljna da plate više za usluge vode i kanalizacije da bi imala poboljšan kvalitet usluge. Ipak, da bi se osigurala dostupnost, naknade za vodu (vodosnabdijevanje i kanalizacija) treba, u prosjeku da ne iznose više od 3 do 5% prihoda domaćinstva.

Tabela 4.3: Naknade za vodu i kanalizaciju, 2005. godina

Opština	Stanovništvo u 1,000	Naknada za vodu i kanalizaciju Euro po m3		Stopa naplate %
		Domaćinstva	Preduzeća	
Bar	40.0	0.63	1.26	70
Budva	16.0	0.75	1.50	65
Cetinje	18.5	0.78	3.17	33
Herceg Novi	33.0	0.75	1.55	76
Kotor	23.0	0.75	1.87	83
Ulcinj	20.0	0.35/0.40	0.76/1.20	85/75
Tivat	13.5	0.50	1.00	98
Ukupno primorje	164.0	0.65	1.62	72
Andrijevica	6.0	0.14	0.57	45
Berane	35.0	0.27	1.05	60
Bijelo Polje	50.0	0.32	1.11	65
Danilovgrad	16.5	0.28	0.28	48
Kolasin	10.0	0.18/0.55	0.70	..
Mojkovac	10.0	0.21	0.93	45
Niksic	75.0	0.21	0.74	75
Plav	14.0	0.20	0.50	30
Pljevlja	36.0	0.34	1.01	58
Pluzine	4.0	0.20	0.68	..
Podgorica	170.0	0.31	1.09	70
Rozaje	23.0	0.14	0.55	50
Savnik	3.0	0.20	0.50	..
Zabljak	4.0	0.30	0.93	65/41
Ukupno centralni i sjeverni region	456.5	0.23	0.76	54
Crna Gora	620.5	0.38	1.05	61

Izvor: Vlada Republike Crne Gore, Ministarstvo za zaštitu životne sredine i uređenje prostora.

Napomena: U slučaju dvije cifre koje označavaju naknade za vodu, prva se odnosi na ljetnji period, a druga na zimski period. U slučaju dvije cifre koje pokazuju stope naplate, prva se odnosi na domaćinstva, a druga na preduzeća. Regionalni zbirni iznosi su ponderisani prosječni iznosi. Podaci ne pokrivaju ruralna područja.

Stope naplate računa za vodu i kanalizaciju su se poboljšale, ali su i dalje veoma niske, u prosjeku nekih 60 do 65% na nacionalnom nivou 2005. godine (pogledati Tabelu 4.3). Treba pomenuti da se 3% svakog naplaćenog računa prebacuje na posebni račun Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV) i da tako akumulirana sredstva uglavnom treba da se koriste za investicione projekte koji se odnose na zaštitu životne sredine u malim opštinama. Ukupni prihod od naknada za vodu i kanalizaciju iznosio je nekih 30 miliona eura 2005. godine.¹⁰ Prihodi bi se mogli značajno povećati ukoliko bi se ugovori sprovodili u praksi, sa posljedičnim povećanjem stopa naplate (za što postoji značajan prostor za djelovanje).

Uopšteno posmatrano, prihodi od vode i kanalizacije jedva da su dovoljni da se pokriju operativni i osnovni troškovi održavanja. Direktna posljedica takvog stanja je ta, da komunalna preduzeća, u principu, zavise od finansijske podrške, dijelom od republičke vlade, a uglavnom od lokalnih uprava, za preduzimanje većih investicionih projekata osmišljenih da poboljšaju infrastrukturu ovog sektora komunalnih usluga. Ali u uslovima nedovoljnih sopstvenih prihoda i prioriteta za finansiranje, opštine su bile u mogućnosti da obezbijede svega ograničenu finansijsku podršku svojim preduzećima za vodu i kanalizaciju. Zastarjelost vodovodne mreže se odražava u značajnim fizičkim gubicima vode, koji u prosjeku iznose od 55 do 65% ukupnih količina vode u sistemu. Ti gubici su bili još i veći prije nedavnih infrastrukturnih poboljšanja.

Pravna osnova za izračunavanje naknada za odvođenje otpadnih voda za industriju nalazi se u *Uredbi o naknadama za zagađenje vode* (SL RCG br. 15/1996). Ona predviđa da naknade za zagađenje zavise od količine ispuštene vode, vrste zagađivača i tipa vodene površine kao recipijenta. Međutim, u praksi, budući da nema odgovarajuće opreme za monitoring i mjerjenje otpadnih voda, naknade za otpadne vode koje plaća industrija odnose se samo na zapreminu otpadnih voda, a ne i na količinu i karakteristike ispuštene zagađene vode. Stoga se princip zagađivač plaća primjenjuje samo u ograničenom obimu. Osim toga, račun koji treba platiti se često zasniva samo na procjeni ukupne zapremine ispuštenih otpadnih voda. Mjerjenje zagađenja vode se trenutno radi u KAP-u i Termoelektrani. Planira se da preduzeća mogu da ugovore (povjere nekom drugom) monitoring ispuštanja otpadnih voda specijalizovanim organizacijama.

6363—

¹⁰ Direktna informacija od MTZŽS

Nanada za korišćenje prirodnih resursa

Korišćenje prirodnih resursa je moguće na osnovu ugovora o zakupu, ili na osnovu posebne dozvole ili licence, što sve uključuje plaćanje takse ili poreza. Osnovni primjeri su voda; korišćenje zemljišta i šuma; eksploracija minerala i lov i ribolov. Nema dostupnih podataka o ulozi naknada da se pokaže da one pomažu u postizanju širih ciljeva upravljanja prirodnim resursima. Takođe nije jasno, na primjer u slučaju eksploracije prirodnih resursa, u kojoj mjeri te naknade uzimaju u obzir uticaj na životnu sredinu ovih aktivnosti.

Po postojećem sistemu koncesije za korišćenje šuma se dodjeljuju na osnovu godišnjih tendera. Naknade za korišćenje drveta variraju zavisno od vrste šume i iznose od 15€/m³ do 25€/m³ 2006. godine. Novi nacrt Zakona o šumama predviđa mogućnost višegodišnjih koncesija, do 30 godina, što bi moglo predstavljati dodatni podsticaj za pobjednike na tenderu da se angažuju na osmišljavanju mjera koje će obezbijediti održivu sjeću.

Posjetioci nacionalnih parkova treba da plate ulaznicu. Postoje i takse za licence i dozvole za korišćenje vodotoka, na primjer za ribolov ili splavarenje. Zahvaljujući rastućem turizmu, proteklih godina su se prihodi značajno povećali i predstavljaju namjenska sredstva za održavanje parkova. Ukupni prihodi za četiri nacionalna parka su 2005. godine iznosili 0,6 miliona eura. Sredstvima iz budžeta vlade finansirani su operativni troškovi, kao što su troškovi za osoblje (0,34 miliona eura) i (ograničene) kapitalne investicije: 0,15 miliona eura. U junu 2006. godine uvedena je eko-taksa od 0,5 eura po osobi po noći provedenoj u hotelima lociranim u nacionalnim parkovima. Osamdeset posto prihoda po osnovu ove eko-takse namijenjeno je lokalnoj turističkoj organizaciji, a ostatak (20%) budžetu republičke vlade.

Naknade i kazne za nepoštovanje propisa

Zakon o životnoj sredini predviđa uvođenje kazni za nepoštovanje (i) standarda zagađenja i (ii) pravne odredbe koje se odnose na procjenu uticaja na životnu sredinu investicionih projekata. Novčane kazne se definišu u višestrukom iznosu minimalne zarade na nacionalnom nivou, pa stoga nisu direktno povezane sa stepenom nepoštovanja niti ozbiljnošću izazvanih šteta po životnu sredinu. Trenutni sistem sankcija se tako najbolje može okarakterisati kao regulatorni instrument. Nema dostupnih informacija o broju i iznosu kazni koje su izrekli ekološki

inspektorji niti o prihodima prikupljenim po tom osnovu. Prema izvještajima, sprovodenje zakonskih odredbi u praksi je slabo, što odražava nedostatak upoznatosti sudova sa ekološkim pitanjima.

4.3 Zaključci i preporuke

Korišćenje ekonomskih instrumenata za postizanje ciljeva zaštite životne sredine je još uvijek nedovoljno razvijeno u Crnoj Gori. Većina zakonski propisanih naknada za zagodenje se ne sprovodi. To posebno važi za industrijsko zagodenje vazduha i vode. One ekološke takse i naknade koje jesu implementirane ne odražavaju na odgovarajući način princip zagadivač plaća ili korisnik plaća. One generišu prihode (mada često vrlo skromne) ali ne obezbeđuju dovoljno podsticaja za promjenu ponašanja prema životnoj sredini. Štaviše, nema kredibilnih i djelotvornih sankcija koje bi osigurale poštovanje ekoloških normi i standarda.

Potrebna je djelotvorna kombinacija regulatornih i ekonomskih instrumenta za promjenu ponašanja prema životnoj sredini od strane preduzeća i domaćinstava. Crna Gora je izgradila zakonodavni osnov za primjenu strateških instrumenata vezano za životnu sredinu *Zakonom o životnoj sredini* iz 1996. godine, ali se oni sprovode samo djelimično i nivo striktnosti nije dovoljan da obezbijedi poboljšanje kvaliteta životne sredine. Krajnji ishod je taj da je hitno potrebna pojačana i strožija primjena ekonomskih i regulatornih instrumenata za zaštitu životne sredine.

Treba revidirati postojeće zakonske instrumente za zaštitu životne sredine da bi se utvrdila njihova djelotvornost u postizanju jasno definisanih i realnih ciljeva zaštite životne sredine tokom određenog vremenskog perioda. U najvećoj mogućoj mjeri odabir datih (najvažnijih) instrumenata treba da bude zasnovan na poređenju očekivanih koristi po životnu sredinu sa troškovima njihovog sprovodenja. Međutim, mogle bi se obezbijediti transparentne i ciljane subvencije i izuzeća iz urgentnih socijalnih i ekonomskih razloga (na primjer, razlozi konkurentnosti) u jasno definisanim i ograničenim slučajevima.

Preporuka 4.1:

Vlada mora obezbijediti strožiju primjenu strateških instrumenata u sferi životne sredine u skladu sa principima zagađivač plaća i korisnik plaća da bi se stvorili odgovarajući podsticaji za promjenu odnosa prema životnoj sredini. U tom kontekstu, utvrđivanje konkretnih strateških mjera treba zasnovati na

intenzivnom dijalogu sa najvažnijim zainteresovanim stranama sa ciljem:

(a) Revidiranja djelotvornosti postojećih ekonomskih instrumenata za zaštitu životne sredine u postizanju jasno definisanih i realnih ciljeva iz sfere životne sredine;

(b) Utvrđivanja strategija koje postižu najveće koristi po životnu sredinu na troškovno efikasan način;

(c) Postizanja postepene eliminacije subvencija štetnih po životnu sredinu, uzimajući u obzir potrebu da se osigura socijalna dostupnost i obezbijedi podrška u slučaju urgentnih pitanja konkurentnosti u dobro definisanim i jasno ograničenim slučajevima i

(d) Ukipanja poreza koji su sada namjenski određeni za finansiranje životne sredine, ali koje nemaju očit uticaj na životnu sredinu, kao što je porez na investicije za biznis projekte za koje je potrebna procjena uticaja na životnu sredinu, koji bi trebalo zamijeniti odgovarajućom administrativnom taksom.

U Crnoj Gori je i dalje krupan problem zagodenje vazduha od saobraćaja i povezani visoki rizici od nepovoljnih uticaja na zdravlje. Uopštenije, ne postoji sveobuhvatna srednjoročna i dugoročna strategija saobraćajne politike koja bi u potpunosti integrisala pitanja životne sredine. Takva strategija bi takođe moralala da riješi pitanja kao što je razdvajanje transporta po raznim vrstama (drumski u odnosu na željeznički transport), relativna uloga javnog u odnosu na privatni prevoz i djelotvorni instrumenti politike za smanjenje zagodenja izazvanog saobraćajem. U odsustvu takve jedne strategije, vlasti ipak mogu uvesti mjerne osmišljene da smanje pritisak na životnu sredinu koji potiče od zastarjelog vozognog parka i korišćenja niskokvalitetnog benzina. To se može uraditi korišćenjem ciljanih instrumenata koji preusmjeravaju potražnju za atomobilima i benzinom na opcije koje su više ekološki održive .

Preporuka 4.2:

Vlada bi trebalo, što prije, da:

(a) Odredi datum za eliminisanje benzina sa olovom za motorna vozila i za smanjenje sumpora u transportnim gorivima na trenutno važeći maksimalni nivo u EU od 50 dijelova u milion (ppm);

(b) Obezbijedi fiskalne podsticajne mjere kojima bi promovisala korišćenje bezolovnog benzina i goriva sa smanjenim sadržajem sumpora;

(c) Promoviše uvođenje čistijih vozila putem fiskalnih podsticajnih mjera;

(d) Pripremi zakonsku osnovu za uvođenje Euro 3 standarda emisija i zatim obezbijedi njihovo sproveđenje u praksi što je prije moguće; i

(e) Postroži standarde tehničkog pregleda motornih vozila i osigura njihovo djelotovorno sproveđenje.

Poboljšanje postojeće i stvaranje nove infrastrukture za upravljanje čvrstim otpadom i otpadnim vodama predstavljaju velike izazove za Vladi. Istovremeno, postoji potreba za sveobuhvatnom revizijom cjenovnih politika za naknade za smeće, vodu i kanalizaciju da bi se smanjilo generisanje otpada, smanjila potrošnja vode i uspostavili djelotvorni podsticaji za odgovarajući tretman i odlaganje industrijskih otpadnih voda. Više stope naknada zasnovane na zapremini i kvalitetu otpada i otpadnih voda u kombinaciji sa poboljšanim stopama naplate bi takođe mobilisale više resursa za finansiranje operativnih i troškova održavanja iz domaćih izvora. Međutim, što se tiče pozitivnih efekata povezanih sa sanitarnim uslugama, na primjer efekti po zdravlje, potpuni povraćaj troškova nije nužno odgovarajući cilj, a postoji i mogućnost pružanja podrške poslovanju komunalnih preduzeća za kanalizaciju ograničenim subvencijama finansiranim iz opštih poreskih prihoda. Na primjer, naknade za otpad iz domaćinstava bi se mogao zasnovati na broju osoba po domaćinstvu, a ne na veličini stambenog prostora. Za hotele, naknade za smeće bi se mogle zasnivati na prosječnom broju noćenja tokom obračunskog perioda.

Preporuka 4.3:

Što se tiče upravljanja komunalnim otpadom, opštine bi trebalo da:

(a) Uspostave sistem u kome su naknade za otpad, u najvećoj mogućoj mjeri, proporcionalne količini prikupljenog otpada da bi to predstavljalo podsticaj za smanjenje količine otpada. Opštine treba da se

trude da postignu sporazume sa svim važnijim grupama proizvođača otpada i sa građanima za smanjenje, razdvajanje i isporuku otpada; i

(b) Povećaju napore da promovišu recikliranje otpada i ponude odgovarajuću infrastrukturu da se to na pravi način uradi.

Preporuka 4.4:

Za usluge vodosabđevanja i kanalizacije, opštine bi trebalo da postepeno povećavaju naknade za korisnike da bi se postigla održiva potrošnja vode i poboljšao povraćaj troškova. Probleme dostupnosti za domaćinstva sa niskim prihodima bi trebalo rješavati odgovarajućim ciljanim subvencijama.

Nema kvantitativnih informacija o postojećoj opremi za ekološku kontrolu i smanjenje zagadenja u industrijskom sektoru ili bilo kojim troškovima preduzeća na zaštitu životne sredine poslednjih godina. Dostupni dokazi nagovještavaju da je postojeći inventar ove opreme mali i često zastario. Osim toga, čini se da nema nikakve politike koja promoviše čistije tehnologije u industriji, niti ikakvih ekonomskih podsticajnih mjera koje bi podstakle uvođenje najboljih dostupnih tehnika (BAT) u sektoru industrije i energetike. U tom kontekstu, čini se da su koristi po životnu sredinu koje se mogu očekivati od investicija u opremu za smanjenje i kontrolu zagađenja veoma velike.

Preporuka 4.5:

Vlada treba da u praksi sprovede strožije ekološke standarde u okviru dobro definisanih ciljeva emisija za krupnije zagađivače. Relevantne podsticajne mjere za firme da povećaju investicije u opremu za smanjenje i kontrolu zagađenja bi trebalo podržati odgovarajućim mjerama fiskalne politike kako bi se stimulisale investicije u najbolje dostupne tehnike (pogledati Preporuku 4.1).

Poglavlje 5

RASHODI ZA ŽIVOTNU SREDINU I NJIHOVO FINANSIRANJE

5.1 Izdvajanja za životnu sredinu i domaći izvori finansiranja

Domaći izvori finansiranja životne sredine

U skladu sa *Zakonom o životnoj sredini* (SL RCG br. 12/1996), aktivnosti ekološke zaštite će se finansirati iz:

- Prihoda budžeta vlade;
- Eko-taksi (naknade za zagađenje i porez na investicije);
- Sredstava od prikupljenih ekoloških kazni predviđenih Zakonom;
- Sredstava iz određenih izvora propisanih od strane lokalnih vlasti, što podliježe odobravanju od strane Vlade; i
- Sredstava iz drugih izvora (uključujući i stranu pomoć).

Eko-takse (naknade za zagađenje i porez na investicije) se od 2007. godine moraju plaćati na odvojeni vladin (ekološki) podračun, kojim upravlja organ zadužen za ekološki menadžment, odnosno Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine (MTZŽS). Međutim, potencijalni prihodi od eko-taksi još nisu realizovani jer većina zakonski predviđenih naknada za zagađenje još nije implementirana ili sprovedena u praksi (pogledati Poglavlje 4), uz izuzetak eko-takse na goriva i poreza na investicije. Takođe, prihodi od kazni za nepoštovanje ekoloških standarda praktično ne postoje. Po pravilu, prihodi prikupljeni ove godine dostupni su za trošenje naredne godine.

Prihodi od dosad primijenjenih instrumenata politike su bili relativno skromni i iznosili su oko 1 milion eura od 2002. do 2005. godine (pogledati Tabelu 5.1). U principu, više od polovine ovih prihoda je generisano porezom na investicije. Za 2006. godinu je projektovan značajan rast ovih prihoda od nekih 50% na 1,5 miliona eura, što bi uglavnom odražavalo skok prihoda od poreza na investicije uslijed snažnog porasta građevinske aktivnosti u primorskom regionu Crne Gore. Prema Sektoru za zaštitu životne sredine u okviru MTZŽS, trenutno se dobro poštuje

namjensko opredjeljivanje ovih sredstava za finansiranje životne sredine.

Informacije o drugim prihodima za životnu sredinu koji se namjenski opredjeljuju za unapređenje životne sredine se ne prikupljaju sistematski od strane MTZŽS. Naknade za korišćenje prirodnih resursa iznosile su nekih 2,5 miliona tokom prvih devet mjeseci 2006. godine, ali detalji nisu dostupni. Takođe nije bilo moguće prikupiti podatke o prethodnim godinama.

Nema sistematskog prikupljanja podataka o korisničkim naknadama za prikupljanje i odlaganje otpada i za ispuštanje otpadnih voda koje plaćaju domaćinstva i preduzeća na nivou lokalnih uprava. Naknade za vodu i kanalizaciju iznosile su 30 miliona eura 2005. godine, ali nisu dostupni posebni podaci o prihodima po osnovu naknada za otpadne vode.

Troškovi za životnu sredinu finansirani iz domaćih izvora

Zakon o životnoj sredini navodi čitav niz ekoloških aktivnosti koje se mogu finansirati ili barem sufinansirati iz javnih prihoda. Treba pomenuti da se eksplicitno ne pominje monitoring i sprovođenje ekoloških normi i standarda, koji predstavljaju ključne funkcije koje obavljaju vlasti.

Informacije o ukupnim ekološkim troškovima finansiranim iz domaćih izvora se teško dobijaju. Razdvajanje troškova vlade prema *Klasifikaciji funkcija vlade* (COFOG)¹¹ postoji samo za plan budžeta republičke Vlade za 2006. godinu. Zbirni troškovi republičke Vlade za zaštitu životne sredine¹² su projektovani na 3,8 miliona eura, što odgovara 0,75% ukupnih izdvajanja vlade ili 0,2% BDP-a. Oko 40% ovih troškova je pokriveno iz budžeta Sektora za životnu sredinu bivšeg Ministarstva za zaštitu životne sredine i uređenje prostora (pogledati Tabelu

6767

¹¹ COFOG razdvaja troškove vlade na deset osnovnih funkcija, od kojih jednu grupu (grupa 5) čini zaštita životne sredine.

¹² Direktna informacija iz Ministarstva finansija. Detalji o osnovnim kategorijama troškova za životnu sredinu nisu dostupni.

5.1), što odgovara iznosu od nešto manje od 0,1% BDP-a od 2002. godine. Od 2002. do 2006. godine, veliki dio troškova kojima se upravljalo na nacionalnom nivou išao je na upravljanje čvrstim otpadom.

Nema statističkih informacija o zbirnim godišnjim operativnim i kapitalnim troškovima od strane javnih komunalnih preduzeća za upravljanje otpadom i otpadnim vodama niti ih ima u vezi obima finansijske podrške od strane republičkog i lokalnih budžeta. Sektor za komunalna i stambena pitanja u okviru novog Ministarstva za ekonomski razvoj trenutno razrađuje mogućnost uvođenja *revolving fonda* za finansiranje investicionih projekata u oblasti životne sredine na opštinskom nivou od strane javnih komunalnih preduzeća. To bi uglavnom bili „meki“ zajmovi koji bi, nakon otplate, bili dostupni za finansiranje ostalih projekata. Trenutno se radi studija izvodljivosti uz podršku Agencije za međunarodni razvoj Sjedinjenih Država (USAID).

Takođe nema podataka o troškovima privatnog sektora za *Smanjenje i kontrolu zagađenja* (PAC), koja se, u svakom slučaju, čine prilično ograničenim.

Ograničena domaća sredstva koja su do sada opredijeljena za finansiranje mjera zaštite životne sredine su u oštem kontrastu sa značajnim dugoročnim investicionim zahtjevima, koji iznose više od 600 miliona eura i detaljno su brojčano izraženi u nizu strateških dokumenata:

- *Strateškom master planu za upravljanje čvrstim otpadom*: 62 miliona eura za period od 2005. do 2009. godine;
- Studija izvodljivosti za otpadne vode za crnogorsko primorje i opštini Cetinje: 281 milion eura od 2004. do 2028. godine, od čega je 28 miliona za period od 2004. do 2008. godine;
- *Nacrt strateškog master plana za kanalizaciju i tretman otpadnih voda za centralni i sjeverni region Crne Gore*: 279 miliona eura za period od 2005. do 2029. godine, od čega 81 milion eura za period od 2005. do 2009. godine;

Ova lista nije konačna, ali ukupni obim zahtijevanih investicija u životnu sredinu ukazuje na značajne izazove u budućnosti što se tiče potrebnih domaćih kapaciteta za planiranje i implementaciju, kao i potrebe da se osigura dovoljna mobilizacija domaćih

resursa, uključujući i primjenu naknada za korisnike koje odražavaju troškove i djelotvorne naknade za zagodenje. U svakom slučaju, da bi se osigurala implementacija ovih investicija u životnu sredinu, domaća finansijska sredstva će morati biti dopunjena stranom finansijskom pomoći, moguće u velikoj mjeri (pogledati Odjeljak 5.3).

Poređenja radi, *Strategija razvoja i smanjenja siromaštva* (DPRS) iz 2003. godine projektovala je troškove za životnu sredinu za vodu, šumarstvo i zaštitu životne sredine u prosječnom godišnjem iznosu od nekih 24 miliona eura, što odgovara iznosu od 1,5% godišnjeg BDP-a tokom perioda od 2004. do 2006. godine. Planirano je da otplike polovina ovih sredstava bude finansirana stranom bespovratnom pomoći i zajmovima. Troškovi programa za životnu sredinu u DPRS dokumentu nisu uključivali krupne infrastrukturne investicije u sektoru energetike (22,9 miliona eura) i za vodosнabdijevanje i kanalizaciju (28,5 miliona eura), od kojih se direktno ili indirektno takođe očekuje da imaju povoljne uticaje na stanje životne sredine. Međutim, ti planovi su bili preambiciozni da bi se mogli implementirati tokom tako kratkog perioda, ne samo što se tiče finansijskih sredstava, već i u smislu ograničene sposobnosti javnog sektora da istovremeno planira i upravlja ovim projektima. U prvom izvještaju o postignutom napretku vezanom za DPRS dokument objavljenom u julu 2005. godine, vlada nije direktno upućivala na ove investicionе projekte u oblasti životne sredine niti na nivo do koga su realizovani.

5.2 Osnivanje Ekološkog fonda

Očekuje se da će Ekološki fond postati operativan tokom 2007. godine, nakon usvajanja relevantnog zakona od strane Skupštine. Fond će biti osnovan kao nezavisno pravno lice, ali još treba odlučiti o njegovim planiranim ljudskim i finansijskim resursima. Osnovni organi Fonda biće njegov Upravni odbor, koga će imenovati Vlada, i direktor, koga će imenovati Upravni odbor. Odbor će se sastojati od devet članova, odnosno po dva predstavnika resornih ministarstava za životnu sredinu, finansije i ekonomiju i po jedan predstavnik NVO sektora, biznis sektora i nacionalnih eksperata za pitanja životne sredine.

**Tabela 5.1: Budžet Sektora za životnu sredinu
Ministarstva za zaštitu životne sredine i uređenje prostora (MZŽSUP), 2002.-2006.**

Sektor zaštitu životne sredine (SZŽS)	2002	2003	2004	2005	2006
Euro milion					
Prihodi od ekonomskih instrumenata					
Naknade za zagađenje	0.242	0.305	0.300	0.361	..
Investicione eko-naknade	0.587	0.809	0.466	0.643	..
Ukupni prethodni prihodi	0.829	1.114	0.766	1.004	1.5*
Rashodi					
Projekti zaštite životne sredine	0.946	1.217	0.804	1.014	1.5*
Bruto plate zaposlenih	0.061	0.062	0.062	0.068	0.07
Ukupni rashodi SZŽS	1.007	1.279	0.866	1.082	1.6*
%					
Ukupni rashodi SZŽS kao procenat ukupnih troškova vlade	0.1	0.2	0.2	0.2	0.2
Ukupni rashodi SZŽS kao procenat BDP-a	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1

Izvor: Ministarstvo finansija; MZŽSUP, direktno saopštenje i kalkulacije sekretarijata Ekonomске komisije za Evropu Ujedinjenih nacija (UNECE)

Napomene: Prihodi od ekonomskih instrumenata potiču od investicionog poreza koji se odnosi na procjene uticaja na životnu sredinu (EIA) i eko-takse na gorivo, koje predstavljaju jedine naknade za zagadjenje

* Brojke za 2006. godinu predstavljaju projekcije

Očekuje se da će aktivnosti Fonda pokriti sve osnovne sektore životne sredine, uključujući i promovisanje obrazovanja i istraživanja u sektoru životne sredine i korišćenja obnovljivih izvora energije. Fond će obezbjeđivati finansijska sredstva u obliku bespovratne pomoći, subvencija i „mekih“ kredita. Namjera je da Fond posreduje u korišćenju sredstava koje obezbjeđuje vlada, a moguće i međunarodne organizacije i finansijske institucije. Nacrt Zakona ukazuje na sledeće izvore prihoda za finasiranje aktivnosti Fonda:

- Naknade za emisije glavnih polutanata;
- Taksa na motorna goriva fosilnog porijekla, na supstance koje oštećuju ozonski omotač i plastične kese;
- Taksa na proizvodnju i odlaganje opasnog otpada;
- Prihodi od privatizacije koji se namjenski opredjeljuju za zaštitu životne sredine;
- Godišnji eko-porez na korišćenje motornih vozila (koji bi zamijenio sadašnji prirez od 10% na naknadu za korišćenje puteva);
- Domaći i inostrani grantovi i krediti;
- Prihod od finansijskih investicija fonda; i
- Sredstva prikupljena kroz kazne za narušavanje životne sredine.

Osnovni motiv osnivanja Fonda jeste obezbijediti više sredstava za zaštitu životne sredine i izbjegći da se sredstva namjenski opredijeljenja u državnom

budžetu za finansiranje životne sredine troše nemajenski, što se često dešavalo u prošlosti.

5.3 Strana finansijska pomoć

Potrebne su značajne investicije za rehabilitaciju i proširenje dotrajale i uglavnom nedovoljne infrastrukture u sektoru životne sredine. Imajući u vidu ograničena domaća finansijska sredstva, Vlada je prepoznala da je strana finansijska pomoć od suštinske važnosti za postizanje neophodnih poboljšanja učinaka u sektoru životne sredine i za zadovoljavanje normi i standarda Evropske unije (EU) potrebnih za eventualno pristupanje EU. U stvari, institucije EU su odigrale najveću ulogu u promovisanju ovih ciljeva.

Ministarstvo za ekonomski razvoj ima jedinicu za koordinaciju donatorskih programa koja prati eksternu finansijsku pomoć.

Baza podataka koju vodi MTZŽS pokazuje da su registrovani projekti implementirani 2005. i 2006. godine imali ukupan budžet od 22 miliona eura. Neki od ovih projekata imaju period implementacije koji ide dalje od 2006. godine. To se posebno odnosi na sanaciju rudnika cinka u Mojkovcu, za šta su neophodna sredstva procijenjena na nekih 7 miliona eura. Međutim, trenutno je obezbijeđeno samo finansiranje prve faze (1,4 miliona eura), od čega je 1

milion eura doprinijela crnogorska Vlada. Ostali važniji projekti su:

- *Integrисано управљање екосистемом Skadarskог језера* (2,4 miliona US\$2.4, koji finansira Globalni fond za životnu sredinu (GEF) i Svjetska banka), за koji je bila neophodna prekogranična (Albanija–Crna Gora) studija za utvrđivanje trenutnog stanja;
- *Bečka konvencija за заштиту ozonskog omotača* i njen *Montrealski protokol*, 2,8 miliona US\$, uz podršku Švedske i Organizacije za industrijski razvoj Ujedinjenih nacija (UNIDO); i
- Projekat (3,9 miliona US\$) za unapređenje i poboljšanje sistema vodosnabdijevanja i otpadnih voda na primorju (opštine Budva i Kotor) i opštine Cetinje.

Od 1998. godine naovamo, Crna Gora je dobila značajnu pomoć od strane EU za sektor životne sredine i energetike. U početku je ova pomoć išla preko *Programa Obnova*. Od 2001. godine, programi pomoći EU za Crnu Goru (i ostale zemlje Zapadnog Balkana) obezbijedena je putem *Programa za pomoć Zajednice za rekonstrukciju, razvoj i stabilizaciju* (CARDS)³. Evropska agencija za rekonstrukciju (EAR) je zadužena za upravljanje projektima EU (pogledati Poglavlje 3).

Za period od 2002. do 2006. godine, stvarna i projektovana pomoć za projekte u sferi životne sredine putem CARDS programa iznosila je nekih 14,5 miliona eura (pogledati Tabelu 5.2). Osnovne oblasti gdje je bila potrebna finansijska podrška su u razvoju tretmana otpadnih voda i upravljanju čvrstim otpadom i za studije izvodljivosti osmišljene da podstaknu investicije međunarodnih finansijskih institucija (MFI). Tehnička pomoć za MTZŽS usmjerena je na pripremu i izradu zakona iz oblasti životne sredine u skladu sa standardima EU i razvoj strategija za životnu sredinu (vazduh, otpad, voda) i institucionalnih kapaciteta, uključujući i osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine (pogledati Poglavlje 1). EU *twinning* programi su pomogli u osnaživanju administrativnih kapaciteta javnog sektora.

Zajedno sa drugim multilateralnim institucijama, Svjetska banka je snažno uključena u finansiranje *Projekta ekološki osjetljivih turističkih područja Crne Gore*, sa ukupnim troškovima projekta od 9,5 miliona US\$. Projekat ima za cilj uspostavljanje ekološki i ekonomski održivih usluga prikupljanja i 7070

³ Izuzetak je Hrvatska, koja je dobila status zemlje kandidata i ima pristup predfinansijskoj pomoći. Ali Hrvatska i dalje ima pravo da učestvuje u CARDS regionalnom programu.

odlaganja čvrstog otpada u crnogorskim primorskim opštinama, što je potrebno kao podrška razvoju turizma.

Od 2006. godine, Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD) revidira projekat osmišljen da poboljša snabdijevanje pitkom vodom iz Skadarskog jezera za opštine (Budva, Tivat, Kotor i Herceg Novi) duž crnogorske obale. Osnovne koristi ovoga bi bile smanjeni rizik po javno zdravlje i povećana efikasnost i pouzdanost regionalnog sistema vodosnabdijevanja. Ukoliko se nastavi sa projektom, on će podrazumijevati kredit u iznosu do 17,9 miliona eura. Konačna odluka se očekuje u maju 2007. godine. Sličan projekat za dvije preostale opštine (Bar i Ulcinj) na Crnogorskem primorju biće podržan kreditom Svjetske banke od 9 miliona eura u okviru šireg multisektorskog kredita.

5.4 Zaključci i preporuke

Dostupne informacije sugerisu da poslednjih godina nije došlo do značajnog porasta izdvajanja javnog sektora za životnu sredinu. Suočavajući se sa značajnim izazovima u sektoru životne sredine koje treba rješavati, ukupna izdvajanja koja iznose svega 0,2% BDP-a su očito nedovoljna i ilustruju potrebu za pridavanjem većeg značaja zaštiti životne sredine na listi prioriteta Vlade.

U kontekstu slabog i nedovoljnog izdvajanja za infrastrukturu u sektoru životne sredine koje traje već više od decenije i suočeni sa ograničenim finansijskim sredstvima, postoji potreba za utvrđivanjem jasnih prioriteta za programe izdvajanja javnog sektora za oblast životne sredine i za obezbjeđivanjem njihove troškovne efikasnosti. Da bi se to postiglo ključno je osnažiti administrativne kapacitete za evaluaiciju relativnih troškova i koristi projekata koji se kandiduju za dodjelu sredstava. Takođe je važno osigurati transparentnost u vezi kriterijuma za dodjelu sredstava za različite projekte i regije. Osim toga, postoji potreba za osnaživanjem veze između nacionalnih razvojnih strategija (uključujući i one za životnu sredinu) i godišnjih i višegodišnjih budžetskih procesa na osnovu operativnih programa određenih po prioritetima i usmjerenih na rezultate.⁴

Implementacija raznih usvojenih master planova iz oblasti životne sredine i onih koji su povezani sa

7070

⁴ Ovo predstavlja dio preuzetih obaveza u partnerstvu Pariške deklaracije o djelotvornosti pomoći Organizacije za ekonomsku saradnju i bezbjednost (OECD), koju je prihvatio više od stotinu zemalja i organizacija u martu 2005. godine, a koju je potpisala i Srbija i Crna Gora.

životnom sredinom presudno zavisi od dostupnosti strane finansijske pomoći. Međutim, važno je da vlasti shvate da strana finansijska pomoć (grantovi i

„meki“ krediti) mogu samo da budu dopuna domaćim naporima i da će se veći dio investicionih

Tabela 5.2: EU CARDS pomoć Crnoj Gori koja se odnosi na oblast životne sredine, 2002.–2006.

Godina	Životna sredina	Osnovna namjena	Ukupna CARDS sredstva
2002	1.7	Kanalizacija i tretman otpadnih voda	12.0
2003	4.0	Upravljanje čvrstim otpadom (2.7) kanalizacija i otpadne vode (1.3)	12.0
2004	..		16.5
2005	3.0	Tehnička pomoć; investicije u infrastrukturu životne sredine	22.5
2006	2.6	Postrojenje za tretman otpadnih voda (1.6), osnivanje Agencije za zaštitu životne sredine (1.0)	18.5
Ukupno	11.3		116.5

Izvor: Evropska agencija za rekonstrukciju, godišnji akcioni programi [http://www.ear.eu.int/Montenegro]

Napomena: ne uključujući sredstva opredijeljena za projekte u cijelom regionu

troškova za infrastrukturu u oblast životne sredine morati finansirati iz domaćih izvora. U širem kontekstu, to ukazuje na potrebu da vlasti „posjeduju“ ukupan reformski i investicioni proces u oblasti životne sredine i da izbjegavaju pretjerano oslanjanje na strane donatore u kreiranju strategija za oblast životne sredine. U svakom slučaju, za kontinuiran priliv međunarodne pomoći, pogotovo sredstava od strane MFI, potrebna je stalna i pouzdana posvećenost Vlade da usvaja i primjenjuje neophodne zakonodavne i institucionalne reforme.

Preporuka 5.1:

Vlada i opštine treba značajno da povećaju budžetska sredstva za finansiranje mjera zaštite životne sredine. Vlada i opštine treba da integrišu srednjoročne investicione planove za oblast životne sredine sa godišnjim i višegodišnjim budžetskim procesima na osnovu programa utvrđenih po prioritetima i usmjerenih na rezultate. Sredstva treba opredjeljivati prema jasnim i transparentnim kriterijumima, a ako je moguće, treba da uključuju i analizu troškova i koristi (cost-benefit analysis) predloženih većih projekata.

Što se tiče Ekološkog fonda, njegovo osnivanje je u skladu sa preporukom datom u prvom Izvještaju o stanju životne sredine iz 2003. godine. Takav je fond, ukoliko se njime na pravi način upravlja, potvrdio svoju vrijednost u drugim zemljama Centralne i Istočne Europe. Ekološki fondovi mogu predstavljati mehanizam kojim Vlade potvrđuju svoju posvećenost poboljšanju stanja životne sredine. U odsustvu informacija o mogućim kadrovskim resursima i

manje-više pouzdanih procjena očekivanih prihoda iz raznih potencijalnih izvora finansiranja, trenutno je teško ocijeniti obim aktivnosti koje bi Fond mogao preduzimati. Grube procjene ukazuju na to da bi redovni godišnji domaći prihodi Fonda mogli iznositi nekih 1 do 2 miliona eura. To bi moglo predstavljati nekih 0,05 do 0,1% BDP-a 2006. godine, što, s obzirom na stvarne potrebe u trenutnoj situaciji, ne bi mnogo pomoglo. Osnivanjem Fonda, sredstva namijenjena za finansiranje u oblasti životne sredine bi se izmjestila iz budžeta MTZŽS u Fond. Nije poznato koji će se dio prihoda od privatizacije opredjeljivati u Fond. U svakom slučaju, očekuje se da privatizacija bude završena u bliskoj budućnosti. Određivanje jasnih prioriteta u okviru srednjoročne i dugoročne strategije biće od suštinske važnosti za funkcionisanje Fonda.

Preporuka 5.2:

Vlada treba da osigura da Ekološki fond bude adekvatno kadrovski i finansijski opremljen i treba da razmotri opredjeljivanje odgovarajućeg dijela prihoda od privatizacije za finansiranje aktivnosti Fonda. Fond treba da sprovodi svoje poslovanje u okviru srednjoročne i dugoročne strategije koja odražava prioritete u oblasti životne sredine i dostupna sredstva za njihovo postizanje. Fond takođe treba da posluje u skladu sa prihvaćenim međunarodnim principima i praksama. Fond treba da podrži razvoj infrastrukture u oblasti zaštite životne sredine na opštinskem nivou obezbjeđivanjem kredita pod povoljnim uslovima za javna komunalna preduzeća. Fond treba da sprovodi redovne

konsultacije sa stranim donatorima, sa ciljem usklađivanja strane pomoći sa domaćim prioritetima.

Kreiranje djelotvornih i efikasnih strategija u oblasti životne sredine, uključujući i njihov monitoring, je ozbiljno ugroženo sveobuhvatnim nedostatkom detaljnih statističkih podataka o stanju životne sredine, izdvajanjima za životnu sredinu od strane privatnog i javnog sektora i prihodima od ekoloških poreza i taksi, uključujući i poreze koji su povezani sa sferom životne sredine, ali koji se namjenski ne opredjeljuju kao izdvajanja za životnu sredinu.

Preporuka 5.3:

Vlada treba da uspostavi koherentan i sveobuhvatan sistem informisanja i izvještavanja o izdvajanjima i prihodima za zaštitu životne sredine koji pokriva javni sektor, sektor biznisa i privatna domaćinstva. Kao opšti okvir za to bi trebalo koristiti Evropski sistem prikupljanja ekonomskih informacija o životnoj sredini (SERIEE) koji je razvila Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj/Eurostat i pripadajuću Klasifikaciju aktivnosti i izdvajanja za zaštitu životne sredine (CEPA).

***DIO III: INTEGRISANJE PITANJA VEZANIH ZA
ŽIVOTNU SREDINU U PRIVREDNE SEKTORE I
PROMOVISANJE ODRŽIVOOG RAZVOJA***

Poglavlje 6

TURIZAM I ŽIVOTNA SREDINA

6.1. Trenutna situacija na polju turizma u Crnoj Gori

Kao ponovno otkrivena turistička destinacija na jugu jadranskog regiona, Crna Gora ima veliki potencijal za budući razvoj turizma (pogledaj Mapu 6.1). Prometni turistički gradovi i usamljene plaže impresioniraju posjetioce, kao i stari gradovi i spomenici prepuni istorije. Crna Gora je poznata kao "Divlja Ljepotica" Sredozemlja zbog svojih izuzetnih prirodnih resursa, od dramatične obale do visokih planinskih masiva i dubokih kanjona rijeka. Ostale važne atrakcije su istorijski gradovi i morske luke Budve i Kotora (UNESCO¹⁵ područje svjetske baštine); basen rijeke Tare; istorijska prestonica Cetinje, i četiri nacionalna parka: Durmitor: UNESCO područje svjetske prirodne baštine; Biogradska Gora: jedna od najstarijih šuma u Evropi; Skadarsko jezero: Ramsar močvarno područje od međunarodnog značaja; te Lovćen: kulturno, prirodno i istorijsko područje.

Cilj Vlade je očuvanje prirodne ljepote Crne Gore za građane i turiste, uz istovremeni razvoj visokokvalitetnih, jedinstvenih i održivih turističkih proizvoda, tržišno konkurentan i raznovrstan turistički smještaj, i efikasna saobraćajna i uslužna infrastruktura. Vladini najvažniji prioriteti na polju održivog razvoja fokusiraju se na ljetnjem i zimskom turizmu zasnovanom na prirodi: ponovno oživljavanje zimskog turizma uz modernizaciju postojećih skijaških kapaciteta i uvođenje novih zimskih sportskih aktivnosti.

Tačnije rečeno, Vladini prioriteti su:

- Unapređenje postojećeg hotelskog smještaja, promovisanje novih kapaciteta kao što su mali porodični hoteli i gostionice, i ljetovačista na obali orijentisana ka visoko platežnom tržištu;
- Uvođenje eko-smještaja na strateškim prirodnim lokacijama;
- Proširenje turističke ponude na zdravstveni, wellness, golf i avanturistički turizam i

7474

¹⁵ Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu

- Uvećanje broja plaža sa Plavom zastavom (pogledati Okvir 6.1).

Godine 2007. Nacionalni savjet za održivi razvoj je usvojio načela održivosti Svjetske turističke organizacije Ujedinjenih nacija (UNSTO). Ta načela će biti integrisana u trenutno revidirani *Master plan razvoja turizma* kako bi se osigurao uravnoveženi turistički razvoj na ekonomskom, socijalnom i ekološkom nivou, sa naglaskom na optimalno i održivo korišćenje prirodnih resursa, i na poštovanje lokalnih zajednica i njihovog kulturnog nasljeđa. Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine (MTŽS) se takođe fokusira na održavanje visokog nivoa turističkog zadovoljstva i podizanje svijesti posjetilaca o pitanjima održivosti sa inicijativama kao što je kampanja "Neka bude čisto", koja ima za cilj da gradovi i putevi budu oslobođeni smeća.

U planinskoj regiji, uz pomoć međunarodnih donatorskih organizacija, prirodne atrakcije su učinjene pristupačnijim za posjetioce. U unutrašnjosti se razvija turistička infrastruktura za turističke aktivnosti bazirane na prirodi, kao što su pješačke ture, vožnja bicikla, a posebno planinski biciklizam. Nove turističke ponude se uvode za ruralne i planinske regije. Na obali, turizam je u brzom porastu a kulturne karakteristike ove oblasti u Baru, Budvi, Herceg Novom, Kotoru i Ulcinju, se ističu i cijene. Mnogi apartmanski kompleksi i vikendice su novoizgrađeni ili renovirani u toku proteklih godina.

Nažalost, zbog nedostatka planiranja korišćenja zemljišta od strane opština, to je dovelo do uvećanog nekontrolisanog razvoja. Bez dosljedne reakcije vlade na ov neodrživi razvoj postoji rizik da najljepše i najvažnije turističke oblasti budu pretjerano izgrađene i konačno uništene. Kada novi *Zakon o procjeni uticaja na životnu sredinu* (SL RCG Br. 80/2005) stupa na snagu 2008. godine, procjene uticaja na životnu sredinu će se zahtijevati za nove projekte turističke izgradnje, i zahtjevi za ublažavanje prijetnje u odnosu na osjetljivi priobalni ekosistem će biti inkorporirani u tenderskoj dokumentaciji.

Dok primorska ljetovačista ostaju glavni oslonac turističkog sektora, od unaprijedene ponude na rastućim tržištima kao što su zdravstveni i wellness

turizam, turizam vezan za prirodu i avanture se očekuje da će produžiti turističku sezonu, kako bi više integrisala cijelo zaleđe i uravnotežila turistički prihod.

Turizam je jedan od ključnih pokretača ekonomskog rasta u Crnoj Gori, koji spaja ostale privredne sektore kao što je poljoprivreda, bankarstvo, telekomunikacije, izgradnja i saobraćaj. U toku proteke četiri godine, saobraćajna infrastruktura je poboljšana boljim putevima, Sozina tunelom i modernizovanim međunarodnim aerodromima. Ključni element u toku skorijeg razvoja zemlje bila je privatizacija i kasnija modernizacija hotela. Očekuje se da će 2007. godine biti otvoreno deset novih modernizovanih hotela, dodajući 5.000 novih kreveta u primorskoj i planinskoj regiji. Oko 350 miliona eura privatnih investicija je otišlo u modernizaciju hotela, uglavnom sa četiri zvjezdice, a vlada je investirala 150 miliona eura u dalje unapređenje infrastrukture. Investicije u skoro stotinu malih hotela i gostonica i drugih turističkih kapaciteta procjenjuju se na preko 25 miliona eura.

6.2. Dinamika turističkog razvoja

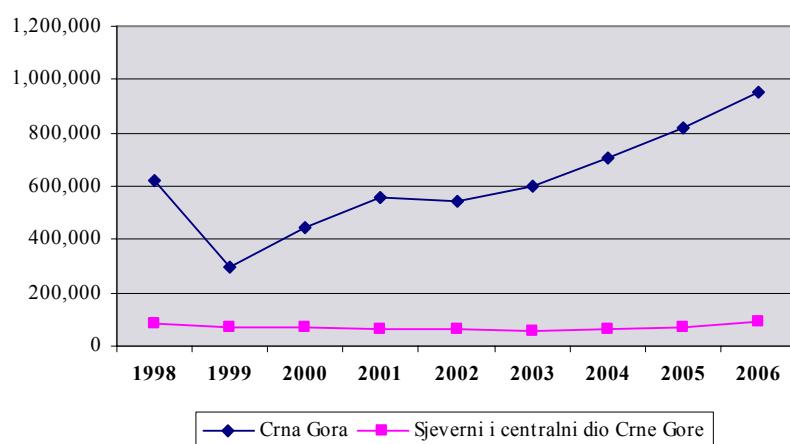
Od kraja 1990-ih, turizam u Crnoj Gori je u stalnom porastu (pogledati Sliku 6.1). Porast broja inostranih gostiju u 2006. godini u odnosu na prethodnu godinu iznosio je 39%, a u poređenju sa 2001. godinom više od 200%. U 2006. godini, Crnu Goru je posjetilo više od 370.000 stranih turista, koji su ostvarili 2,2 miliona noćenja. Preko pola miliona domaćih turista iz bivše Državne zajednice Srbija i Crna Gora

ostvarilo je 3,74 miliona noćenja. To ukupno iznosi 950.000 posjetilaca i skoro 6 miliona noćenja u 2006. godini. Ostala tržišta izvan Crne Gore i Srbije su Ruska Federacija, Bosna i Hercegovina, Češka Republika i Njemačka. Inostrani posjetioci registruju prosječnu dnevnu potrošnju od 43 EUR. Prihod od turizma u 2006. godini bio je 271 milion eura.

Kada je riječ o broju turista i stvorenom prihodu postoje velike razlike između primorske i planinske regije i između različitih pojedinih lokaliteta. Više od 90% noćenja se ostvaruje u primorskoj regiji a manje od 10% u centralnoj i sjevernoj regiji. Većina gostiju dolazi na obalu u julu i avgustu. Daleko najposjećenija destinacija je primorski grad Budva, gdje se stvara preko trećine nacionalnog prihoda od turizma, nakon kojega dolaze primorski gradovi Herceg Novi, Ulcinj i Kotor.

Aktivnosti u planinama, kao što su pješačke ture i sportovi u prirodi trenutno su uglavnom ograničeni na ljetnju sezonu, a isti će biti prošireni na zimsku sezonu kako bi se osigurao uravnoteženiji i održivi turistički razvoj u regionu. Najvažnija destinacija u planinskoj regiji je Žabljak u Nacionalnom parku Durmitor, poslije kojega dolaze opštine u i oko Nacionalnog parka Bjelasica, sa Kolašinom na željezničkoj pruzi od Podgorice do Beograda kao najrazvijenijom. Konačni cilj je smanjenje siromaštva u regionu i uravnoteženje prihoda od turizma na nacionalnom nivou. U planinskoj oblasti su važna i zimska i ljetnja sezona (pogledati Mapu 6.2).

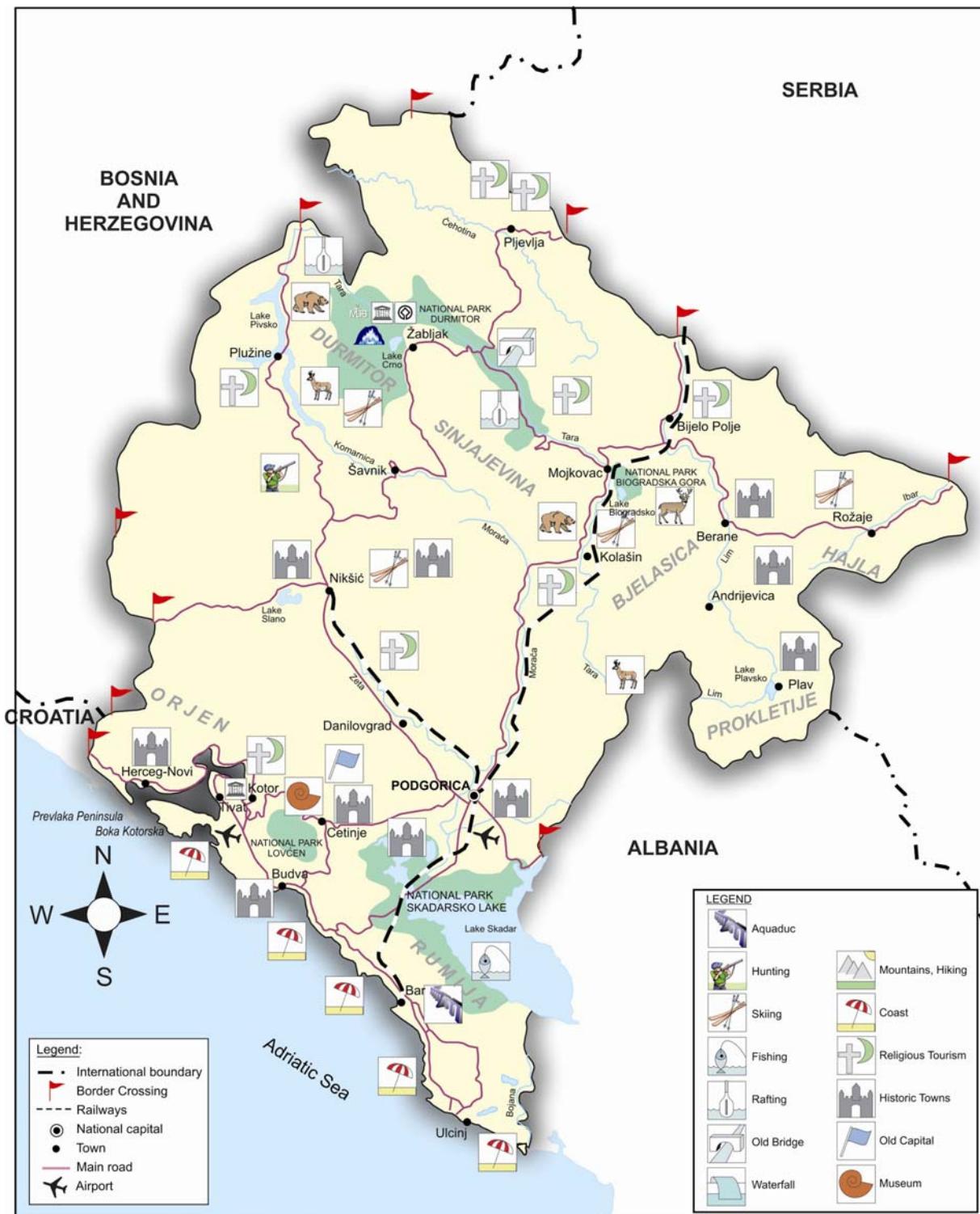
Slika 6.1: Broj turista u Crnoj Gori 1998–2006

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republička agencija za statistiku, i podaci od Ministarstva turizma i zaštite životne sredine, 2006.

Napomena: * podaci uključuju 14 opština, uključujući Podgoricu
Teritorije slijedećih opština definisane su kao sjeverni i centralni dijelovi Crne Gore: Andrijevica, Berane, Bijelo Polje, Žabljak, Kolašin, Mojkovac, Nikšić, Plav, Plužine, Pljevlja, Podgorica, Rožaje, Cetinje i Šavnik.

Mapa 6.1: Turizam u Crnoj Gori

Napomena: Granice i nazivi prikazani na ovoj mapi ne podrazumijevaju ona koja su zvanično odobrena ili prihvaćena od strane Ujedinjenih nacija

Izvor: Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, 2007

Pored razvoja turizma, postoji i razvoj smještajne infrastrukture. Iako je nedavno otvoreno niz modernizovanih i novih hotela, još uvijek postoji veliki disbalans u potražnji i ponudi hotelskih kapaciteta za visoko platežno tržište sa komforom koji je potreban za produženje turističke sezone na primorju, za otvaranje planinskog regiona ka globalnom turizmu okrenutom prirodi i za povezivanje programa primorskog turizma sa onima koji se tiču planinskog regiona.

Razvoj turističkog smještaja u planinskoj regiji usmjerjen je na odmarališta za četiri godišnja doba, male porodične hotele i eko sela, te veće ekosmještajne kapacitete integrisane u prirodu. Na osnovu Howarth Pregleda hotelskog smještaja za Crnu Goru za 2006. godinu, bilo je 35.756 ležaja označenih zvjezdicama u Crnoj Gori. Od ovih, samo 9% je bilo u kategorijama sa četiri i pet zvjezdica u poređenju sa 57% u klasi jedne i dvije zvjezdice. Nadalje, postoji veliki broj nekategorisanih kreveta u hotelima, apartmanima za odmor, te u privatnom smještaju. Dok primorje nudi preko 125.000 turističkih kreveta, centralni region ima samo 3.200 kreveta a sjeverni 2.200. Broj kreveta u centralnom regionu, posebno u glavnom gradu Podgorici, se uvećao od 1989. godine, dok se kapacitet u sjevernoj oblasti veoma smanjio. Imajući na umu da su druge kuće ili kuće za odmor uveliko u vlasništvu stranaca, i da veliki broj privatnih soba nije registrovan kao turistički smještaj, broj privatnih turističkih smještajnih kapaciteta bi mogao biti duplo veći od onog koji je zvanično registrovan. Vlada je usvojila zakon o registraciji i naplati turističke takse na svim drugim kućama ili kućama za odmor koje su u vlasništvu domaćih i stranih državljana.

U narednim godinama se očekuje veliki porast prihoda od turizma. Očekuje se povećanje broja međunarodnih dolazaka, kako na primorju tako i u planinskoj regiji. Kako bi se unaprijedila vrijednost onog što se nudi turistima, bit će važno povećati kvalitet i kapacitet strukture ležajeva u hotelskim odmaralištima, kako bi se zaustavila nekontrolisana izgradnja drugih kuća i apartmana za odmor i razvili međunarodni, tržišno orijentisani turistički paketi koji uzimaju u obzir prirodna i kulturna dobra Crne Gore. Ti turistički paketi bi trebali učiniti da se bolje

iskoriste proljeće i jesen. Ukoliko budu adekvatno zaštićeni, crnogorska istorijska i ekološka dobra mogu odigrati važnu ulogu u svemu tome.

Potrebitno je donijeti odredene mjere i strateške odluke kao odgovor na probleme stvorene koncentracijom turizma tokom špica sezone. Kada bude završena modernizacija pet tradicionalnih planinskih odmarališta u Crnoj Gori (Žabljak, Kolašin, Plav, Rožaje i Berane), atraktivni cjelogodišnji turistički paketi mogu biti razvijeni i prezentirani na tržištu. Najvažniji faktor za uspjeh u povećanju nivoa turizma u centralnom i sjevernom regionu i u produženju sezone će biti uspostavljanje spoljne infrastrukture i one za zimske sportove, izgradnja turističkog smještaja i uslužne infrastrukture i kombinovanje turističkih aktivnosti između planinskog i primorskog regiona. Na primjer, Crna Gora priprema izuzetan „hiking & biking“ paket sa planinskim biciklizmom kao pokretačkom snagom razvoja turizma uz kortištenje postojeće ali uveliko nepoznate planinske putne mreže od oko 4.000 km. Sa oblastima koje datiraju iz Rimskih, Ilirskih, Otomanskih i Habsburških vremena, ovaj put prolazi kroz fascinantni krajolik. Cilj za Crnu Goru je da postane lider tržišta Mediterana u oblasti planinskog biciklizma i jedna od najboljih opcija kada su u pitanju „hiking“ i „trekking“ (pješačenje lakše i teže).

6.3. Ekološki pritisici u vezi sa turizmom

S jedne strane, povratak turizma je sa sobom donio dobitak: rast ekonomске moći. S druge strane, pritisak na prirodu i životnu sredinu je umnogome uvećan. Pritisak na zemljište i podzemne vode izazvani izlivanjem kanalizacije te tekuća neregulisana urbanizacija na primorju su kritična pitanja. To je posebno izraženo u područjima sa intenzivnim turizmom duž obale. Sprovodenjem različitih strategija i planova, MTŽS bavi se pritiskom na zemljište uzrokovanim nekoordiniranom akumulacijom komunalnog otpada iz stambenih područja i od turizma. Ono se takođe bavi problemom nedostatka vode za piće (zbog suše i gubitaka na mreži za vodosnabdijevanje) koja dolazi do stanovništva i do turističke industrije koja intenzivno koristi resurse, posebno tokom ljetne turističke sezone.

Mapa 6.2: Turistički regioni Crne Gore

Napomena: Granice i nazivi prikazani na ovoj mapi ne podrazumijevaju ona koja su zvanično odobrena ili prihvaćena od strane Ujedinjenih nacija

Izvor: Howarth Pregled hotelske industrije 2005

Nekontrolisana izgradnja stanova za odmor i turističke infrastrukture pogoda mnoge jedinstvene pejzaže i prirodna dobra duž obale i u planinskoj regiji. MTŽS, uz podršku donatora, i u partnerstvu sa Arhitektonskim fakultetom u Podgorici radi na izradi šest tipova izvornih stambenih objekata i koncept za dva eko-lodge smještajna kapaciteta integrisana u prirodu sa ciljem stvaranja nove infrastrukture koja je u skladu sa prirodom i lokalnom kulturom. Kao dio tekuće revizije *Master plana razvoja turizma*, planira se korišćenje ovih inicijativa kako bi se “hiking & biking” putnoj mreži dao autentični crnogorski karakter.

Vodosnabdijevanje

U primorskoj regiji najveći dio snabdijevanja vodom namijenjen je ljudskoj protrošnji (za stalne stanovnike i turiste; manje se koristi za industriju). Brzi rast turizma generiše nove potrebe za snabdijevanje vodom. Trenutno, vodni resursi su ograničeni tokom ljetne sezone i izvorišta koja koriste opštine mogu presušiti. Sistem za snabdijevanje vode za piće je isuviše nedovoljan da bi se izborio sa ljetnjim nedostacima. Prema podacima bivšeg Ministarstvu za zaštitu životne sredine i prostorno planiranje, više od 90% domaćinstava ima pristup vodi za piće. Međutim, stanje distributivne mreže za vodu je tako loše da se više od polovina vode za piće gubi na putu do potrošača. U isto vrijeme, tek oko 70% korisnika plaća potrošenu vodu za piće.

U februaru 2006. godine, Vlada je usvojila *Odluku za izgradnju novog regionalnog vodovoda*. Ovaj sistem će obezbijediti vodu iz Skadarskog jezera do neke centralne tačke odakle će voda biti distribuirana putem novog unaprijedenog cjevovoda do svih primorskih opština. Finansiranje projekta će biti obezbijedeno od strane Svjetske banke, EBRD i Vlade. Planira se da će projekat biti završen do septembra 2010. godine. Tokom perioda izgradnje, može doći do privremenih prekida i nedostataka vode, koji su uzrokovani hidrološkim uslovima (kao što je nedostatak kiše).

Otpadne vode

Iako je priključenje na kanalizacionu mrežu prosječno poraslo za 56% u primorskoj regiji, još uvijek ima značajnih problema sa otpadnim vodama. Otpadne vode se netretirane izlivaju u more ili odlaze u zemlju iz mrežnih cijevi koje cure. Od 89 cijevi koje odvode otpadne vode u otvoreno more, samo 11 imaju zakonom propisanu dužinu od 1.000 metara udaljenosti od obale, dok su ostale cijevi kraće. Od

26 kanalizacionih pumpnih stanica za otpadne vode u primorskoj oblasti, barem šest je potrebno hitno obnoviti. Jedino operativno postrojenje za tretman otpadnih voda nalazi se u glavnom gradu Podgorici; postrojenje u Nikšiću već godinama nije ispravno. U ostalim opštinama u centralnom i sjevernom regionu otpadne vode se ili ispumpavaju u potoke i rijeke ili se filtriraju u zemlju kroz septičke jame. Poseban problem predstavlja izlivanje otpadnih voda u sisteme za sakupljanje koji uopšte nemaju funkcionalne jedinice za tretman, kao u gradu Rijeka Crnojevića u Nacionalnom parku Skadarsko jezero. Uvođenje malih decentralizovanih jedinica za tretman zasnovanih na principu razvijenih kapaciteta za tretman voda trebalo bi uzeti u razmatranje nakon izrade procjene troškova i koristi.

Čvrsti otpad

Industrijski i komunalni otpad se odlaže na deponijama ili smetlištima koja se nalaze širom zemlje. Posebno negativan primjer je deponija u Baru, gdje se kompletan otpad baca niz liticu u more i redovno se pali. Trenutno nema nit sistema za reciklažu, niti sistema za deponovanje flaša i ambalaže od polietilen tereftalata (PET). Te mjere bi pomogle da se izbjegne degradacija pejzaža.

U budućnosti, prema *Strateškom master planu za upravljanje čvrstim otpadom*, iz 2005. godine, odlaganje otpada će se vršiti na osam regionalnih deponija, raspoređenih širom zemlje. Postrojenja za spaljivanje koja zadovoljavaju zapadne standarde planirana su za period nakon 2020. godine. Da bi se dostigao ovaj cilj, MTŽS pruža podršku opštinama za uspostavljanje organizovanih i regulisanih deponija.

Urbano planiranje u primorskom regionu

Važan problem koji se tokom posljednjih 15 godina uvećao je nelegalna gradnja stanova i kuća za odmor u mnogim opštinama. Situacija se pogoršala naglim rastom kupovine stampenih nepokretnosti od strane stranih državljana od kada je Crna Gora obnovila svoj suverenitet. Zakoni o izgradnji se ne sprovode zbog nedostatka inspektora i donekle, ležernosti lokalnih i nacionalnih vlasti. Opštine izdaju gradevinske dozvole isuviše lako ili ne provjeravaju dovoljno ozbiljno projekte i njihovu implementaciju.

U izvještaju iz 2006. godine *Korupcija u prostornom planiranju i razvoju*, NVO koja radi na polju životne sredine - MANS (Mreža za afirmaciju NVO sektora) daje niz nelegalnih turističkih objekata koji su izgrađeni u proteklih nekoliko godina i koji su zaobišli zakonodavstvo o planiranju. U blizini morske luke - Budva, jedan međunarodni investitor je

nelegalno naredio rušenje jedne litice radi sporne izgradnje jednog velikog hotela, marine i heliodroma. Od 2004. godine, nekoliko parkirališta i široki asfaltirani pristupni putevi su nelegalno izgrađeni u zaštićenoj zoni Velike Plaže. Na plaži se mogu vidjeti male prodavnice i drugi trajni objekti, iako je to nelegalno prema zakonima o zaštiti životne sredine i zaštiti primorskog regiona. Nova kršenja zakona, poput izgradnje nasipa, nasipanja zemljom, nelegalne gradnje takođe su se desila u zalivu Buljarica tokom 2006. godine.

Mnogi jedinstveni spomenici kulture i prirode u primorskom regionu, kao što su Kotor i delta rijeke Bojane su ozbiljno ugroženi trenutnim razvojem. Kotorom se ne upravlja na pravi način. Osnovni problemi na obali leže u nedostatku proste procedure za novu izgradnju i u hitnoj potrebi za osobljem inspekcijskih službi i za nedostajućim procjenama uticaja na životnu sredinu (EIA) za takve projekte. Nova izgradnja može takođe uzrokovati obstrukcije u oblastima planiranim za infrastrukturni razvoj, kao što su putevi, cjevovodi za vodu i sistemi za otpadne vode. Bez posebno zaštićenih zelenih površina, urbanizacija obale (na primjer između Petrovca i Ulcinja) će biti nezaustavljiva.

Prema važećem zakonodavstvu, Vlada nema kontrolu nad projektima za izgradnju stanova i kuća ispod 1.000 m², budući da građevinske dozvole za ove projekte izdaju opštine. Pored toga, iako opštine imaju ovlašćenje da donose svoje vlastite prostorne planove, njima često nedostaju finansije ili ekspertiza za izvođenje tih zadataka. Ponekad se jednostavno radi o nedostatku volje ili kratkoročnom privlačenju sivog tržišta koje ohrabruje lokalne organe vlasti da zatvore oči prema nelegalnoj gradnji duž obale i u planinskom regionu. Nelegalna gradnja je velika briga za Vladu. Ima nekoliko izuzetaka: opština Budva, koja je napravila svoj prostorni plan, koji čeka 'usvajanje' od strane skupštine opštine, i opština Bar, koja je uvela zabranu izgradnje na svojoj teritoriji.

Da bi se riješio ovaj problem, potrebna je veća horizontalna i vertikalna razmjena informacija kako od Vlade prema opštinama, tako i obrnuto. Nema zakonskog okvira koji bi sprječio korupciju i sukobe interesa. Pravosudni sistem mora biti revidiran i ažuriran kako bi bolje služio bržem rastu i razvoju zemlje kao što je Crna Gora.

Za nacionalne parkove i druge osjetljive prirodne oblasti, Crna Gora treba izraditi integrisane planove upravljanja kako bi se izbjeglo smanjenje vrijednosti nekih od glavnih turističkih atrakcija. Na primjer, Delta rijeke Bojane na granici sa Albanijom ima

veliku prirodnu vrijednost i privlači veliki broj posjetilaca. Bez plana upravljanja prekograničnim zemljишtem postoji opasnost da ova jedinstvena oblast bude nepovratno oštećena te će stoga izgubiti svoju specifičnu privlačnost za turiste.

Planinski region

Osnovni problem planinskog regiona je nedostatak ekonomskih mogućnosti, što je u posljednje vrijeme dovelo do visoke stope migracije (iz ovog regiona u druge dijelove zemlje). To takođe važi i za poznate turističke centre, kao što su Kolašin: između 1991. i 2003. godine, 10% stanovništva se iselilo; a na Žabljaku ta stopa je bila 14%. Ukupno, u Crnoj Gori nivo migracije je bio 4%. Razvoj održivih sela i turizam u prirodi su u svojim začecima i tu nedostaju ljudski resursi na lokalnom nivou. Adekvatan turistički smještaj i saobraćajna infrastruktura za autobuse i željeznicu, na primjer, su nedovoljni. MTŽS čini promišljene napore ka koordiniranju donatorskih aktivnosti za turistički razvoj baziran na prirodi, kao što je međunarodno priznat, uniformni sistem označavanja pješačkih i biciklističkih staza i objavljivanje vodiča i mapa sa stazama. Zakonski osnovi i odgovarajući instrumenti za upravljanje posjetiocima i kontrolu kvaliteta treba biti poboljšan, na primjer, za splavarenje na rijeci Tari. Nekoliko sada privatizovanih, postojećih malih i srednjih skijaških oblasti su u procesu modernizacije sa savremenim sistemima liftova za razvoj ljetnjeg i zimskog turizma, proširenjem hotela za visoko platežne goste i drugih turističkih smještajnih kapaciteta. Zimsko pješačenje, skijaške staze za hodanje sa krpljama i nordijsko skijanje se razvija kao dio ukupnog sistema staza za pješačenje i bicikлизам. U februaru 2007. godine, MTŽS je zahtijevalo od Hidrometeorološkog zavoda (Hidrometa) da uradi sveobuhvatnu studiju i analizu pouzdanosti sniježnih padavina tokom zime i, u cilju prilagođavanja održivih razvojnih ciljeva, mogućih efekata postojećih klimatskih promjena. Rezultati će biti objavljeni u ljeto 2007. godine i uzet će se u obzir tokom revizije *Master plana za razvoj turizma*.

Zaštićene oblasti

Na osnovu *Zakona o zaštiti životne sredine* iz 1996. godine, Crna Gora ima niz zaštićenih oblasti koje pokrivaju 5,85% teritorije. Iako Zakon predviđa nekoliko kategorija za zaštitu, kao što su regionalni parkovi, rezervati prirode, spomenici prirode i drugo, samo četiri nacionalna parka, Biogradska Gora, Durmitor, Lovćen i Skadarsko jezero, imaju profesionalnu upravu. Dva nova naconalna parka se planiraju na planinama Prokletije i Orjen. U drugim kategorijama zaštite prirode, ima više oblasti koje se

planiraju bez pojašnjenja budućih ciljeva upravljanja i zaštite.

Zbog trenutno nedovoljnih finansijskih i ljudskih resursa, instrumenti zaštite u nacionalnim parkovima se ne sprovode na pravi način. U Nacionalnom parku Durmitor, strani investitori grade privatne kuće za odmor, a u Nacionalnom parku Skadarsko jezero vade se velike količine šljunka. Takođe, u Nacionalnom parku Skadarsko jezero, u Plavnici je u toku nelegalna izgradnja hotela i marine, a u Virpazaru se planira izgradnja na obali jezera. Nerišešeno pitanje je nelegalan lov na ptice u oblasti Skadarskog jezera, a posebno duž obale, i velikih sisara u Biogradskoj Gori i na Durmitoru. Legalna lovna sezona tokom sezone gniježđenja i proljećne migracije ne prati načela zaštite biodiverziteta i nije u skladu sa smjernicama Evropske Unije (EU) o lovu, iako one nisu obavezujuće za Crnu Goru. U nacionalnim parkovima trenutno nema monitoringa flore, faune, ili posjetilaca.

Putevi i željeznica

Saobraćajna infrastruktura predstavlja problem. Željezničke pruge od Beograda do Bara preko Podgorice i od Podgorice do Nikšića su u lošem stanju, sa problemima kao što su mala brzina, nedostatak savremene opreme ili zastarjela oprema, te nedostatak željezničkih vagona. Takođe, glavni put od Podgorice do granice sa Srbijom je u lošem stanju. Potez između Podgorice i Kolašina je posebno opasan. Između Podgorice i najvažnije skijaške oblasti Durmitora, put nije bezbjedan u zimskom periodu. Ima pozitivnih kontrasta ovim primjerima: Sozina tunel koji je otvoren 2005. godine, znatno je skratio udaljenost između Podgorice i primorskog grada Bara. U Podgorici i Titu su izgrađeni savremeni aerodromi.

6.4. Nacionalne politike, strategije i ciljevi u vezi sa turizmom

Institucionalni okvir

Do kraja 2006. godine, Sektor za zaštitu životne sredine je bio dio Ministarstva za zaštitu životne sredine i prostorno planiranje. Nakon 2006. godine, prestrukturiranjem Vlade, taj sektor se integrисао sa bivšim Ministarstvom turizma, koje je postalo Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine. Ova integracija bi trebala dati Crnoj Gori mogućnost da inkorporira ekološka pitanja u turistički razvoj.

Opšte politike

U proteklih nekoliko godina Crna Gora je razradila veliki broj politika koje su relevantne za razvoj održivog turizma. Sve one inkorporiraju načela održivog razvoja UNSTO. Neki dokumenti, kao što su *Nacionalna strategija održivog razvoja* (NSOR) iz 2007. godine i *Strateški okvir za razvoj održivog turizma u centralnoj i sjevernoj Crnoj Gori*, iz 2004. godine pružaju važan osnovni mjeru za implementaciju koje će pomoći budućem održivom turizmu Crne Gore. *Master plan za razvoj turizma* je usvojen od strane Vlade i Skupštine 2002. godine, kao i dva detaljnija regionalna turistička master plana za Veliku Plažu i za Boku Kotorsku.

Master plan za razvoj turizma Crne Gore iz 2002. godine baziran je na prepostavci da će Crna Gora ostvariti oko 20 miliona noćenja u 2020. godini, što bi bilo četiri puta više nego u 2005. godini. Od ovih, očekuje se da će oko 75% biti na obali a 25% u unutrašnjosti. *Master plan turizma* opisuje organizaciju turizma baziranog na kvalitetu sa ponudom od 280.000 kreveta, od kojih bi oko trećina trebala biti u grupi viših cijena. Ali već za 2010. godinu predviđa se rast sporiji nego onaj predviđen u Planu u vezi sa razvojem tržišno orijentisanih hotela i odmarališta.

Od jula 2006. godine, *Master plan za razvoj turizma* je u fazi opsežne revizije. On će pokrivati period do 2020. godine, inkorporirati principe održivosti naznačene u NSOR, 2005 *Prostornom planu posebne namjene za područje morskog dobra Republike Crne Gore* (PPMD) i *Prostornom planu Republike Crne Gore*, i dalje će razrađivati strategije razvoja turizma baziranog na prirodi, kao što su ljetnji i zimski turizam na otvorenom u centralnom i sjevernom regionu. Odjeljak vezan sa primorskim turizmom će takođe biti ažuriran kako bi inkorporirao ciljeve definisane u između ostalog, *Strategiji razvoja nautičkog turizma* iz 2005. godine. U procesu revizije, održano je deset javnih radionica u januaru i februaru 2007. godine, uključujući oko 500 učesnika iz svih ministarstava, turističkih organizacija, te međunarodnih i nacionalnih institucija koje su povezane sa turizmom, privatnih firmi i javnosti. Očekuje se da će dokument biti usvojen od strane Vlade i Skupštine krajem 2007. godine nakon podvrgavanju proceduri strateške procjene uticaja na životnu sredinu (SEA).

Nacionalna strategija održivog razvoja iz 2007. godine navodi sledeće prioritetne ciljeve u vezi sa turizmom:

- Diversifikacija turističkih paketa (na primjer: razvoj ruralne oblasti; agro-, eko-, planinski i kulturni sportovi; i drugih oblika turizma,

posebno na sjeveru zemlje) u cilju produženja turističke sezone i privlačenja gostiju sa većom platežnom moći (krajnji cilj je povećanje direktnih i indirektnih prihoda od turizma).

- Integracija kriterijuma održivosti u projekte razvoja turizma (t.j. sa usvajanjem i procjenom planova), posebno u vezi sa primorskim i zimskim planinskim turizmom.

Ovi ciljevi će biti integrirani u ažurirani *Master plan za razvoj turizma* i u većinu drugih Vladinih planova, politika i programa. Planirani ciljevi za implementaciju *Acionog plana Nacionalne strategije održivog razvoja* za period od 2006. do 2009. godine su:

- Priprema pilot projekata identifikovanih u razvojnim studijama;
- Aktivnosti vezane za promociju i stvaranje raznovrsnijih turističkih paketa kroz zajedničke aktivnosti MTŽS, turističkih organizacija, turističkih kompanija i civilnog sektora i
- Obuka osoblja i obezbjedenje sredstava za implementaciju razvojnih projekata.

U vezi sa drugim prioritetnim ciljem, principi i smjernice za održivi razvoj će biti primijenjene, kao i EIA, kod implementacije velikih razvojnih projekata.

U sporazumu *Tehnička pomoć Republići Crnoj Gori* (Septembar 2006. godine), italijanska Vlada se obavezuje da će pružiti pomoć kod implementacije mjera koje se tiču turizma. Osnovne fokalne tačke su turizam u nacionalnim parkovima baziran na prirodi, usvajanje eko-oznake, i, u cilju promocije razmjene obuke i razvoja zajedničkih projekata, uspostavljanje međunarodne mreže između italijanskih i crnogorskih udruženja i institucija zaduženih za upravljanje Nacionalnim parkovima i zaštićenim prirodnim oblastima (na kopnu i u moru).

Prostorni plan Republike Crne Gore bi trebao biti usvojen do sredine 2007. godine. Taj dokument ističe važnost proglašenja i sprovodenja zaštite oblasti koje su već predložene u prethodnom *Prostornom planu Republike Crne Gore* (1997. godine), ali do sada to nije postignuto. Međutim, novi Plan ne daje opis toga kako je moguće suočiti se sa rastućim uticajem turizma, niti obezbjedi viziju za buduću korelaciju turizma i zaštite prirode. Predložene nove zaštićene oblasti duž obale su važne, ali mehanizmi za upravljanje i razvoj istih nisu jasni. Novi *Prostorni plan RCG* će biti predmet pilot SEA u 2007. godini uz podršku Svjetske Banke i Holandije (pogledaj Poglavlje 1). *Zakon o planiranju i uređenju prostora* iz 2005. godine (SL RCG Br. 280/2005) čini ovu proceduru obaveznom. Naglasak je na ograničenom

broju prioritetnih prostornih planova i na ekonomskim sektorima koji će biti procijenjeni putem SEA procedure.

Politike za primorsku regiju

Glavni cilj gore pomenutog *Prostornog plana područja posebne namjene za morsko dobro Republike Crne Gore* - PPMD je donošenje smjernica za prostorno planiranje kako bi se olakšao i ublažio uticaj ekonomskog rasta u primorskoj oblasti, koja je trenutno najvažniji resurs za razvoj turizma. Pored ovog plana razraduje se *Strategija integralnog upravljanja obalnim područjem*. PPMD je u suprotnosti sa ekološkim zakonima (posebno sa *Zakonom o zaštiti prirode* iz 1996. godine) koji plažama daju status spomenika prirode. Lista biotopa koja se smatra vrijednom zaštite (na primjer, primorske i aluvijalne šume, dine i močvare) nalazi se u PPMD. Ali bez naznake u PPMD o kategorijama zaštite prirode za plaže i odgovarajuće oblasti u blizini obale, ne mogu se sprječiti nelegalne intervencije učinjene u ovim biotopima. Dalji problem se postavlja dozvoljavanjem lova u oblasti koja je pod upravom JP Morsko Dobro, što se teško može pomiriti sa ciljevima turizma i zaštite vrsta. Iako *Regionalni master plan za razvoj turizma za Veliku Plazu* uključuje neke posebne zahtjeve za primorske oblasti, kao što je 100 m² otvorene zelene površine po krevetu, sličan procenat zaštićenih oblasti u ne-primorskim oblastima bio bi potreban da se obezbijedi osnova za održivi turizam. Uopšte uvezši, poboljšano zoniranje bi moglo biti važno za imidž ekološke države i u cilju izgradnje održive turističke destinacije.

U primorskoj oblasti ima problema sa vodom za piće i sa upravljanjem otpadnim vodama. Sa *Strategijom za tretman otpadnih voda u primorskoj oblasti*, postojeća infrastruktura bi trebala biti poboljšana ili osavremenjena. Slijedeći korak je poboljšanje upravljanja otpadnim vodama. Implementacija prve faze Strategije je završena, ali sledeće faze zavise od iznalaženja finansijske podrške od međunarodnih donatorskih organizacija i investitora.

Na osnovu *Zakona o morskom dobru* (SL RCG 14/1992), JP Morsko Dobro je osnovano 2002. godine sa zadatom "proširenja oblasti obale koja se može koristiti za ekonomske i druge aktivnosti, kao što je razvoj regulisanih plaža za turizam i nove infrastrukture". Da bi ispunilo svoje obaveze, JP Morsko dobro ima četiri glavne odgovornosti:

- Zaštitu, obnavljanje i razvoj obalnih i morskih resursa;

- Upravljanje obalnim i morskim resursima (pogledaj Okvir 6.1);
- Ugovaranje i davanje pod zakup dijelova obale i
- Razvoj i održavanje infrastrukture za upravljanje obalnim i morskim resursima.

Politike razvoja turizma u unutrašnjosti

Strateški okvir za razvoj održivog turizma na sjeveru i u centralnom dijelu Crne Gore iz 2004. godine je dao filozofiju razvoja održivog turizma ali nije obezbijedio određene strategije i akcione planove za smanjenje siromaštva i minimiziranje nelegalnog smještaja. Nadalje, on ne daje smjernice za razvojne programe pomognute od strane donatora kroz razvoj održivog ljetnjeg i zimskog turizma. Naglasak ovog dokumenta je striktno na aktivnosti ljetnjeg turizma. Da bi se ispravio nedostatak posebnih smjernica i definicija za izbalansirani pristup razvoju održivog turizma, 2007. godine NSOR je usvojio smjernice i principe održivog razvoja turizma UNSTO. Vlada ažurira *Master plan razvoja turizma* i dalje razrađuje strategiju za održivi zimski i ljetnji turizam u sjevernom i centralnom regionu što će biti inkorporirano u revidiranom *Master planu za razvoj turizma*.

Okvir 6.1: Plaže sa Plavom zastavicom *

Godine 2002. JP Morsko dobro, i bivše Ministarstvo turizma u saradnji sa NVO EKOM (Udruženje za ekološki konsalting u Crnoj Gori) incirali su promociju Plave zastavice za plaže, svjetski priznate ekološke i turističke eko-etikete. Nagrada se bazira na poštovanju 27 kriterijuma koji pokrivaju kvalitet vode, ekološko obrazovanje i informisanje, ekološko upravljanje, bezbjednost i usluge za posjetioce. Godina 2003. je bila probna godina. U 2004. godini, deset crnogorskih plaža je dobilo Plavu zastavicu, 15 u 2005. i deset u 2006.

Postojeća praksa upravljanja plažama u Crnoj Gori je olakšala dodjeđivanje Plave zastavice zato što je 17 od 27 kriterijuma već bilo uzeto u obzir u propisima JP Morsko Dobro (nedostajali su ekološki i kriterijumi u vezi sa osobama sa hendikepom). Sve Plave zastavice dojeljuju se samo za jednu sezonom. Ukoliko bi tokom sezone došlo do neispunjavanja jednog od obaveznih kriterijuma ili ukoliko bi se uslovi promjenili, Plava zastavica bi bila otkazala.

Rezultati kampanje u vezi sa plažama koje imaju Plavu zastavicu mogli bi se uporediti sa rezultatima opšteg integriranog pristupa lokalnom upravljanju obalom koje uključuje Vladu, javnost i privatne zainteresovane strane.

* <http://www.plava-zastavica.cg.yu/>

6.5. Implementacija strategije održivog turizma

Dok u Crnoj Gori postoji veliki broj strategija, nažalost nedostaje implementacija istih. Među projektima koji se sprovode u saradnji sa stranim donatorskim organizacijama, ima projekata koji imaju za cilj implementaciju ciljeva održivosti formulisanih u strategijama. Ti projekti se mogu posmatrati kao primjeri dobre prakse. Od 2005. godine, Sektor za zaštitu životne sredine organizuje okrugle stolove u redovnim intervalima i poziva međunarodne donatorske organizacije radi razmjene informacija o tekućim ekološkim aktivnostima u zemlji.

Regionalno posmatrano, ključne oblasti projekata su Durmitor, Bjelasica i primorska oblast. Na sjeveru, najveće donatorske organizacije rade na nizu većih projekata sa ciljem osnaživanja preduzetništva u održivom turizmu. U bližoj budućnosti uspostaviti će se veza između zaštićenih područja regiona Zapadnog Balkana. Projekti namijenjeni podršci turizma su takođe u toku u oblasti nacionalnih parkova Lovćen i Skadarsko jezero. Tokom implementacije projekata, Skadarsko jezero se mora sačuvati kao sklonište ptica i zona biodiverziteta od evropskog značaja. U primorskoj oblasti akcenat je na očuvanju prirodnog i kulturnog nasljeđa i na upravljanju vodnim resursima.

*Studija slučaja u primorskoj regiji:
Projekat delte Bojana–Buna*

Projekat delte Bojana–Buna baziran je na DEG (Deutsche Investitions- und Entwicklungsgesellschaft mbH) Regionalnom master planu razvoja turizma (2002). Ovaj plan

predlaže, pored postojećeg spomenika prirode Velike Plaže, razvoj zaštićenih oblasti na istočnom dijelu Velike Plaže i Spatule, koji pokriva cijelu oblast koja je pod upravom Morskog Dobra između mora, rijeke Bojane i puta do ostrva Ada. Iz razloga što takva zaštićena oblast treba upravljanje i marketing, donatorska organizacija - Evropski fond za prirodno nasljeđe (Euronatur) procijenila je vrijednost okolnog pejzaža. Euronatur je započeo *Projekat delte Bojana–Buna* u 2003. godini procjenom ekološke vrijednosti te oblasti. Završni dokument identificuje najvažnija prirodna dobra ove oblasti i predlaže ustanovljenje prekograničnog morskog parka u delti Bojana–Buna kao instrumenta za razvoj održivog turizma. Svjetska banka je počela pripremati projekat Globalna ekološka sposobnost za turizam u osjetljivim oblastima Crne Gore. Potrebna su sredstva za formiranje tijela za upravljanje, za izradu plana i zoniranje kao i stvaranje turističkih paketa vezanih za prirodu, kao što su biciklističke staze, osmatračnice i informativni punktovi.

Dokument o procjeni projekta Delte Bojana–Buna je identifikovao Solanu kao jedno od ključnih oblasti za zaštitu ptica u Crnoj Gori. Godine 2004. Euronatur je započeo pilot projekt zaštite prirode i turizma u prirodi u solilima Ulcinja sa preduzećem „Solana“ - Ulcinj. Ta saradnja je bila bazirana na memorandumu o razumijevanju. „Solana“ - Ulcinj je bila zainteresovana za razvoj turizma u prirodi kao drugog izvora prihoda i za promociju svog proizvoda (soli). Euronatur je pomogao preduzeću da poboljša sistem nasipa i da stvari vještačka ostrva za ptice. Kao rezultat ove saradnje i zabrane lova u ovoj oblasti, broj ptica se popeo na 30.000 u martu 2006. Dalmatinski pelikani su stigli iz Albanije i Grčke i njihov broj je dostigao 96 u 2005. godini. U proljeće i jesen 2006. godine, bila

su prisutna tri flamingosa. Uspostavljen je mali informativni punkt za posjetioce. Stvaranje parka prirode je dio novog poslovnog plana preduzeća „Solana“ - Ulcinj.

U ljetu 2006. godine, Euronatur je podržao trogodišnji projekat za promociju obale istočnog Jadrana osnivajući oblast za posmatranje ptica. Cilj toga je monitoring ključnih područja za ptice selice, promocija njihove zaštite i prezentacija rezultata 2009. godine. Vodič koji će biti objavljeni iste godine će pomoći posmatračima ptica da pronađu idealne lokacije za posmatranje ptica.

*Studija slučaja u planinskom regionu:
održivi turizam i regionalni razvoj na
sjeveru Crne Gore*

U proteklih nekoliko godina, započele su inicijative koje podržavaju održivi turizam i održivi regionalni razvoj u oblastima Bjelasice i Komova. Austrija pruža podršku ovim inicijativama. Projekat Bjelasice i Komova je prvi primjer integrativnog i participativnog pristupa regionalnom razvoju u Crnoj Gori. Iz tog razloga, ovaj projekat treba biti prezentiran i učinjen naširoko poznatim kao primjer najbolje prakse.

Potrebno je razviti adekvatnu planinsku turističku infrastrukturu. Na primer, ulaz i informativne table koje se tiču pješačkih staza i drugih aktivnosti na otvorenom, te turistička infrastruktura. Planira se označavanje glavnih staza i publikacija vodiča za pješačenje po Bjelasici. U Andrijevici i Bijelom Polju je potrebno izgraditi dva planinarska doma. Potrebno je organizovati obuku i radionice za planinarska udruženja. Strani tour-operatori i planinarski klubovi trebaju podržati ove promjene izradom programa obilazaka.

U Nacionalnom parku Biogradska Gora uspostavljaju se obrazovni programi. Nacionalni park se razvija kao turističko dobro u regionu. To se ostvaruje poboljšanjem infrastrukture; na primer, obnovljena tradicionalna koliba je pretvorena u centar za posjetioce, a u toku je preuređenje i ponovno otvaranje starog mrestilišta za uzgoj endemskih vrsta riba u jezeru i rijekama koje su u blizini. Ostali planovi uključuju renoviranje postojećih bungalova, tematske avanturističke staze oko jezera i štampanje informativnog materijala.

U julu 2006. godine, nakon nekoliko godina rada, pet opština u regionu Bjelasica-Komovi uspjelo je da osnuje regionalnu turističku organizaciju. Ta

turistička organizacija je odgovorna za razvoj i implementaciju strategije regionalnog turizma. Nadalje, ona treba osigurati kontinuirano uključenje relevantnih zainteresovanih strana u regionu, i priključenje razvoju otvorene i kooperativne regionalne kulture. Iznad svega, ona teži uspostavljanju osnovnih principa sveobuhvatnog održivog razvoja regiona uzimajući u obzir nacionalne strategije i lokalne razvojne planove, te izradu strategije održivog loklanog razvoja za opštine kao dijela zajedničke strategije regionalnog razvoja.

6.6. Zaključci i preporuke

U periodu od izrade prvog Pregleda učinaka u oblasti životne sredine (EPR), može se uočiti niz poboljšanja. Postoji jača ekomska dinamika u sektoru turizma. Izradene su brojne strategije i izveštaji, mada je samo manji broj i implementiran. Primorje je počelo da popravlja infrastrukturu za vodosnabdijevanje i prikupljanje otpadnih voda. Zahvaljujući dijelom i djelovanju osnaženog NVO sektora, uočava se stalni rast održivog turizma, pogotovo u središnjem i sjevernom regionu. Razmjena informacija i saradnja između donatorskih organizacija postoji, mada bi se mogla i dalje unaprijediti.

Sa negativne strane, budući da sistem prostornog planiranja nije implementiran, pritisci na prirodu i pejzaž, uglavnom na primorju, su se dodatno pojačali. Taj nedostatak implementacije takođe otežava mogućnost praćenja usaglašenosti sa zakonskom regulativom putem inspekcija i kontrola. Međutim, urađen je *Prostorni plan posebne namjene za područje morskog dobra*, a radi se i na *Strategiji integralnog upravljanja obalom*.

Preporuka 6.1:

Da bi se inkorporirali prioriteti sadržani u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja koji se odnose na održivi turizam, Ministarstvo za ekonomski razvoj treba da ažurira Prostorni plan i Plan posebne namjene za područje morskog dobra. Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine bi trebalo inkorporirati prioritete u vezi sa održivim turizmom koji su sadržani u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja u Master plan za razvoj turizma.

Veliki problem je slaba drumska i željeznička infrastruktura u mnogim oblastima Crne Gore, što je posebno važno pitanje za jednu turističku zemlju. Bez boljih saobraćajnih veza, neće biti moguće ustanoviti turistički paket koji povezuje planine i

obalu. Međutim, projekat koji bi donio stvarne koristi ovom području, brza cesta ili autoput od Beograda do Bara preko Podgorice, projektuje se sa crnogorske strane bez EIA.

Crna Gora je uložila napore da razvije niz programa i strategija kojima bi organizovala i racionalizovala sve projekte koji bi mogli poboljšati turističke aktivnosti. Međutim, ostaje potreba da se procedure SEA i EIA što prije sprovedu da bi se osiguralo da se putevi, autoputevi, zimski turistički centri, zgrade, vodovodna i infrastruktura za otpadne vode i lokacije za odlaganje čvrstog otpada grade ili obnavljaju na održiv način.

Preporuka 6.2:

Vlada treba da što je prije moguće počne sa sprovodenjem Zakona o procjeni uticaja na životnu sredinu (EIA) i Zakona o strateškoj procjeni uticaja (SEA) (SL RCG Br. 80/2005) da bi obezbijedila da izgradnja i rekonstrukcija infrastrukture, posebno u turističkim područjima, bude ekološki prihvatljiva. (Pogledaj Preporuku 1.4)

Jedan važan cilj Vlade je da se povećaju nivoi turizma u centralnim i sjevernim regionima i da se sezona produži putem izgradnje spoljne infrastrukture i one za zimske sportove, izgradnje turističkih smještajnih kapaciteta i pomoćne infrastrukture, te kombinacijom turističkih aktivnosti između planinskog i primorskog regiona. U tom cilju, razmatra se razrada smjernica za razvoj turizma na lokalnom nivou, kao i uvođenje ekoloških standarda za smanjenje emisija CO₂, očuvanje energije, smanjenje čvrstog otpada i tretman otpadnih voda za turističke objekte, za nove „greenfield“ razvojne planove ili obnavljanje „brownfield“ lokacija. U tom pravcu, vrijedno je pomenuti posvećenost investitora u smislu značajnih investicija u cilju ekološkog čišćenja i sanacije prije rekonstrukcije Tivatskog Arsenala u savremenim kompleksima marina-hotela. Indikatori održivosti za sve različite vrste turističkih lokacija se razvijaju u skladu sa globalno provjerjenim modelima od strane MTŽS uz pomoć UNSTO (Svjetske turističke organizacije).

Zbog slabog ekonomskog razvoja, ruralne oblasti su suočene sa problemom migracije. Svi master planovi uzimaju u obzir ovaj problem, ali potrebno je pronaći odgovarajuća rješenja koja bi mogla izaći na kraj sa njom, na primjer, izradom posebnih razvojnih planova ili promocijom lokalnih proizvoda nastalih u ruralnim oblastima.

Preporuka 6.3:

Da bi se razvili novi održivi turistički proizvodi, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, iniciranjem odgovarajućih programa i uključivanjem relevantnih zainteresovanih strana (npr. poljoprivreda, kulturno nasljeđe i zaštita prirode), treba da osnaži saradnju između pružalaca turističkih usluga u primorskom, središnjem i sjevernom regionu. Ministarstvo za ekonomski razvoj, u saradnji sa relevantnim zainteresovanim stranama, bi trebalo razraditi i implementirati šire ekonomske razvojne planove za ruralne oblasti.

U nacionalnim parkovima nailazimo na najambicioznije ideje razvoja i sprovodenja strategije održivog turizma. Crna Gora razvija ekonomske aktivnosti koje podržavaju ovu ambiciju. Ulaz u nacionalne parkove se naplaćuje kako bi se obezbijedilo finansiranje za očuvanje prirode i upravljanje nacionalnim parkovima. Izrada planova upravljanja za nacionalne parkove i druga zaštićena dobra je u toku. Uprkos ovih napora, projektovano je nekoliko velikih skijaških oblasti koje u svojoj sadašnjoj formi nisu u skladu sa strategijom održivog turizma. To je posebno tačno kada se govori o izgradnji ski liftova i staza u nekom nacionalnom parku. Štaviše, potrebno je profesionalno rukovodstvo i dovoljan kadrovska kapacitet, ne samo za sve zaštićene oblasti, uključujući nacionalne parkove, već takođe i za parkove prirode, spomenike prirode, oblasti sa posebnim prirodnim karakteristikama i ostale. Nema fiskalnih podsticajnih mera za vlasnike turističkih objekata koje bi ih podstakle da implementiraju eko-standarde. Osim toga, pravila zaštite se često krše.

Preporuka 6.4:

Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine sa relevantnim zainteresovanim stranama treba da razradi i sprovodi planove upravljanja za sva zaštićena područja.

Razvoj turizma je od velike važnosti za ekonomsku budućnost Crne Gore. U interesu je države da očuva ljepotu svoje prirode i okruženja kao glavnog elementa održive budućnosti u turizmu, i da se uzdrži od razvoja infrastrukture. Nema jednostavnog postupka za novu gradnju, postoji hitna potreba za osobljem inspekcije i za sprovodenje procjena uticaja na životnu sredinu (EIAs) za nove projekte. U regionima gdje je pritisak na životnu sredinu uzrokovan turizmom visok, opštine bi trebale formulisati svoje vlastite prostorne planove. Da bi se rješavao ovakav problem, postoji potreba za većom horizontalnom i

vertikalnom razmjenom informacija kako od Vlade prema opštinskim organima uprave, tako i obrnuto.

Preporuka 6.5:

Ministarstvo za ekonomski razvoj, u saradnji sa svim relevantnim zainteresovanim stranama na nacionalnom i opštinskom nivou, bi trebalo preduzeti djelotvorne mјere kako bi hitno zaustavilo nekontrolisani i nezakonitu izgradnju te zaštitilo turistički potencijal i prirodne vrijednosti.

Niz preporuka u vezi sa razvojem održivog turizma upućene su Crnoj Gori u prvoj EPR 2002. godine. Mnoge od tih preporuka su još uvijek važne i relevantne ali nisu sprovedene. Iako se kontekst promijenio od prve EPR, Vlada bi trebala prilagoditi preporuke trenutnom kontekstu i sprovesti ih u praksi.

Preporuka 6.6:

Za razvoj održivog turizma, Vlada treba da prilagodi i sproveđe pogotovo sledeće preporuke upućene Crnoj Gori u prvoj Reviziji učinaka u oblasti životne sredine iz 2002. godine (pogledati Dodatak 1):

- *13.9. o planiranju integrisanog saobraćaja;*
- *14.1(c) o eko-standardima za turističke objekte;*
- *14.1(d) o indikatorima održivog turizma;*
- *14.1(e) o popisu svih lokacija interesantnih sa stanovišta turizma;*
- *14.2 o fiskalnim podsticajnim mjerama za turističke objekte koji sprovode eko-standarde;*
- *14.3(a) o kampanjama za podizanje nivoa svijesti o održivom turizmu;*
- *14.3(b) o uvršatavanju pitanja održivog turizma u nastavne planove i programe za srednje škole i*
- *14.5 o istraživanju lokalnih proizvoda.*

Poglavlje 7

ENERGIJA I ŽIVOTNA SREDINA

7.1 Trendovi u energetskom sektoru od 2002. godine

Od 2002. godine došlo je do značajnih promjena u energetskom sektoru Crne Gore. Preduzeti su prvi koraci ka liberalizaciji energetskog tržišta kroz (i) funkcionalno razdvajanje sektora proizvodnje i prenosa u okviru državnog preduzeća, Elektroprivreda Crne Gore, i (ii) privatizaciju jedne od elektrana. Ostvaren je napredak u stvaranju zakonskog osnova za dalju reformu energetskog sektora. Regulatorna agencija za energetiku počela je sa radom 2004. godine. Strategija energetske efikasnosti je odobrena 2005. godine i preduzete su odredene radnje na unapređenju energetske efikasnosti. Međutim, energetska efikasnost Crne Gore je prilično niska u odnosu na međunarodne standarde. To je jedan od glavnih izazova koje treba riješiti u predstojećem periodu.

Postoji značajan potencijal za uštedu energije u metalnoj industriji koja je visoko intenzivna sa aspekta utroška energije, a tu je prije svega Kombinat aluminijuma iz Podgorice (KAP), ali i u drugim sektorima privrede, uključujući i sektor privatnih domaćinstava. Iako je 2006. godine smanjena stopa gubitaka struje u distributivnoj mreži, gubici u mreži prenosa i distribucije su i dalje zabrinjavajući. Postojeći potencijal za veću upotrebu obnovljivih izvora energije nije u potpunosti iskorišćen. Veliki dio domaće ponude struje dolazi iz visoko-zagađujuće termoelektrane u Pljevljima koja koristi ugajl.

Crna Gora i dalje je u velikoj mjeri zavisna od uvoza struje da bi zadovoljila domaću tražnju za energijom. Cijene struje, štaviše, još uvijek nisu na nivou koji bi omogućio potpuno pokrivanje troškova. Kombinacija neadekvatne stope naplate računa i tehničkih gubitaka u prenosu dovila je do velikih gubitaka u EPCG.

7.2 Trenutno stanje

Uticaj potrošnje energije na životnu sredinu

Zbog oslanjanja industrijskog grijanja i grijanja domaćinstava na struju, ovaj vid potrošnje čini više od 50 odsto upotrebe finalne energije (ili 63 odsto tražnje za primarnom energijom) u Crnoj Gori. Većina preostale proizvodnje toplote i značajan dio drumskog saobraćaja zasnovani su na naftnim derivatima, što čini 30 odsto tražnje za primarnom energijom. Direktno sagorijevanje drvne građe kao goriva (5 odsto) i uglja (2 odsto) za grijanje čine preostali dio tražnje za primarnom energijom.

Podaci o emisiji CO₂ još uvijek nisu objavljeni, mada je nacrt inventara gasova sa efektom staklene baštne (GHG) već pripremljen (vidi Poglavlje 2). Procjene pokazuju da su emisije CO₂ iznosile oko četiri tone po glavi stanovnika 2003. godine, što je niska vrijednost u odnosu na industrijalizovane zemlje (na primjer, u Njemačkoj je emisija CO₂ po glavi stanovnika deset tona). Ukupne emisije GHG u Crnoj Gori su vjerovatno znatno veće, imajući na umu emisije fluorisanih gasova iz KAP-a.

Dodatni uticaj energetskog sektora na životnu sredinu predstavlja zagađenje vazduha od emisija CO₂, sumpor oksida i pepela. Ovi nivoi zagađenja vjerovatno prevazilaze dozvoljene standarde u nekim opštinama. Glavni izvor emisije je termoelektrana u Pljevljima, koja se nalazi na tri kilometra od centra Pljevalja. Ona sagorijeva lignit iz otvorene jame u Pljevljima, koji – u poređenju sa drugim gorivima – ima visok sadržaj sumpora (0.8–1.6 odsto), kao i pepela i vlage (29–35 odsto). Kao rezultat toga, njegova toplotna vrijednost je niska (8,000–12,000 kJ/kg). Emisije su visoke i ograničenja emisija se ne mogu ispoštovati. Elektrana je opremljena elektrostatičkim sitima za uklanjanje prašine, ali je djelotvornost opreme za čišćenje potpuno nedovoljna. Štaviše, elektrana nema nikakvu opremu za čišćenje emisije sumpor dioksida. Pored zagađenja vazduha, taloženje pepela ima negativan uticaj na obližnje vodotokove, zemljište i podzemne vode.

Sagorijevanje goriva u domaćinstvima takođe značajno doprinosi zagađenju vazduha, iako ne postoje podaci o emisijama domaćinstava. Široko

rasprostranjena upotreba drva i lignita za grijanje u domaćinstvima, koja su opremljena lošom

tehnologijom za sagorijevanje, posebno u planinskim krajevima, dovodi do emisija čestičnih supstanci.

Tabela 7.1: Energetski bilans, 2000–2004

Tabela 7.1: Energetski bilans

	GWh				
	2000	2001	2002	2003	2004
Ponuda struje					
Hidroenergija	1,586	1,769	1,101	1,539	2,240
Termoenergija	1,069	724	1,226	1,196	1,068
Uvoz	1,198	1,236	1,187	1,227	1,198
Ukupno	3,853	3,729	3,514	3,962	4,506
Gubici u prenosu i distribuciji	471	512	514	525	694
Raspoloživo za potrošnju	3,382	3,217	3,000	3,437	3,812
Potrošnja struje					
Ukupno za industriju	1,945	2,105	2,209	2,292	2,377
Električna željeznica	20	21	21	21	22
Javni sistem vodosnabdijevanja	94	98	97	98	96
Javno osvjetljenje	18	18	18	24	24
Domaćinstva	1,114	1,099	1,117	1,079	1,043
Preduzeća i drugi objekti	189	189	188	194	188
Ostali korisnici	35	35	36	36	34
Poljoprivreda	32	32	31	31	31
Ukupno	3,447	3,597	3,717	3,775	3,815

Izvor: Statistički godišnjak Republike Crne Gore 2005.

Energetska intenzivnost, efikasnost i očuvanje energije

Potrošnja struje

Potrošnja struje u Crnoj Gori 2004. godine iznosila je oko 4,500 GWh, od čega je oko polovina proizvedena u hidroelektranama, četvrtina je došla iz termoelektrane u Pljevljima, a preostalih 1,200 GWh je uvezeno (vidi Tabelu 7.2). Tokom prethodnih nekoliko godina, uvoz struje u ukupnoj domaćoj ponudi iznosio je od 25 odsto do 35 odsto. Zavisnost Crne Gore od uvoza struje je, stoga, ostala dosta visoka tokom proteklih decenija. Veliki dio ponude struje (oko 26.5 odsto za 2006.) obezbijedila je Elektroprivreda Srbije (EPS) po dugoročnom ugovoru. Industrija je glavni korisnik struje, pri čemu KAP učestvuje sa oko 40 odsto u ukupnoj domaćoj potrošnji. Još jedan veliki potrošač je i željezara iz Nikšića.

Drugi po veličini potrošač energije je sektor domaćinstava. Potrošnja je udvostručena tokom 90-tih godina i dostigla je njemački ili austrijski nivo po glavi stanovnika od 1,500–2,000 kWh/godišnje. Razlog tome je velika potražnja za klima uređajima i grijanjem – udio potrošnje struje je relativno nizak kod aparata za domaćinstvo, kompjuterske opreme i

drugih aparata. S obzirom da ne postoje regionalni sistemi grijanja niti gasovod u Crnoj Gori, a imajući na umu i da naftni bojleri nisu uobičajeni, oko pola stanovništva koristi struju za grijanje.

Proizvodnja struje

Ukupni kapacitet za proizvodnju struje 2004. godine iznosio je 868 MW, od čega je oko 75 odsto (658 MW) dolazilo iz hidroelektrana, a 25 odsto (210 MW) iz termoelektrane Pljevlja. Planirana je izgradnja dodatnog bloka od 210 MW u termoelektrani Pljevlja. Postoje dvije velike akumulacione hidroelektrane sa procijenjenim kapacitetom od 342 MW (Piva) i 307 MW (Perućica) i sa prosječnom godišnjom proizvodnjom struje od 740, odnosno 825 GWh. Pored toga, postoji sedam malih hidroelektrana sa kapacitetom od oko 9 MW i prosječnom godišnjom proizvodnjom struje od 17.4 GWh. Hidroelektranom Piva upravlja Elektroprivreda Srbije, po dugoročnom ugovoru između državnih elektroprivrednih preduzeća Crne Gore i Srbije (vidi Tabelu 7.2).

Uprkos značajnom dijelu zemlje koji je pokriven planinama, Crna Gora ima relativno dobro razvijenu prenosnu i distributivnu mrežu. Visoko-voltni sistem prenosa je blisko povezan za prenosnim mrežama Srbije i Bosne i Hercegovine.

Krajem 2006. godine nije bilo regionalnih sistema za grijanje u Crnoj Gori, ali postoji plan za izgradnju takvog sistema u Pljevljima, u sjevernom dijelu zemlje. Planirano je da termoelektrana u Pljevljima

bude iskorišćena, u ograničenoj mjeri, za dodatnu proizvodnju i da se napravi distributivni vod za Pljevlja.

Tabela 7.2: Proizvodnja struje, 2004.

	Kapacitet MW	Sati rada	Proizvodnja GWh
Hidroelektrana "Perućica",	307.0	3,942.7	1,210.4
Hidroelektrana "Piva",	342.0	2,915.2	997.0
Sedam malih hidroelektrana	9.0	2,644.4	23.8
Termoelektrana na ugalj "Pljevlja"	210.0	4,545.2	954.5
Ukupno	868.0	3,670.2	3,185.7

Izvor: Agencija za energetiku, Godišnji izvještaj 2004

Efikasnost

Energetska efikasnost Crne Gore je niska. Potrošnja energije po jedinici realnog BDP-a iznosila je oko 775 koe/US\$1,000 2002. godine u odnosu na 269 koe/US\$1,000 u drugim zemljama u tranziciji Jugoistočne Evrope. Među glavnim uzrocima niske energetske efikasnosti su: niska efikasnost u proizvodnji energije kod elektrana koje koriste lignit, zastarjele tehnologije u industrijskom sektoru koji je vrlo energetski intenzivan, loša izolacija objekata i široko rasprostranjena upotreba struje za grijanje i hlađenje. Još jedan važan faktor predstavljaju veliki gubici u mreži prenosa i distribucije. 2002. godine ovi gubici iznosili su skoro 12 odsto ukupne potrošnje struje. To je bio značajan izvor finansijskih gubitaka elektroprivrede, a dodatno je pojačan gubicima povezanim sa snabdijevanjem domaćinstava strujom, zbog cijena koje su ispod nivoa za pokriće troškova i zbog neadekvatne stope naplate računa.

Obnovljivi izvori energije

Udio hidroelektrana u ukupnoj godišnjoj ponudi struje iznosio je od 30–50 odsto tokom 2001. i 2004. godine. Dominantni izvori su, definitivno, bile velike hidroelektrane; sedam malih elektrana doprinijelo je sa samo oko 0.5 odsto ukupne ponude.

Pilot projekat Ilino Brdo za korišćenje energije vjetra, koji je podržala Vlada Holandije, je u toku. Meteorološki podaci pokazuju visoki potencijal kod energije vjetra u oblasti oko Nikšića, u jugozapadnoj regiji i planinskim vijencima blizu primorja. Potencijalni kapacitet energije vjetra po procjenama za Crnu Goru i Srbiju kombinovano (pripremljenim prije razdvajanja zemalja) iznosio je ukupno 15,000 MW (na kopnu i van njega), od čega je 11,000 MW

na kopnu; potencijalna proizvodnja struje od vjetra na kopnu i van njega iznosila bi 26.3 TWh/godišnje.

Nivoi solarnog zračenja u Crnoj Gori su među najvećim u Evropi. Najpovoljnije oblasti za solarnu energiju bilježe oko 2,000 do 2,500 sati sunca godišnje. U primorskoj regiji, dolini rijeke Zete i Morače solarna energija bi se mogla koristiti za grijanje vode, klimatizovanje i grijanje objekata, ali je upotreba ove energije nedovoljno razvijena.

7.3 Strateški, zakonodavni i institucionalni okvir za energetiku

Politike i strategije

Glavni politički ciljevi i instrumenti za njihovo ostvarivanje definisani su u Vladinoj *Energetskoj politici Republike Crne Gore* iz 2005. godine. Opšti cilj je obezbjedivanje visoko-kvalitetnog, pouzdanog i diverzifikovanog snabdijevanja strujom kroz uspostavljanje konkurentnog energetskog tržišta i smanjenje zavisnosti od uvoza energije. Ovi ciljevi treba da budu ostvareni korišćenjem postojećih domaćih obnovljivih izvora energije, i nafte i gasa; unapređenjem energetske efikasnosti (posebno kod velikih potrošača: KAP i domaćinstva); i smanjenjem udjela struje za grijanje kroz zamjenu drugim metodama grijanja.

Dokument koji definiše politiku daje kratak opšti pregled energetske politike zemlje, navodi osnovne informacije o postojećem stanju, formuliše ciljeve i predlaže instrumente za njihovu implementaciju. Pitanja vezano za životnu sredinu razmotrena su u različitim djelovima Politike. Međutim, nije preduzeto dovoljno konkretnih aktivnosti za njenu implementaciju.

Jako važan stub Politike je *Strategija energetske efikasnosti*, koja je objavljena 2005. godine. Ona predviđa definisanje godišnjih akcionih planova i osnaživanje jedinice za energetsku efikasnost u Ministarstvu za ekonomski razvoj. 2006. godine je Vlada usvojila prvi godišnji *Akcioni plan za implementaciju Strategije energetske efikasnosti* i s time povezane aktivnosti su u velikoj mjeri realizovane. *Akcioni plan za 2007. godinu* je usvojen početkom 2007. godine, a u toku su i aktivnosti na jačanju jedinice za energetsku efikasnost u Ministarstvu za ekonomski razvoj. Vrijedi primijetiti da se mjere kreirane za unapređenje energetske efikasnosti uglavnom oslanjaju na predloge koje su dali eksterni konsultanti, koje su finansirali strani donatori.

Još jedan važan stub Vladine Politike energetike je izrada *Strategije razvoja energetike*, za period do 2025. godine, koja bi definisala srednjoročne i dugoročne ciljeve, postavila prioritete i stvorila uslove koji će podstići budući razvoj energetskog sektora. Postoje planovi za izgradnju velikih hidroelektrana (Andrijevo, Raslovići, Milunovići, Zlatica i Komarnica). Izrada ove Strategije je u finalnoj fazi.

Strategija razvoja malih hidroelektrana je usvojena 2006. godine. Ona sadrži mјere stvarane tako da povećaju ulogu malih hidroelektrana u domaćoj ponudi struje. Ali, iako Strategija ukazuje na ogroman neiskorišćeni potencijal kapaciteta od 800–1000 GWh/godišnje za hidroenergiju, ona preporučuje samo skromno proširenje kapaciteta malih hidroelektrana od 20 do 30 MW do 2015. godine. Odgovarajući doprinos malih hidroelektrana ukupnoj domaćoj potrošnji struje, samim tim, bi ostao jako mali: između 1.5 do 3 odsto. Strategija predlaže niz instrumenata za podsticanje investicija privatnog sektora u male hidroelektrane, kao što su fiksne ulazne tarife, državne garancije, javno-privatna partnerstva i pomoć Vlade u identifikovanju prikladnih lokacija.

Vlada namjerava da stvori povoljne uslove za povećano korišćenje obnovljivih izvora energije u Crnoj Gori. *Procjena potencijala obnovljivih izvora energije u Crnoj Gori*, koja procjenjuje potencijal energije vjetra, sunca i biomase, je usvojena u aprilu 2007. godine. Studija daje dobru informacionu osnovu za planiranje projekata u ovoj oblasti, pa bi stoga trebalo da bude interesantna i za potencijalne investitore.

Važni izazovi predstojećih godina su:

- Uspostavljanje detaljnog statističkog informacionog sistema za nacionalnu proizvodnju i potrošnju energije;
- Povećanje aktivnosti istraživanja i razvoja vezano za veću upotrebu obnovljivih izvora energije;
- Razvoj i implementacija projekata za unapređenje energetske efikasnosti i
- Razvoj tarifne politike koja će biti djelotvorna sa aspekta troškova, uzimajući u obzir aspekte koji se tiču socijalne prihvatljivosti cijena.

Zakonodavni okvir

Crna Gora je usvojila *Zakon o energetici* (Sl. List RCG br. 39/2003) 2003. godine i on je uskladen sa zakonodavstvom Evropske unije. Zakon reguliše proizvodnju, prenos, distribuciju i snabdijevanje struje, organizaciju i funkcionisanje energetskog tržišta; tržište uglja vezano za upotrebu uglja za proizvodnju struje; i transport, distribuciju, skladištenje, prodaju i snabdijevanje naftnih proizvoda i prirodnog gasa.

Opšti cilj je otvaranje energetskog tržišta za konkureniju, što podrazumijeva, između ostalog, razdvajanje prenosa od snabdijevanja struje. Da bi se to učinilo osnovana je Regulatorna agencija za energetiku, koja je počela sa radom 2004. godine. Upravni odbor Agencije, koji predstavlja nezavisno javno tijelo, je imenovala Skupština. Agencija ima obavezu, definisani u njenom statutu, da u svojim aktivnostima uzme u razmatranje aspekte vezane za životnu sredinu.

Zakon propisuje odredene uslove za proizvodnju struje iz obnovljivih izvora i za male elektrane. Ovi uslovi uključuju pojednostavljene procedure za dobijanje koncesija i dozvola za izgradnju malih hidroelektrana i drugih kapaciteta koji koriste obnovljive izvore energije, kao i izdavanje dozvola za pristup mreži i izdavanje dozvola za proizvodnju i prodaju struje. Regulatorna agencija za energetiku je izvjestila da su ove odredbe reflektovane u propisima vezano za distribuciju i prenos struje. Mali proizvođači struje iz obnovljivih izvora imaju pravo da se priključe na distributivnu mrežu i oslobođeni su plaćanja taksi za priključenje na prenosnu mrežu.

Kako bi se osigurala adekvatna implementacija *Zakona o energetici* i njegova harmonizacija sa međunarodnim zakonodavstvom, uključujući i relevantne sporazume Ujedinjenih nacija i direktive Evropske unije, a posebno *Kjoto Protokol* i *Atinski memorandum*, potrebno je pripremiti podzakonske akte. *Zakon o ratifikaciji Kjoto protokola* je usvojen

u martu 2007. godine i pripremljen je inventar gasova sa efektom staklene bašte.

Institucionalni okvir

Na institucionalnom nivou, glavna promjena od 2002. godine je osnivanje Regulatorne agencije za energetiku 2004. godine. Njena ovlašćenja, funkcije i odgovornosti obuhvataju:

- Izdavanje licenci za sprovođenje aktivnosti i interkonekciju postrojenja energetskog sektora, mreža i opreme za proizvodnju, prenos, distribuciju, snabdijevanje i prodaju energije;
- Izdavanje ovlašćenja za izgradnju novih ili rekonstrukciju postojećih proizvodnih kapaciteta;
- Kontrola poštovanja uslova iz dozvole; i
- Definisanje pravila za bezbjednost objekata, zaposlenih, javnosti i životne sredine.

Došlo je i do značajnog napretka u restrukturiranju nacionalnog preduzeća EPCG. Funkcije proizvodnje, prenosa i distribucije su razdvojene u posebne cjeline. Ove cjeline su dobitne privremene dozvole u junu 2004. godine.

Planirani su dalji koraci na jačanju administrativnih kapaciteta potrebnih za implementaciju *Strategije razvoja energetike*, *Strategije razvoja malih hidroelektrana*, *Strategije energetske efikasnosti* i za unapređenje rada inspekcija.

7.4 Utvrđivanje cijena električne energije i njihov uticaj na zaštitu životne sredine i održivi razvoj

Kao što je već rečeno, električna energija je najvažniji oblik energije u Crnoj Gori. Sistem tarifiranja električne energije je prošao kroz opsežnu reformu 2003. godine. Sada postoji tri različite kategorije tarifa niskovolatilne električne energije (pogledati Tabelu 7.3). Cijena za potrošnju u domaćinstvima 2006. godine iznosila je 0,0443 €/kWh (dnevna tarifa na dvojnom brojilu) i 0,0354 €/kWh (jednotarifno brojilo). Ovo je mnogo niže od cijena za druge kategorije potrošnje (uglavnom za preduzeća), gdje se kreće od 0,115 €/kWh do 0,126 €/kWh. Procjena pune ekonomske cijene koštanja za kilovat struje u zemljama Jugoistočne Evrope iznosi 0,08 US\$/kWh (0,06 €/kWh)¹⁶. Ova gruba procjena ukazuje na to da su cijene struje za potrošnju u domaćinstvima i dalje znatno niže od nivoa rentabilnosti i da se sektor domaćinstava i dalje subvencionira. Nema raspoloživih podataka koji pokazuju udio troškova za komunalije u ukupnim

9393—

¹⁶ Podaci prema Frankhauser and Tepic (2005)

troškovima domaćinstva za električnu energiju, grijanje i vodu u Crnoj Gori. Niske cijene električne energije ne podstiču dovoljno domaćinstva da je racionalno koriste i štede.

Cijene električne energije u Crnoj Gori nisu se povećavale od reforme 2003. godine. Dalje izmjene tarifa nisu bile moguće zbog neslaganja između EPCG i Regulatorne agencije za energetiku oko metodologije utvrđivanja odgovarajućih nivoa cijena. Regulatorna agencija za energetiku očekuje dalja povećanja tarifa, ali smatra da se postojeća tarifa za domaćinstva od 0,0443 €/kWh već približava tržišnoj cijeni. Domaći inženjeri zaduženi za termoelektranu Pljevlja konstatovali su da je sadašnja proizvodna cijena električne energije 0,037 €/kWh. Radi poređenja, EPCG trenutno svojoj jedinici koja rukovodi pljevaljskom termoelektranom određuje cijenu od 0,0186 €/kWh, a procijenjena buduća cijena je 0,042 €/kWh. Vlada planira da poveća cijenu energije na nekih 0,108 €/kWh u periodu od narednih pet godina. Ako se uzmu u obzir troškovi održavanja mreže, koji u Zapadnoj Evropi u prosjeku iznose 0,05 €/kWh, proizilazi da bi ova cijena omogućila kompletну rentabilnost.

Tabela 7.3: Cijene el. energije, 2006

Tarifa za nisko naponske potrošače (0,4 kV)	Tarifna stopa	Euro centi po kWh
Domaćinstva	za dvostruku tarifu	
	viša	4.43
	niža	2.21
jednostruka traifa	viša	3.54
Ostala potrošnja		
I nivo - potrošač sa električnim brojilom	viša	11.50
	niža	5.75
II nivo - potrošač bez električnog brojila	viša	12.56
	niža	6.28

Izvor: "Elektroprivreda Crne Gore", Septembar 2006.

Potpuno drugačija šema cijena primjenjuje se na velike industrijske potrošače, odnosno Kombinat aluminijuma i Željezaru. Ovi potrošači direktno su povezani na prenosnu mrežu i stoga štede troškove distributivne mreže, koja predstavlja 90 posto troškova mreže. Uz to, veliki potrošači imaju stalnu potrebu za električnom energijom, što snabdjevaču olakšava planiranje proizvodnje električne energije.

Stoga je i cijena električne energije koja se distribuirala ovim potrošačima znatno niža.

Izgleda da se ugovorni aranžmani između EPCG i KAP-a sprovode na obostrano zadovoljstvo. Štaviše, postoji sporazum o uslovima isporuke električne energije za petogodišnji period između EPCG i privatnog investitora koji je kupio Željezaru Nikšić (MN Specialty Steels Limited).

7.5 Privatizacija velikih industrijskih potrošača električne energije i uključivanje zahtjeva za zaštitom životne sredine

Najosjetljivije pitanje sektora energetike jeste privatizacija elektroprivrednih preduzeća. Potrebna su značajna ulaganja u modernizaciju objekata čija se privatizacija predlaže. Potencijalnim investitorima je potreban pouzdani okvir politike koji im pruža predvidljive uslove za buduće poslovanje. Trenutno, međutim, postoji, znatna neizvjesnost u pogledu buduće pripreme, primjene i sprovođenja zakona u sektoru energetike. Investitori, međutim, imaju interes u utvrđivanju buduće proizvodnje i utvrđivanju politike cijena u ugovorima o privatizaciji. Ovo ukazuje na potrebu da se kriterijumima životne sredine posveti odgovarajući značaj u ugovorima o privatizaciji, što, kako se čini, do sada nije bio slučaj.

Postoje dva istaknuta slučaja privatizacije objekata koji su istovremeno i veliki zagadivači: KAP (2005) i pljevaljska termoelektrana (pregоворi su još uvijek u toku, proljeće 2007.). U oba slučaja, proces privatizacije sprovodi se pod pokroviteljstvom specijalizovane komisije za privatizaciju. Bivše Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora bilo je uključeno u proces, ali postupak ipak nije bio dovoljno transparentan za javnost.

KAP je kupila privatna strana kompanija, Rusal, 2005. Ugovor o kupoprodaji električne energije između EPCG i KAP-a predviđa da će cijena električne energije koju treba plaćati KAP zavisiti od razvoja cijene primarnog aluminijuma na Londonskoj berzi metala. Investitor se složio da potroši 20 miliona eura za petogodišnji program investicija u sanaciju i zaštitu životne sredine i zamjenu zastarjele tehnologije.

Od 2006, Rusal takođe pregovara o kupovini pljevaljske termoelektrane i obližnjeg otvorenog rudokopa lignita. Po informacijama investitora, planira se renoviranje postojećeg bloka od 210 MW do 2011. godine, što zahtijeva investicije od 12 miliona eura. Uz to, planira se i sanitarna kontrola

deponije pepela i otvaranje nove deponije za pepeo. Dalji investicioni planovi predviđaju i uspostavljanje drugog bloka od 225 MW što iziskuje investicije od ukupno 170 miliona €. U tom slučaju se očekuje da će se profitabilnost elektrane povećati, a cijene proizvodnje električne energije pasti. Međutim, nema dovoljno informacija o zahtjevima vezanim za zaštitu životne sredine u ugovoru o privatizaciji. U slučaju sklapanja ugovora došlo bi do ozbiljnih pitanja u vezi sa vjerovatnim uvećanjem uticaja na životnu sredinu. To bi zahtijevalo skupe mjere za smanjenje uticaja, posebno u vezi sa odgovarajućim upravljanjem pepelom i ostacima procesa proizvodnje u rudniku.

7.6 Zaključci i preporuke

U sektoru energetike, Crna Gora ima mogućnost da ostvari svoje ambicije da bude ekološka država. Postojeći izuzetno veliki udio električne energije proizveden iz obnovljivih izvora (50 odsto iz hidroenergije) mogao bi se još više uvećati budući da hidroelektrane omogućavaju načine za upravljanje „feed-in“ tarifama ostalih izvora obnovljive energije.

Prioritet crnogorske energetske politike trebalo bi da bude štednja električne energije. U *Strategiji energetske efikasnosti* nalazi se dobra informaciona osnova. Kako bi počela njena implementacija, potrebno je donijeti odluku o tome na koje oblasti treba usmjeriti postojeće kapacitete zaposlenih u Ministarstvu za ekonomski razvoj. Gubici energije javljaju se na različitim mjestima i u različitim fazama u procesu, od proizvodnje do potrošnje. Kao prvo, gubici na distribucionaloj mreži, koji su iznad prosječnih, ukazuju na potrebu da se investira u održavanje i popravku. Drugo, krajnji korisnici su nedovoljno stimulisani da smanje svoju potrošnju energije, sa nivoima cijena električne energije i stopama naplate po računima koje su dosta niske, posebno kod domaćinstava. Cijene električne energije i stope naplate su takođe prilično niske. Ali, nedavno su preduzete mjere za povećanje stopa naplate.

Cijene električne energije trebalo bi da odražavaju cijenu proizvodnje i, kroz adekvatno oporezivanje, internalizirati troškove spoljašnjih troškova životne sredine. Trebalo bi uvesti posebne mjere socijalne pomoći za siromašne koji nisu u stanju da plaćaju cijene koje se utvrđuju na osnovu troškova. U toku je priprema programa subvencioniranja za ranjive grupe građana koji bi im trebao omogućiti da zadovolje svoje minimalne potrebe za električnom energijom i grijanjem.

Znajući da se električna energija koja se troši u domaćinstvima koristi uglavnom za grijanje i rashladne uređaje, mogu se očekivati velike uštедe ako se poboljša izolacija na zgradama ili se pređe na obnovljive izvore energije. Mogli bi biti uzete u obzir odgovarajuće ekonomske olakšice (kao što su smanjenje poreza ili subvencioniranje dijela investicija) koje imaju za cilj podsticanje ljudi da investiraju u izolaciju svojih domova.

Preporuka 7.1:

Vlada bi trebalo bi da nastoji da poveća energetsku efikasnost, posebno putem:

- (a) *ukidanja subvencioniranja cijena električne energije za domaćinstva i velika preduzeća;*
- (b) *povećanja investicija neophodnih za smanjenje gubitaka u sistemima prenosa i distribucije električne energije;*
- (c) *poboljšavanja naplate računa za utrošenu električnu energiju i uvođenja posebnih mjera za one kategorije stanovništva koje ne mogu da plaćaju punu cijenu i*
- (d) *osmišljavanja i primjene odgovarajućih olakšica za smanjenje potrošnje električne energije u stambenim zgradama.*

Crna Gora bi trebalo da izgradi pristup razvoju obnovljive energije koji uzima u obzir različite klimatske uslove primorskih i centralnih oblasti i planinskih predjela. Na primjer, u priobalnom području, koji ima relativno niske potrebe za grijanjem zbog blagih temperatura tokom zime, trebalo bi se usredstviti na korišćenje solarne energije za potrebe grijanja. U gradovima planinskih oblasti središnjeg dijela zemlje, gdje nema dostupne mreže, moguća alternativa su bojleri na plin koji bi se snabdijevali rezervoarima kompresovanog plina koji se mogu ponovo puniti. U planinskim oblastima, gdje je od izuzetnog značaja dobra izolacija, postoji mogućnost grijanja korišćenjem drvene biomase, posebno ukoliko se podstakne uvođenje čistih tehnologija za sagorijevanje drveta.

Još jedna opcija za porast korišćenja obnovljive energije bilo bi korišćenje do sada neiskorištenog potencijala za hidroelektrane. U tom kontekstu, postojeći planovi za (poželjne) male hidroelektrane bi takođe trebali biti sprovedeni. Upotreba drugih oblika obnovljive energije, kao što su energije vjetra i termalna energija, trebalo bi ozbiljno razmotriti gdje god je to moguće.

Takva strategija obnovljive energije, koja bi se mogla oslanjati na kombinaciju različitih tehnologija

prilagođenih lokalnim okolnostima, ne može se ostvarivati tako što će Vlada jednostavno donositi odluke koje će se sprovoditi na nižim nivoima vlasti. Neophodno je uključiti druge relevantne socijalne partnere. Ovim bi se povećala transparentnost u procesu odlučivanja. Posebno, za plan da se izgradi još jedna velika hidroelektrana bila bi neophodne jasne procedure, koje bi osigurale primjenu strogih ekoloških standarda. Takva strategija se obično podnosi na stratešku procjenu uticaja na životnu sredinu, u skladu sa *Zakonom o strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu* (SL RCG Br. 80/2005). Međutim, ovaj zakon stupa na snagu tek 2008.

U Crnoj Gori ima dovoljno znanja i vještina za početak sprovođenja projekata obnovljive energije. Hitno je potrebno izraditi podzakonska akta u kojima se precizno definije ekonomski okvir, npr. uvođenje *feed-in* tarife za obnovljivu energiju. Dok bi cilj za uspostavljanje proizvodne baze za elektrane obnovljivih energija mogao biti preambiciozan, realističan cilj bi mogao biti razvoj instalacija i ekspertize održavanja u vezi sa tehnologijama obnovljive energije, kako bi kasnije ove usluge mogle biti pružene drugim zemljama u regionu koje takođe žele promovisati korištenje obnovljive energije. Stoga trebaju biti privučeni stvaraoci projekata, a posebno strani investitori koji mogu dovesti svoju tehnološku i upravljačku ekspertizu u zemlju. Važno je obezbijediti da domaća preduzeća takođe steknu iskustvo u ovoj oblasti i steknu odgovarajuću korist od prisustva stranih investitora. Na primjer, Elektroprivreda Crne Gore (EPCG) mogla bi da iskoristi sadašnje iskustvo u obezbjeđivanju lokacija i pristupa mreži i osnuje jedinicu za promociju i realizaciju projekata vezanih za energiju vjetra. Takva projektna jedinica mogla bi i da obezbijedi vezu između inostranih donatora odnosno stvaralaca i domaćih projekata.

Crna Gora bi trebalo da u većoj mjeri koristi mogućnosti za saradnju sa susjednim zemljama. Na primjer, bilo bi dobro da se primjeni zakonodavstvo za standarde energetske efikasnosti i unapređenje obnovljive energije koje bi bilo slično zakonodavstvu susjednih zemalja. Na taj način, međunarodnim investitorima bi bilo lakše da posluju na crnogorskem tržištu, kao i crnogorskim preduzećima da šire svoja tržišta u regionu. Takođe, iskustva u vezi sa mjerama energetske efikasnosti bi trebalo steći bliskom saradnjom, uključujući posebne ugovore podrške, sa agencijama za energetsku efikasnost u drugim zemljama bez potrebe da i sama osniva posebnu nacionalnu agenciju za energetsku efikasnost.

Preporuka 7.2:

- (a) Ministarstvo za ekonomski razvoj i Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine bi trebali osigurati razvoj obnovljivih izvora energije (hidro, solarna i energija vjetra, te energija biomase) u skladu sa ciljevima Nacionalne strategije za održivi razvoj (NSOR). Potrebno je napraviti različite scenarije i prodiskutovati o njima u forumima sa visokim nivoom učešća javnosti. Vlada bi trebala usvojiti ciljeve za izvore obnovljive energije unutar okvira opšte energetske politike, NSOR i relevantnih prostornih planova.
- (b) Vlada bi trebala ohrabrivati Elektroprivredu Crne Gore (EPCG) i privatne domaće i strane investitore, te tražiti stranu pomoć, da podrže implementaciju projekata obnovljive energije.

Termoelektrana u Pljevljima, sa velikim uticajem koji ima na životnu sredinu, niskom efikasnošću i pouzdanošću i rigidnom proizvodnjom električne energije trenutno predstavlja opterećenje za sistem električne energije u Crnoj Gori. Pa ipak, u sporazumu o privatizaciji kao konačan cilj pominje se dodavanje uređaja za kontrolu zagađenja na postojeći blok i uspostavljanje drugog bloka. Imajući u vidu nepovoljne uslove proizvodnje i problem uticaja ove elektrane na životnu sredinu, trebalo bi razmotriti alternativna rješenja za proizvodnju električne energije i ekonomski razvoj regiona u okolini Pljevalja.

Važni preduslovi za valjanu analizu ovih alternativa jesu činjenica da bi budući rad pljevaljske termoelektrane morao da bude u skladu sa evropskim standardima za najuspješnije raspoložive tehnike i da ne bi trebalo da postoji fiksna minimalna cijena u ugovorima o privatizaciji za proizvedenu električnu energiju, što bi omogućilo subvencioniranje cijena.

Preporuka 7.3:

Ministarstvo za ekonomski razvoj, u saradnji sa Ministarstvom turizma i zaštite životne sredine, treba da obezbedi da:

- (a) Postojeći blok termoelektrane Pljevlja bude u skladu sa Najuspješnjim raspoloživim tehnikama (BAT) u roku od najviše deset godina;
- (b) Drugi blok, ukoliko bude izgrađen, poštuje standarde BAT i
- (c) Razmotri alternativna rješenja za Termoelektranu Pljevlja u vidu plana da se izradi kombinovana toplana i elektrana koje su u skladu sa Najuspješnjim raspoloživim tehnikama (BAT).

(Pogledati takođe Preporuku 1.4 o dozvolama za Integrисано sprječавање и контролу загађења (IPPC).)

ANEKSI

***Aneks I: Implementacija preporuka iz prve revizije izvršene
2002. godine***

***Aneks II: Odabrani regionalni i globalni sporazumi vezani
za životnu sredinu***

***Aneks III: Odabrani ekonomski pokazatelji i pokazatelji
vezani za životnu sredinu***

***Aneks IV: Spisak nacionalnog zakonodavstva koje se
odnosi na životnu sredinu***

Aneks I

IMPLEMENTACIJA PREPORUKA IZ PRVE REVIZIJE KOJA JE IZVRŠENA 2002. GODINE

Osnovne informacije

Od prve Revizije učinaka u oblasti životne sredine (koja je izvršena 2002. godine i objavljena 2003.), status Crne Gore se dva puta mijenjao: 2002. godine, kada je Savezna Republika Jugoslavija transformisana u Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora, i 2006. godine, kada se Zajednica razdvojila i kada je proglašena nezavisnost Republike Crne Gore. Zato sve preporuke koje su 2002. godine bile upućene saveznom nivou, su sada upućene Vladi Republike Crne Gore.

Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora (MZŽSUP) je raspušteno 2006. godine, po isteku prethodnog mandata Vlade. Sektor za životnu sredinu je pripojen bivšem Ministarstvu turizma, tako da je formirano Ministarstvo turizma i životne sredine (MTŽS). Pored toga, Ministarstvo zdravlja i socijalne politike je sada postalo Ministarstvo zdravlja, rada i socijalnog staranja (MZRSS).

DIO I: STRATEŠKI I UPRAVLJAČKI OKVIR U SFERI ŽIVOTNE SREDINE

POGLAVLJE 1: Sistem donošenja odluka o zaštiti životne sredine

Preporuka 1.1:

Vlada Savezne Republike Jugoslavije, u saradnji sa Ministarstvom za zaštitu životne sredine i uređenje prostora Crne Gore,

- (a) *Treba da iskoristi reviziju ustava i okvirni sporazum sa EU za harmonizaciju svih pravnih instrumenata vezano za zaštitu životne sredine i upravljanje prirodnim resursima; i*
- (b) *Treba da uspostavi mehanizam za koordinaciju procesa približavanja zakonodavstvu Evropske unije.*

Implementacija:

- (a) Uprkos značajnim promjenama sa kojima se Crna Gora suočila u periodu od 2002. godine do juna 2007., ona je ipak uložila značajne napore na putu harmonizacije svog zakonodavstva sa propisima Evropske unije - *acquis communautaire*. Tokom 2005. godine usvojeno je pet važnih zakonskih akata u crnogorskoj Skupštini, a svi su harmonizovani sa odgovarajućim Direktivama EU: *Zakon o procjeni uticaja na životnu sredinu* (EIA), *Zakon o strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu* (SEA), *Zakon o objedinjenom sprečavanju i kontroli zagađenja* (IPPC), *Zakon o upravljanju otpadom*, i *Zakon o buci u životnoj sredini*.
- (b) U Crnoj Gori je uspostavljen mehanizam za koordinaciju približavanja Evropskoj uniji. Ministarstvo inostranih poslova nosi glavnu, opštu odgovornost za pitanja evropskih integracija. MZŽSUP je od samog početka bilo uključeno preko Ministarstva za ekonomski odnose sa inostranstvom i evropske integracije, kao i kroz učešće u radu Republičke komisije za koordinaciju procesa pristupanja Evropskoj uniji. Glavni akcenat je dat implementaciji prioriteta navedenih u Sporazumu o evropskom partnerstvu. Zakonski zahtjevi su uključeni u Akcioni plan za implementaciju preporuka iz Evropskog partnerstva. Radi koordinacije zadataka definisanih u ovom dokumentu, MZŽSUP, sadašnje MTŽS, učestvuje na sastancima Stalnog unaprijeđenog dijaloga. O ostvarenim rezultatima se podnose kvartalni izvještaji i godišnji izvještaj o napretku.

Preporuka 1.2:

Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora Crne Gore treba da implementira Sporazum¹⁷ o saradnji vezano za zaštitu životne sredine, koji je potписан 12. jula 2002. godine. Implementacija treba da bude usklađena sa novom ustavnom poveljom i da se realizuje u saradnji sa relevantnim ministarstvom na nivou SRJ.

Implementacija:

Ova preporuka je prilagodena specifičnoj situaciji koja je postojala 2002. godine. Pa ipak, Crna Gora je prilagodila i pretvorila ranije obaveze unutar savezne države u tekuće međunarodne aktivnosti. Saradnja sa susjednim zemljama je proglašena dugoročnim prioritetom u ukupnom kontekstu međunarodne saradnje.

Preporuka 1.6:

Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da razvije nacionalni akcioni plan za životnu sredinu, rukovodeći se dokumentom "Razvojne smjernice za Crnu Goru, ekološku državu".

Implementacija:

MZŽSUP je odlučilo da se fusužeri na održivi razvoj i osnaži položaj zaštite životne sredine u širem kontekstu ekonomskog i društvenog razvoja. Nacionalni savjet za održivi razvoj, kojim predsjedava predsjednik Vlade, je osnovan 2002. godine; 2005. godine je otvorena Kancelarija za održivi razvoj i započeta je izrada *Nacionalne strategije održivog razvoja*.

Preporuka 1.7:

Inspekcija za životnu sredinu treba da poboljša koordinaciju zajedničkih inspekcijskih aktivnosti, koje obavlja sa drugim inspekcijama za vodu, šumarstvo i očuvanje prirode, po mogućnosti, tako što će krenuti od najvećih industrijskih zagadivača i razviti zajedničku bazu podataka o zagađenju, kao prvi korak ka objedinjenom pristupu problemima životne sredine.

Implementacija:

S obzirom da inspekcija za životnu sredinu nema dovoljno zaposlenih, registar zagadivača koji je predviđen Zakonom o životnoj sredini iz 1996. godine, nije još uvijek uspostavljen. Inspektorji redovno posjećuju neke od važnih "žarišta" sa aspekta životne sredine, kao što su elektrana i rudnik u Pljevljima, Željezara u Nikšiću i Kombinat aluminijskog proizvodnje u Podgorici.

POGLAVLJE 2: Ekonomski instrumenti i finansiranje

Preporuka 2.5:

Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, zajedno sa Ministarstvom poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Ministarstvom finansija, treba da analizira svoje postojeće ekonomске instrumente i stavi veći akcenat na njihovu primjenu. Važni faktori u analizi postojećih ekonomskih instrumenata su djelotvornost u odnosu na životnu sredinu (tj. mjeru u kojoj ti instrumenti doprinose ostvarenju ciljeva u oblasti životne sredine), ekonomска efikasnost, troškovi administracije i primjene, upotreba prihoda i uticaj stimulansa.

Implementacija:

Ova preporuka nije implementirana. Upotreba ekonomskih instrumenata vezano za politiku životne sredine ostala je nedovoljno razvijena. Čini se da je glavni razlog za to loša finansijska situacija industrijskog sektora (uglavnom preduzeća u državnom i društvenom vlasništvu) tokom većeg dijela perioda revizije. Naknade za emisiju u vazduh nisu naplaćivane; isto važi i za naknade koje se odnose na proizvodnju hloro-fluoro-ugljenika i opasnog otpada. Na opštinskom nivou, naknade za komunalni otpad su isuviše niske da bi uticala na ponašanje domaćinstava i preduzeća. Izgleda da je kod naknada za domaćinstva prevladala zabrinutost zbog ograničene sposobnosti društvenih slojeva da te troškove plate. Međutim, rezultati ispitivanja pokazuju da postoji prostor za povećanje naknada, izuzev za društvene grupe sa nižim primanjima. Ali ovaj problem bi se mogao riješiti sa ciljanim subvencijama.

Preporuka 2.6:

- (a) *Vlada Crne Gore treba da preduzme neophodne korake radi osnivanja posebnog pod-racuna u okviru državnog budžeta za kanalisanje finansijskih sredstava za potrebe životne sredine, u skladu sa Zakonom o životnoj sredini.*
- (b) *Da bi investicije u oblasti životne sredine bile djelotvornije potrebno je identifikovati prioritetne projekte u Ministarstvu za zaštitu životne sredine i uređenje prostora i treba ih posmatrati u kontekstu izrade Nacionalnog akcionog plana za životnu sredinu.*

Implementacija:

Fond za životnu sredinu će biti osnovan kada bude usvojen odgovarajući zakon, najkasnije do kraja 2007. godine. Fond bi trebalo da počne sa radom 2007. godine. Izgleda da je poslednjih godina došlo do strožijeg poštovanja propisa za određivanje naknada za zagodenje (onih koje su naplaćene) i poreza na investicije za finansiranje projekata u oblasti životne sredine.

POGLAVLJE 3: Informisanje, učešće javnosti i podizanje svijesti javnosti**Preporuka 3.1:**

Savezni Sekretarijat za rad, zdravlje i socijalnu zaštitu i crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da nastave da pružaju podršku osnivanju mreža nevladinih organizacija u oblasti životne sredine i da NVO-ima obezbijede pristup preciznim informacijama o životnoj sredini i mogućnost da učestvuju u odlučivanju o životnoj sredini.

Implementacija:

Prilično je teško obezbijediti preciznu evaluaciju. Međutim, opšti zaključak je da je implementacija ove preporuke još uvijek u toku. Vlada obezbeđuje finansijsku podršku za aktivnosti NVO i ta podrška se povećava. Međutim, propisi o pristupu nevladinih organizacija finansijskoj podršci Vlade, kao i pristup informacijama o životnoj sredini i učešće u odlučivanju o pitanjima životne sredine, još uvijek su u procesu razvoja i unapređenja.

Preporuka 3.2:

Vlada Crne Gore, preko svog Ministarstva zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da obezbijedi resurse za ažuriranje kapaciteta za monitoring radi vršenja sveobuhvatnog i sistematskog monitoringa stanja životne sredine. (Vidi Preporuku 6.4)

Implementacija:

Ova preporuka je djelimično implementirana. Vlada pruža osnovnu podršku institucijama za monitoring (operativni troškovi i troškovi programa monitoringa); međutim, potrebno je dalje ažuriranje programa i kapaciteta za monitoring.

Preporuka 3.3:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da:

- (a) *Priprema periodične izvještaje na osnovu prikupljenih i analiziranih podataka*
- (b) *Obezbijedi programe obuke za službenike koji su trenutno zaposleni u institucijama za monitoring.*

Implementacija:

- (a) Ministarstvo priprema godišnje izvještaje o *Stanju životne sredine u zemlji* na osnovu podataka koje dolaze iz institucija za monitoring. Međutim, okvir ovog izvještaja, procedure za prikupljanje, agregiranje i korišćenje informacija treba revidirati i unaprijediti. Kvalitet izvještaja je diskutabilan zbog lošeg kvaliteta podataka.
- (b) Implementacija je u toku i postojeći službenici institucija za monitoring su učestvovali u nekim programima obuke. Dalja modernizacija kapaciteta, opreme i tehnika monitoringa, međutim, zahtijeva sistematsku dodatnu obuku zaposlenih.

Preporuka 3.4:

Crnogorski Hidrometeorološki zavod, u saradnji sa Saveznim hidrometeorološkim zavodom, treba da ažurira program monitoringa vode i da uključi životne parametre, kao što su vegetacija i životinjski ekosistemi u

rijekama i duž obala rijeka. Prvi korak bio bi da se urade jednostavne studije na osnovu posmatranja statusa ekosistema u blizini riječnih obala.

Implementacija:

Implementacija ove preporuke još uvijek nije završena jer je samo ograničeni broj životnih parametara, uglavnom mikrobioloških, uključen u programe monitoringa vode do sada. Programe monitoringa treba ažurirati u tom pogledu.

Preporuka 3.5:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da:

- (a) *Uključi učešće javnosti u procedure EIA i da unese veći broj odredbi o učešću javnosti u procedurama odlučivanja o pitanjima životne sredine, u skladu sa Arhus Konvencijom.*
- (b) *Konsultuje crnogorsko Ministarstvo prosvjete i nauke o prikladnim načinima za uvođenje pitanja zaštite životne sredine u nastavni plan i program za osnovne škole.*
- (c) *Podigne svijest javnosti o pitanjima životne sredine putem informativnih kampanja, korišćenjem medija, programa za zaštitu životne sredine i kroz saradnju sa školama i univerzitetima.*

Implementacija:

- (a) Implementacija nije završena. Učešće javnosti u procedurama EIA je definisano *Zakonom o EIA* iz 2005. godine, kao i u nekim drugim zakonima (*Zakon o SEA*, *Zakon o IPPC* i *Zakon o otpadu*). Međutim, implementacija ovih zakonskih akata je odložena za 2008. godinu.
- (b) Implementacija je otpočela. U okviru reforme obrazovanja, predmeti zaštite životne sredine su uključeni u nastavni plan i program osnovnih i srednjih škola, a ograničeni broj pilot škola je uključen u implementaciju novog modela opštег obrazovanja (vidi poglavlje 3). Raspoloživost metodoloških i obrazovnih materijala, kao i dodatna obuka nastavnog osoblja u skladu sa novim zahtjevima predstavlja problematično pitanje.
- (c) Implementacija ove preporuke je otvorenog karaktera i zahtjevala je sistematske, kontinuirane napore. Neke aktivnosti su implementirane neredovno. Međutim, Ministarstvo radi na planu ili strategiji za podizanje svijesti o pitanjima životne sredine kroz javno informisanje i obrazovanje.

Preporuka 3.8:

Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, Ministarstvo zdravlja i Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede treba ad jasno definišu nadležnosti različitih institucija u Crnoj Gori, kako bi se racionalizovao monitoring životne sredine.

Implementacija:

Implementacija ove preporuke nije završena. Obaveze različitih institucija uključenih u monitoring životne sredine nisu harmonizovane zbog nedovoljne koordinacije između ministarstava i nepostojanja objedinjenog programa monitoringa. Pa ipak, kako bi se racionalizovao monitoring životne sredine, definisani su precizni domeni i precizne obaveze pojedinih sektora i institucija. Na primjer, MZRSS i zdravstvene institucije zaduženi su za:

- Monitoring kvaliteta vode i hrane;
- Prevenciju, naučna i anketna istraživanja vezano za rizike za životnu sredinu;
- Aktivnosti suzbijanja loših navika koje izazivaju "eksploziju" hroničnih degenerativnih oboljenja;
- Podršku bezbjednom odlaganju medicinskog otpada;
- Zaštitu od buke i
- Kontrolu i nadzor primjene odredbi *Zakona o ograničavanju upotrebe duvanskih proizvoda*.

POGLAVLJE 4: Međunarodna saradnja

Preporuka 4.1:

Savezna Vlada Jugoslavije treba da osnuje stalni konsultativni mehanizam sa Crnom Gorom radi:

- *Pojašnjavanja uloga Savezne vlade i republika vezano za međunarodnu saradnju u oblasti zaštite životne sredine (i drugim oblastima);*
- *Koordinacije primjene međunarodnih konvencija;*

- Omogućavanja odlučivanja o relevantnim pitanjima; i
- Diskusije o modalitetima za potpisivanje bilateralnih sporazuma koji se odnose specifično na jednu republiku (npr. vezano za primorsku zonu ili vezano za sliv rijeke Dunav).

Implementacija:

Ova preporuka nije više relevantna nakon što su Srbija i Crna Gora postale nezavisne države. Crnogorska Vlada je sada zadužena za sva pitanja vezano za međunarodnu saradnju u oblasti zaštite životne sredine. Skupština Crne Gore je odlučila da će Crna Gora naslijediti sve međunarodne sporazume vezane za životnu sredinu čija je potpisnica bila Državna zajednica Srbija i Crna Gora i da će preduzeti sve neophodne korake radi ostvarivanja ovog cilja.

Preporuka 4.2:

Vlada SRJ treba da ratifikuje:

- Konvenciju iz Sofije o saradnji radi zaštite i održivog korišćenja rijeke Dunav;
 - UNECE-ovu Konvenciju iz Helsinkija o zaštiti i upotrebi prekograničnih vodenih tokova i međunarodnih jezera;
 - UNECE-ovu Konvenciju iz Helsinkija o prekograničnim efektima industrijskih nesreća;
 - UNECE-ovu Konvenciju iz Espoa o procjeni uticaja na životnu sredinu u prekograničnom kontekstu i
 - Revidiranu Konvenciju iz Barselone o zaštiti morskog okruženja i primorske regije u Sredozemlju iz 1995.
- Nakon ratifikacije, Vlada Crne Gore treba da implementira ove konvencije.

Jugoslavija, u saradnji sa Vladom Crne Gore, treba i da što prije učini operativnim bilateralne sporazume koji se tiču prekograničnih pitanja voda.

Implementacija:

Crna Gora još uvijek nije ratifikovala ove konvencije. Od 2006. godine Crna Gora je pripremila nacrt zakona o ratifikaciji Revidirane Konvencije iz Barselone, koji treba da odobri Skupština. Preduzete su pripremne aktivnosti za ratifikaciju Konvencije iz Helsinkija o zaštiti i korišćenju prekograničnih vodenih tokova i međunarodnih jezera, Konvencije iz Helsinkija o prekograničnim efektima industrijskih nesreća i Konvencije iz Espoa.

Preporuka 4.3:

Vlada SRJ treba da što prije ratifikuje Arhus Konvenciju o informisanju, učešću javnosti u odlučivanju i pristupu pravdi vezano za pitanja životne sredine.

Nakon ratifikacije, Vlada Crne Gore treba da implementira Arhus Konvenciju.

Implementacija:

Crna Gora još uvijek nije ratifikovala Arhus Konvenciju. Međutim, određeni zakonodavni osnov za ratifikaciju i implementaciju Arhus Konvencije je već stvoren. Naročito, sledeći zakoni sadrže neophodne odredbe u skladu sa zahtjevima Arhus konvencije: Zakon o procjeni uticaja na životnu sredinu (EIA), Zakon o objedinjenom sprečavanju i kontroli zagađenja (IPPC), i Zakon o strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu (SEA). Projekat "Priprema nacionalnog profila za ocjenu kapaciteta za implementaciju Arhus Konvencije", koji podržavaju UNECE i Institut Ujedinjenih nacija za obuku i istraživanja (UNITAR), otpočeo je 2005. godine u Srbiji i Crnoj Gori.

Preporuka 4.4:

Vlada SRJ i odgovarajuća ministarstva u Crnoj Gori treba da traže dodatnu međunarodnu podršku za osnivanje centara za čistiju proizvodnju. Podrška za implementaciju konvencija koje se odnose na upravljanje hemijskim supstancama treba da se obezbjeđuje ili kanališe preko tih centara, u saradnji sa Regionalnim centrom Bazelske konvencije za obuku i transfer tehnologija iz Bratislave, Programom Ujedinjenih nacija za životnu sredinu (UNEP) i Organizacijom Ujedinjenih nacija za industrijski razvoj (UNIDO). (vidi i preporuke 7.2b i 10.3.)

Implementacija:

Srbija i Crna Gora su počele sa aktivnostima na pripremi projekta o definisanju i realizaciji Nacionalnog programa čistije proizvodnje 2004. godine. UNIDO je 2006. godine otpočeo implementaciju projekta «Pripremna pomoć za definisanje i realizaciju Nacionalnog programa čistije proizvodnje u Crnoj Gori». Projekat je u toku.

Preporuka 4.5:

Vlada SRJ treba da razmotri mogućnost dostavljanja sledećih projekata (među mnogim drugima) Globalnom fondu za životnu sredinu (GEF) radi finansiranja:

- (a) *Pripremnih aktivnosti za biodiverzitet, kako bi se pripremili nacionalna strategija i akcioni plan o biodiverzitetu. Nakon implementacije Pripremnih aktivnosti, mogao bi se planirati drugi projekat za osnivanje „clearing house“ mehanizma (vidi i preporuku 9.3.);*
- (b) *Razvoj nacionalnog okvira za bio-sigurnost. Jugoslavija bi trebalo da izrazi namjeru da ratificuje Protokol iz Kartagene o bio-sigurnosti i*
- (c) *Izrada nacionalnog plana implementacije za Konvenciju iz Štokholma, korišćenjem “Inicijalnih smjernica za pripremne aktivnosti za POPs konvenciju“ koje je objavio Globalni fond za životnu sredinu (GEF).*

Implementacija:

Crna Gora je u procesu implementacije nekoliko projekata koje finansira GEF. Sledeći projekti su odobreni za Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora, ali njihova implementacija još uvek nije otpočela.

- *Strategija, Akcioni plan i nacionalni izvještaj o biodiverzitetu – UNDP/GEF.*
- *Nacionalna samo-procjena kapaciteta za upravljanje životnom sredinom u Srbiji i Crnoj Gori* (Konvencija o biološkom diverzitetu, Konvencija Ujedinjenih nacija o borbi protiv širenja pustinje i Okvirna konvencija UN-a o klimatskim promjenama (UNFCCC)) – UNDP/GEF.
- *Izrada Nacionalnog okvira za biodiverzitet za Srbiju i Crnu Goru – UNEP/GEF.*
- *Izrada Nacionalnog plana implementacije Konvencije iz Štokholma o POP – UNEP/GEF.*
- *Prva nacionalna komunikacija za UNFCC – (UNDP/GEF).*

Posebna strategija, akcioni plan, nacionalni izvještaj ili samo-procjena biće pripremljeni za Crnu Goru.

Preporuka 4.6:

- (a) *Vlada SRJ treba da nastavi sa davanjem visokog prioriteta regionalnoj i prekograničnoj saradnji, posebno u okviru Regionalnog programa za rekonstrukciju životne sredine. Podržavamo dalju izradu bilateralnih okvirnih sporazuma o životnoj sredini sa susjednim i drugim zemljama. Srbija i Crna Gora treba da budu u mogućnosti da potpiše sporazume o prekograničnoj saradnji ako su oni od posebnog interesa.*
- (b) *Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da razmotri mogućnost izrade programa za pomoć u implementaciji multilateralnih sporazuma vezano za životnu sredinu u regionalnom kontekstu, u okviru AIMS projekta i u punoj koordinaciji sa njim (AIMS – Podrška usvajajući i implementaciji multilateralnih sporazuma u oblasti životne sredine u Jugoistočnoj Evropi, REReP 1.12).*

Implementacija:

Crna Gora je učestvovala i planira da postane aktivnija u programima regionalne i prekogranične saradnje nakon sticanja nezavisnosti. Crna Gora učestvuje u nekoliko regionalnih inicijativa: Regionalni program rekonstrukcije životne sredine (REReP), Jadransko-jonska inicijativa i Mediteranski akcioni plan (MAP). Crna Gora takođe učestvuje u Mreži za poštovanje i sprovođenje propisa o životnoj sredini radi pristupanja (ECENA), mreži inspekcija za životnu sredinu, a u okviru AIMS mreže potpisala je bilateralne Memorandume o razumijevanju vezano za životnu sredinu sa Albanijom, Italijom, Poljskom i BiH s Jugoslovenskom Republikom Makedonijom. Memorandumi o razumijevanju sa Češkom i Slovenijom su u procesu izrade. Crna Gora blisko sarađuje i sa Austrijom, Mađarskom, Japanom, Holandijom, Srbijom i SAD-om, iako sa njima nema potpisane bilateralne okvirne sporazume vezano za životnu sredinu.

DIO II: UPRAVLJANJE ZAGAĐENJEM I PRIRODNIM RESURSIMA

POGLAVLJE 5: Upravljanje vodenim resursima

Preporuka 5.2:

Crnogorsko Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, u saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da pripremi sveobuhvatnu nacionalnu strategiju za upravljanje poplavama, koja će obuhvatiti spremnost, ublažavanje, oporavak i rekonstrukciju. Uticaj poplava može se dodatno smanjiti uključivanjem mjera za ublažavanje rizika u proces planiranja namjene zemljišta i u investicione projekte.

Implementacija:

Ne postoji strategija upravljanja poplavama. Uprava za vode pri Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV), u saradnji sa MTŽS priprema četvorogodišnji akcioni plan o upravljanju poplavama, koji će biti podijeljeni u godišnje akcione planove. Ovi četvorogodišnji akcioni planovi obuhvataju spremnost za poplave, ublažavanje njihovih efekata, oporavak i rekonstrukciju oštećenih dobara. Oblasti koje su sklone poplavama mapirane su u *Prostornom planu RCG*.

Preporuka 5.3:

Crnogorsko Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, u saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora i Ministarstvom zdravlja i socijalne politike, treba da:

- (a) Sprovede detaljno istraživanje ruralnih sistema vodosnabdijevanja, formalne i neformalne, kao osnov za izradu programa za unapređenje ruralnog vodosnabdijevanja. U Srbiji, Ministarstvo poljoprivrede i vodoprivrede ima spisak prioritetnih projekata u malim gradovima i ruralnim sistemima vodosnabdijevanja koji mogu poslužiti kao osnov za procjenu seoskih potreba za vodom. Procjena treba da obuhvati, između ostalog, stanje postojećih sistema vodosnabdijevanja, inventar neformalnih sistema za vodosnabdijevanje, inventar privatnih bunara i istraživanje kvaliteta vode u privatnim bunarima;
- (b) Obezbijedi pravni i institucionalni okvir za monitoring, regulisanje i podršku sektoru ruralnog vodosnabdijevanja, kao prioritetno pitanje;
- (c) Se skoncentriše na sisteme vodosnabdijevanja za gradove srednje veličine i ruralne oblasti. To uključuje hitne investicije kako bi infrastruktura opet proradila, smanjili operativni troškovi, obezbijedile operativne informacije i informacije važne za upravljanje sistemima i riješili hitni problemi sa kvalitetom vode;
- (d) Uključi u program ruralnog vodosnabdijevanja komponentu za zdravstveno obrazovanje i promotivne aktivnosti koje bi, između ostalog, uključile obrazovanje i obuku o prikladnom projektovanju i upotrebi bunara, projektovanju i upotrebi sistema za hlorisanje domaće izrade, zdravlju i sanitarnom sistemu u školama, kao i o praćenju kvaliteta vode u udaljenim ruralnim zajednicama i
- (e) Definiše kao najveći prioritet obezbjeđivanje vodosnabdijevanja i sanitarnih usluga zajednicama ili licima koji te usluge ne dobijaju.

Implementacija:

- (a) Nije sprovedeno detaljno istraživanje. U svojim četvorogodišnjim akcionim planovima, MPŠV je renoviralo više od 30 ruralnih sistema vodosnabdijevanja, uključujući i privatne bunare. Institut za javno zdravlje, pri MZRSS, zadužen je za kontrolu kvaliteta vode za piće u sistemima za vodosnabdijevanje. Broj i učestalost ispitivanja određuje *Propis o higijenskom kvalitetu vode za piće* prema na zdravstvenom standardu za površinske vode koji je na snazi.
- (b) Lokalna uprava je nadležna za sektor ruralnog vodosnabdijevanja. Monitoring implementacije akcionalih planova na lokalnom nivou vrše tehnički timovi MPŠV.
- (c) Planovi za sisteme vodosnabdijevanja u gradovima srednje veličine i ruralnim zonama su u fazi izrade. Tek treba da budu usvojeni. Njihovo finansiranje je još uvijek diskutabilno u odnosu na naknade koje lokalne zajednice plaćaju. Uložena su određena sredstva da bi infrastruktura opet počela da radi, ali je to više ulaganje u održavanje. Vodosnabdijevanje u gradovima srednje veličine se redovno prati, a kvalitet vode testira Institut za javno zdravlje, koji objavljuje rezultate i stavlja ih na svoju web stranicu (www.ijz.cg.yu).
- (d) Zdravstveno obrazovanje predstavlja važnu komponentu u ruralnom programu za zaštitu vode. Ono je obuhvaćeno kampanjama za zaštitu raspoložive vode. Ove kampanje su usmjerenе i na gradske zajednice. Tehničko osoblje Uprave za vode obučava ruralne zajednice o projektovanju i upotrebi bunara.
- (e) Jedan od prioriteta Uprave za vode je da obezbijedi vodu i sanitарne usluge zajednicama ili licima koji ne dobijaju takve usluge. Ali, rezultati su neravnomerni, jer zavise od raspoloživosti finansijskih sredstava.

Preporuka 5.4:

Crnogorsko Ministarstvo zdravlja i socijalne politike, u saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da proširi sistem praćenja kvaliteta vode za piće na ruralne oblasti.

Implementacija:

MZRSS, preko svog Instituta za javno zdravlje, a u saradnji sa relevantnim institucijama, proširuje sistem praćenja kvaliteta vode za piće na ruralne oblasti.

Preporuka 5.5:

Crnogorsko Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede treba da:

- (a) *U srednjem roku, unaprijedi finansijsku situaciju komunalnih preduzeća (za vodosnabdijevanje i otpadne vode) kroz adekvatne politike određivanja cijena, jačanje upravljanja i bolje operativne procedure;*
- (b) *Odredi sredstva za ostvarivanje mješavine institucionalnog osnaživanja, povećanja efikasnosti i proširenja usluga, koja će biti djelotvorna sa aspekta troškova;*
- (c) *Postavi kao prioritet maksimiziranje efikasnosti postojećih sistema vodovoda i kanalizacija, pri čemu bi prvi korak bio usmjerjen na smanjenje velikih gubitaka u sistemima; i*
- (d) *Nastavi da razvija angažovanje privatnog sektora.*

Implementacija:

MPŠV priprema nacrt *Zakona o upravljanju vodama*. Zakon će obuhvatiti sve zahtjeve opisane u Okvirnoj direktivi EU o vodama 2000/60/EC. Kada zakon bude usvojen doveće do izrade *Strategije o upravljanju vodama*, koja bi trebalo da obuhvati sve zahtjeve pomenute u Preporukama 5.5 i 6.6.

Preporuka 5.6:

Crnogorsko Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede treba da:

- (a) *Smanji potrošnju kroz programe upravljanja tražnjom za vodom i programe za smanjenje potražnje, koji treba da obuhvate strategiju mjerena potrošnje koja će biti djelotvorna sa aspekta troškova, određivanje tarifa na osnovu potrošnje, koje će biti dovoljno velike da podstaknu potrošače da koriste manje količine vode, i podizanje svijesti u javnosti o očuvanju vode;*
- (b) *Usvoji adekvatne sisteme komercijalnog upravljanja;*
- (c) *Zamijeni postojeću formulu za određivanje tarifa "osnovni troškovi plus" sa formulom koja će stimulisati smanjenje troškova i omogućiti ostvarivanje prihvatljivog nivoa profita i smanjiti velike razlike u tarifama između domaćinstava, industrijskih i drugih potrošača. Ciljana podrška ranjivim korisnicima treba da bude uključena kao sastavni dio reforme tarifa i*
- (d) *Poboljša efikasnost i smanji operativne troškove usluga vodovoda i kanalizacije kroz politike koje će biti usmjerene na: unapređenje finansijskog upravljanja i kontrole, usmjeravanje zaposlenih, efikasnije poslovanje pogona i cijele mreže kroz rehabilitaciju i adekvatno održavanje, smanjenje potrošnje vode i struje, korišćenje dobrih materijala i insistiranje na kvalitetnim građevinskim radovima. Ovi napor treba da uključe korisnike kao dio opštih napora da se unaprijedi orijentisanost na klijente.*

Implementacija:

Situacija je nepromijenjena u odnosu na 2002. godinu.

Preporuka 5.7:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, u saradnji sa Ministarstvom poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, treba da definiše prioritete za određivanje najhitnijih potreba vezano za infrastrukturu za tretman otpadnih voda, kao što su pogoni za tretman otpadnih voda koji ispuštaju vodu u osjetljivim/ranjivim zonama ili uzvodno od njih, npr. u zonama iz kojih se uzima voda za piće, rekreativnim zonama i zaštićenim zonama.

Implementacija:

Mali broj pogona za tretman otpadnih voda se održava. Urađeni su neki planovi za razvoj infrastrukture za otpadne vode, uz odgovarajuća finansijska sredstva. Usvajanje *Zakona o upravljanju vodama* i *Strategije za upravljanje vodama* će obezbijediti snažan zakonski okvir za podršku ovim planovima.

Preporuka 5.10:

Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, u saradnji sa Ministarstvom turizma, treba da pripremi plan upravljanja morskim dobrom, koji će objediniti sve sektorske planove, uključujući i dokumente za zaštitu infrastrukture, životne sredine i pejzaža, kao i plan razvoja opštinskih usluga.

Implementacija:

MTŽS upravo radi na "Strategiji integralnog upravljanja obalom" (procjena stanja i prvi nacrt su već urađeni). Konačni nacrt trebalo bi da bude gotov do septembra 2007. godine. Pored toga, izgleda da postoje veliki problemi sa primjenom principa prostornog planiranja.

Preporuka 5.11:

Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, u saradnji sa Ministarstvom turizma, treba da procijeni aktivnosti na unapređenju sistema za tretman otpadnih voda u primorskim gradovima, koje su trenutno u toku kroz privatno-javna partnerstva u Crnoj Gori.

Implementacija:

Strategiju za tretman otpadnih voda u primorskoj regiji će, u stvari, pripremiti MTŽS. U prvoj fazi biće rekonstruisana postojeća infrastruktura. Sledeći koraci su dalje unapređenje učinaka u upravljanju otpadnim vodama. Izvršena je implementacija faze I, ali sledeća faza zavisi od finansijske podrške međunarodnih donatora ili od mogućih investitora.

POGLAVLJE 6: Upravljanje vazduhom

Preporuka 6.1:

Vlada SRJ treba da potpiše tri protokola uz Konvenciju UNECE-a o dalekosežnom prekograničnom zagađenju vazduha (CLRTAP): Protokol za borbu protiv povećanja kiselosti, eutrofikacije i ozona na nivou zemlje, Protokol o teškim metalima i Protokol o upornim organskim zagađivačima. Vlada Crne Gore to treba da implementira.

Implementacija:

Nakon sticanja nezavisnosti 2006. godine, Crna Gora je podnijela zahtjev da pristupi svim protokolima uz CLRTAP putem sukcesije. Vidi i preporuku 4.1.

Preporuka 6.2:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da uspostavi pravni okvir za upravljanje vazduhom, zasnovan na pristupu koji podrazumijeva više zagađujućih materija i više efekata i na objedinjenom sprečavanju i kontroli zagađenja, uključujući i granične vrijednosti emisija.

Implementacija:

Zakon o kvalitetu vazduha trenutno čeka da bude usvojen u Skupštini do sredine 2007. godine. Zakon je uskladen sa Okvirnom direktivom EU o kvalitetu vazduha 96/62/EC i njenim zahtjevima.

Preporuka 6.3:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da:

- Propiše reviziju stanja životne sredine koju moraju sprovoditi velika preduzeća ili drugi veliki izvori zagađenja;
- Uspostavi registar ispuštanja i prenosa zagađujućih materija kod velikih zagađivača, na osnovu rezultata revizije; i da izradi nacionalne akcione planove za borbu protiv zagađenja vazduha, uzimajući u obzir podatke na osnovu monitoringa i rezultate iz mobilnih izvora.

Takvi planovi treba da obuhvate sve postojeće stacionarne i pokretne izvore i mješavinu djelotvornih kontrolnih mjera, uključujući i racionalniju upotrebu sirovina, upravljanje energijom, tehnologije koje proizvode manje otpada, osnovne kontrolne tehnike i smanjenje otpada u domaćinstvima.

Implementacija:

- Velika preduzeća i drugi veliki izvori zagađenja, po zakonu, moraju sprovoditi reviziju stanja životne sredine. Međutim, zbog loše primjene zakona u praksi, ovo sredstvo se uopšte ne primjenjuje.

- (b) Registr ispuštanja i prenosa zagađujućih materija kod velikih zagađivača nije uspostavljen. Agencija za zaštitu životne sredine, kada bude osnovana, treba da obavi taj zadatak. Isto važi i za akcione planove za borbu protiv zagadenja vazduha.

Preporuka 6.4:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora i Ministarstvo zdravlja i socijalne politike treba da uspostave informacioni sistem za životnu sredinu fokusiran posebno na zagađenje vazduha, sa podacima o emisiji iz pojedinih izvora, u skladu sa sektorskom podjelom Kooperativnog programa za monitoring i evaluaciju dalekosežnog prekograničnog zagađenja vazduha (EMEP). On treba da obuhvati SO_x, NO_x, VOCs, amonijak, CO, CO₂, čestične supstance (PM₁₀ i PM_{2.5}), teške metale i POPs.

Iz budžeta treba izdvojiti dovoljno sredstava za redefinisanje nacionalne strategije monitoringa, poštujući međunarodne zahtjeve (EMEP, PRTR) i proširiti program monitoringa zagađenja vazduha na mapiranje kritičnih količina i učešće u međunarodnim programima saradnje (vidi i preporuku 3.2)

Implementacija:

Monitoring kvaliteta vazduha obuhvata SO_x, NO_x, VOCs, amonijak, prašinu, teške metale i nekoliko POPs. Čini se da je pouzdanost rezultata monitoringa diskutabilna. *Zakon o kvalitetu vazduha*, koji je Vlada odobrila i sada čeka na usvajanje u Skupštini, obuhvatiće sve zahtjeve za monitoring vazduha, kao i odredbe za izradu nacionalne strategije zaštite vazduha. Agencija za zaštitu životne sredine, kada bude osnovana, treba da izvrši sve zadatke vezano za monitoring vazduha.

POGLAVLJE 7: Upravljanje otpadom

Preporuka 7.1:

Savezni sekretarijat za rad, zdravlje i socijalnu zaštitu treba da:

- (a) Hitno pronade sredstva za finansiranje Instituta za nuklearne nauke kako bi se definisao sastav radioaktivnog otpada koji je skladišten u prostorijama Instituta;
- (b) Uvede pogone za tretman i ekološki zdravo odlaganje radioaktivnog otpada; i
- (c) Redovno prati i održava kapacitete kako bi se spriječila radioaktivna kontaminacija nedaleko od Beograda.

Implementacija:

Uz pomoć Međunarodne agencije za atomsku energiju (IAEA), Crna Gora gradi skladište za nisko i srednje radioaktivni otpad. Monitoring će biti jedan od zadataka Agencije za zaštitu životne sredine. Crna Gora nema izvora nuklearne energije.

Preporuka 7.2:

Savezni sekretarijat za rad, zdravlje i socijalnu zaštitu treba da:

- (a) Pripremi predlog za harmonizaciju svih postojećih zakona i propisa o opasnom otpadu, u saradnji sa nadležnim organima u Srbiji i Crnoj Gori; i
- (b) Osnuje koordinaciono tijelo i ustanova procedure za kontrolu perkograničnog kretanja opasnog otpada i njegovog odlaganja. Koordinacija treba da obuhvati relevantne savezne organe, uključujući i carinsku službu, nadležne organe iz Vlada Srbije i Crne Gore i lokalne vlasti odgovorne za kretanje otpada na njihovim teritorijama (vidi i preporuke 4.4. i 10.3)

Mehanizam za koordinaciju treba da bude podržan dodatnim programima obuke za carinske službenike i inspektore o tome kako kontrolisati pošiljke opasnog otpada i aktivnosti vezano za upravljanje tim otpadom, uključujući reciklažu, kako bi se zadovoljili zahtjevi iz Bazelske konvencije. U tom smislu, mogli bi biti štampani tehnički priručnici ili smjernice za carinske službenike i inspektore o tome kako utvrditi šta predstavlja opasni otpad.

Implementacija:

Zakon o upravljanju otpadom iz 2005. godine, koji će stupiti na snagu u novembru 2008. godine, je harmonizovan sa relevantnim direktivama EU o otpadu. Pa ipak, glavni zadaci definisani novim zakonodavstvom i strateškim okvirom za upravljanje otpadom u Crnoj Gori obuhvataju smanjenje otpada, razdvajanje otpada, prikladno odlaganje i reciklažu radi smanjenja zagadenja od otpada. U tom kontekstu, prioritetni zadatak *Nacionalne strategije održivog razvoja* (NSOR) je dalje usklađivanje sa zakonodavstvom EU

i dalji razvoj baze podataka. Mjere koje je potrebno implementirati u sledeće tri godine (obuhvaćene Akcionim planom uz NSOR) kako bi se ostvario napredak u postizanju ovog cilja obuhvataju: (a) usvajanje podzakonskih akata; (b) izradu nacionalnog i lokalnih planova za upravljanje otpadom; (c) izgradnju sanitarnih deponija za opštinski otpad i izgradnju deponije za opasni otpad; (d) uspostavljanje tačnih podataka o otpadu; i (e) kampanju za podizanje svijesti javnosti vezano za pravilno odlaganje otpada i promovisanje reciklaže.

Vezano za industrijski i opasni otpad, glavni izazov odnosi se na implementaciju novih propisa i neophodna poboljšanja u upravljanju ovim kategorijama otpada.

Važno je naglasiti da *Master plan* predviđa i planove za oporavak postojećih lokacija za odlaganje otpada i izgradnju centara za reciklažu, ali ove aktivnosti su predviđene za implementaciju nakon 2010. godine.

Crna Gora je nedavno uzela u razmatranje problem medicinskog otpada.

Preporuka 7.3:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da pripremi inventare proizvodnje/generisanja industrijskog otpada (uključujući i opasni otpad). Inventari treba da obuhvate:

- *Glavne sektore koji proizvode industrijski otpad (uključujući i opasni) i broj instalacija u svakom sektoru;*
- *Vrste otpada koji se proizvodi;*
- *Proizvodne procese koji proizvode otpad i*
- *Lokaciju gdje se otpad skladišti i odlaže.*

Implementacija:

Iako je broj industrijskih pogona mali i iako je lako pripremiti njihov inventar, u Crnoj Gori ne postoji inventar industrijskog otpada, uključujući i opasni otpad. Poslednje tri stavke iz preporuke je teže identifikovati zbog nedostatka primjene i nedostatka kapaciteta.

Preporuka 7.4:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da:

- (a) *Pripremi sveobuhvatnu strategiju upravljanja otpadom za industrijski otpad, opštinski otpad i opasni otpad, posvećujući posebnu pažnju opasnom industrijskom otpadu;*
- (b) *Pripremi plan implementacije, na osnovu strategije upravljanja otpadom, koji bi obuhvatio, između ostalog, pravne i ekonomski prioritete, mјere i zadatke koji će osigurati ostvarenje ovih ciljeva.*

Kao pripremne korake za izradu planova implementacije, relevantna ministarstva treba da pripreme studije industrije recikliranja otpada.

Implementacija:

Ova preporuka još uvijek nije implementirana.

Preporuka 7.5:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da pripremi i primjeni zakon o upravljanju otpadom. Zakon treba, koliko god je to moguće, da uzme u obzir relevantno zakonodavstvo EU koje se odnosi na otpad. Ono treba da:

- *Definiše i klasificiše sav otpad, uključujući i opasni otpad;*
- *Jasno definiše odgovornosti/nadležnosti za upravljanje otpadom;*
- *Obezbijedi regulatorne instrumente lokalnim vlastima i proceduralne mehanizme, kako bi se obezbijedila adekvatna implementacija, uključujući uslove za izdavanje dozvola i*
- *Navede institucije za primjenu ovog zakona.*

Implementacija:

Za detaljnije informacije, vidi status implementacije Preporuke 7.2.

Preporuka 7.6:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da lansira široku informativnu kampanju usmjerenu na preduzeća, institucije i javnost, radi promovisanja svodenja otpada na mjestu nastanka

na minimum. To bi trebalo dopuniti obrazovnim programima i programima obuke radi pripreme za odvojeno prikupljanje opštinskog otpada. Sredstva za komunikaciju, kao što su televizija, radio i štampa, treba iskoristiti u najvećoj mogućoj mjeri.

Implementacija:

NVO su aktivnije u komunikaciji vezano za pitanja životne sredine. Na osnovu raspoloživih sredstava, one organizuju kampanje, pa čak i obučavaju dake u školama. Međutim, suočene su sa određenim preprekama u nekoliko škola. Na primjer, direktori im nisu dozvolili da obučavaju učenike o otpadu i drugim pitanjima životne sredine jer to nikad ranije nije rađeno. Radi dopunskih informacija, pogledajte i preporuku 3.5(c).

Preporuka 7.7:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da, u saradnji sa odabranim opštinama, pripremi studiju za rehabilitaciju deponija. Na osnovu rezultata ove studije, trebalo bi da iniciraju demonstracione projekte za izgradnju novih sanitarnih deponija.

Implementacija:

Implementacija ove preporuke je u pripremnoj fazi.

Preporuka 7.8:

Ministarstvo industrije i energetike, zajedno sa opštinom Podgorica i u konsultaciji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da sprovede istraživanje finansijske održivosti aluminijskog kombinata. Ako se utvrdi da je kombinat održiv, važno je odmah otpočeti sa modernizacijom njegove tehnologije, uvođenjem opreme za pročišćavanje i izgradnjom nove deponije za crveni mulj, u skladu sa standardima i normama EU.

Implementacija:

Kombinat aluminijuma je privatizovan i investitor je pristao da utroši 20 miliona eura na petogodišnji program za oporavak i investicije u oblasti životne sredine i za zamjenu zastarjele opreme (vidi poglavljje 7). Vlada je odgovorna za ranije zagodenje koje su izazvala sva privatizovana preduzeća. Postavlja se pitanje kako će se finansirati oporavak od ranijeg zagodenja ili kako će se uopšte sprovesti?

POGLAVLJE 8: Upravljanje mineralnim resursima

Preporuka 8.1:

Crnogorsko Ministarstvo ekonomije i industrije, u saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da definiše dugoročne strategije za rudarsku industriju koje će uzeti u obzir, između ostalog, oporavak industrija radi svedenja njihovog negativnog uticaja na životnu sredinu na minimum, zatim, čišćenje postojećih deponija i dekontaminaciju otpadnih voda, održavanje ili rekonstrukciju loših ili oštećenih jalovišta (npr. u Boru i Mojkovcu) i oporavak degradiranog zemljišta. Strategije treba da se pozabave i potrebom za redovnim monitoringom, prikupljanjem i analizom podataka.

Na osnovu ovih dugoročnih strategija, trebalo bi da razviju kratkoročne, srednjoročne i dugoročnije akcione planove koji će poslužiti kao osnov za razgovore sa multilateralnim i bilateralnim partnerima, kao i sa investitorima (vidi preporuke 10.2 i 10.8)

Implementacija:

Ministarstvo za ekonomski razvoj priprema nacrt Zakona o rудarstvu uzimajući u obzir zahtjeve Evropske unije. Kada on bude usvojen biće pripremljeni i strateški dokumenti. Rehabilitacija lokacija u Mojkovcu i Šupljoj stijeni je otpočela.

Preporuka 8.2:

Crnogorsko Ministarstvo ekonomije i industrije i Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, u definisanju njihovih akcionih planova, treba da blisko sarađuju sa upravama rudarskih preduzeća i s njima povezanih preduzeća iz sektora energetike na identifikovanju izvora finansiranja za implementaciju programa rehabilitacije životne sredine kod pojedinih preduzeća. Trebalo bi definisati prikladan i pouzdan vremenski raspored aktivnosti za svaki od projekata i ispoštovati rokove za implementaciju.

Implementacija:

Nacrt Zakona o rudarstvu predviđa oporavak životne sredine za nove rudarske lokacije. Oporavak napuštenih rudarskih lokacija i lokacija koje se trenutno eksploratišu ostaje otvoreno pitanje.

Preporuka 8.5:

Crnogorsko Ministarstvo ekonomije i industrije treba da:

- (a) *Revidira Zakon o rudarstvu iz 1994. godine kako bi stvorilo ažurirani pravni okvir, usklađen sa propisima EU, koji će u potpunosti uzeti u obzir uticaj na životnu sredinu;*
- (b) *Uvede sistem bankarskih garancija ili neki sličan sistem kao zahtjev kod izдавanja dozvola za eksploraciju i definije pravila za samo-monitoring*
- (c) *U saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora, podrži obuku o upravljanju životnom sredinom za profesionalace koji rade na pitanjima životne sredine u rudarstvu.*

Implementacija:

Zakon o rudarstvu se trenutno priprema i biće usvojen 2007. godine. On uzima u obzir sve zahtjeve propisane u relevantnom zakonodavstvu Evropske unije. Samo-monitoring predstavlja normalni zahtjev u zakonu. Vidi status implementacije kod Preporuke 8.1.

Preporuka 8.6:

Vlada Crne Gore treba da poveća finansijsku podršku Geološkom zavodu. Potrebna su savremena analitička sredstva i kompjuteri kako bi se obezbijedili pouzdani i pravovremeni podaci i povećale mogućnosti za održivo upravljanje životnom sredinom.

Implementacija:

Situacija je ostala nepromijenjena od 2002. godine. Međutim, Geološki zavod se preselio u novu zgradu i dobio novu opremu.

Preporuka 8.7:

- (a) *Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, Ministarstvo industrije i energetike i opština Mojkovac treba da odmah otpočnu sa aktivnostima rehabilitacije jalovišta u Mojkovcu, kako bi se zaštitila rijeka Tara i njeno okruženje od zagađenja toksičnim talogom.*
- (b) *Vlada Crne Gore treba da opredijeli adekvatna sredstva za brzu implementaciju projekta, počev od studije uticaja ovog projekta na životnu sredinu.*

Implementacija:

Sredinom 2005. godine iniciran je projekat oporavka lokacije za odlaganje otpada iz rudnika olova i cinka u Mojkovcu, vrijedan 7,5 miliona eura. On će se realizovati u dvije faze. Prva faza, vrijedna 1,5 miliona eura, obuhvatila je sledeće aktivnosti tokom 2005. godine: dodatne istraživačke aktivnosti; izgradnju kolektora za zaštitu deponije od kiše; poboljšanje strukture postojećeg rezervoara za držanje otpada; i izradu projekta za pogon za tretman otpadnih voda u Mojkovcu. Oko 700.000 eura je utrošeno na ove aktivnosti. Finansiranje je obezbijedeno iz državnog budžeta i donacije Češke. Tokom 2006. godine aktivnosti su nastavljene, prvenstveno kroz izgradnju pogona za tretman otpadnih voda i rekonstrukciju i unapređenje kanalizacionog sistema u Mojkovcu. Preduzeće Cijevna Komerc iz Podgorice pobijedilo je na tenderu za kanalizacione radove i potpisalo ugovor sa Ministarstvom vrijedan oko 150.000 eura. Sredstva je obezbijedila Vlada. Pogon za tretman otpadnih voda koji ima kapacitet za 5,200 stanovnika, obuhvatiće mehaničke i biološke tretmane, konačnu dezinfekciju i tretman uz pomoć soli. Projekat je dizajniralo češko preduzeće i finansirala država Češka. Ministarstvo će objaviti javni tender za izbor preduzimaca u septembru 2007. godine kada komisija za tehničku inspekciju prokomentariše i odobri projekat. Investiciju od 1,3 miliona eura će platiti država.

Aktivnosti vezano za tehničku inspekciju glavnog pogona za tretman otpadnih voda u Mojkovcu su trenutno u završnoj fazi. Glavni projekat definiše finansiranje u iznosu od oko 1,3 miliona eura, koje će obezbijediti država: završetkom ovih radova stvorit će se uslovi za realizaciju druge faze odlaganja otpada, tj. uslovi za finalnu sanitaciju odlaganja otpada. Druga faza projekta oporavka i ponovne kultivacije je procijenjena na oko 6 miliona eura.

Pored toga, potpisani je i ugovor sa privatnom kompanijom vezano za izradu tehničke dokumentacije za sanitaciju i ponovnu kultivaciju deponije za rudnik olova i cinka "Šupljia stijena" na lokaciji Gradac, Pljevlja. Vrijednost ugovora je 80.000 eura, a projekat bi trebalo da bude završen u roku od šest mjeseci.

POGLAVLJE 9: Očuvanje biodiverziteta i zaštita prirode

Preporuka 9.1:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da omogući usklađivanje zakonodavstva o zaštiti prirode sa međunarodnim kriterijumima za očuvanje biodiverziteta i upravljanje biodiverzitetom. Saradnja sa naučnim i javnim institucijama, nevladinim organizacijama i drugim zainteresovanim stranama bi olakšala ovaj proces.

Implementacija:

Ministarstvo turizma i životne sredine priprema nacrt novog Zakona o zaštiti prirode, uzimajući u obzir zahtjeve iz relevantnih direktiva EU vezano za zaštitu prirode i biodiverzitet. Zahtjevi iz glavnih konvencija vezano za biodiverzitet su takođe obuhvaćeni. Projekat je trebao biti završen krajem 2006. godine. Ministarstvo, u saradnji sa drugim institucijama, realizuje i druge projekte, kao što su Geografski informacioni sistem (GIS) za šumarstvo i biodiverzitet i EMERALD mreža. Vidi i preporuku 4.5.

Preporuka 9.2:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Ministarstvo turizma treba da:

- (a) *U toku sledeće četiri godine, usklade svoje zakonodavstvo koje utiče na očuvanje i zaštitu prirode, poljoprivredu, vode i turizam; i*
 - (b) *Zasnuje na ovim usklađenim zakonima sve relevantne menadžment planove.*
- (Vidi i preporuku 12.6.)*

Implementacija:

- (a) Ostali sektori privredne aktivnosti definišu i usklađuju svoje zakone sa zakonskim okvirom EU i, kada je to neophodno, uključuju pitanja životne sredine u relevantne zakone.
- (b) Procjena uticaja na životnu sredinu, na primjer, vrši se kod projekata koji se odnose na sektore rudarstva, turizma i poljoprivrede.

Preporuka 9.3:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, radi implementacije Konvencije o biološkom diverzitetu i drugih međunarodnih sporazuma, kao i sopstvenih politika za zaštitu prirode, treba da pripremi i implementira nacionalne strategije i akcione planove u oblasti biodiverziteta, u saradnji sa međunarodnim organizacijama i zainteresovanim stranama iz zemlje. Treba obuhvatiti i institucionalno osnaživanje i izgradnju kapaciteta kod administrativnog i menadžerskog osoblja u oblasti zaštite prirode na svim nivoima. (vidi i preporuku 4.5)

Implementacija:

Državna zajednica Srbija i Crna Gora započela je aktivnosti na izradi Nacionalne strategije i akcionog plana o biodiverzitetu uz podršku Nacionalne kancelarije UNDP-a u Beogradu. Nakon sticanja nezavisnosti Crne Gore, Ministarstvo je ponovo pokrenulo izradu Strategije uz podršku Nacionalne kancelarije UNDP-a u Podgorici. Vidi i preporuku 4.5.

Preporuka 9.4:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, u saradnji sa naučnim institucijama, upravom nacionalnih parkova i drugim zainteresovanim stranama, treba da pripremi i implementira menadžment planove za svaki nacionalni park pojedinačno, u skladu sa međunarodnim standardima i najboljim praktičnim rješenjima, uzimajući u obzir i interes lokalnih zajednica (vidi i preporuke 14.2 i 14.3.)

Implementacija:

MTŽS, u saradnji sa naučnim institucijama, upravama nacionalnih parkova i drugim zainteresovanim stranama, priprema menadžment planove za svaki nacionalni park, u skladu sa međunarodnim standardima i najboljim

praktičnim rješenjima, uzimajući u obzir i interes lokalnih zajednica. Uprava nacionalnih parkova ih implementira i podnosi izvještaj ministarstvu svake godine. Druge kategorije zaštićenih zona nemaju menadžment plan ili strategiju. Međutim, i dalje ostaju veliki problemi, kao što su nezakonite aktivnosti u regiji Durmitor.

Preporuka 9.5:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, u saradnji sa Ministarstvom poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, treba da pripremi i implementira nacionalnu strategiju šumarstva, na osnovu održivog upravljanja šumama, uzimajući u obzir međunarodne principe za sertifikovanje šuma. To treba uraditi u saradnji sa svim zainteresovanim stranama, korišćenjem transparentnih i međunarodno priznatih procedura.

Implementacija:

Izrada Nacionalne politike šumarstva je nedavno otpočela, uz podršku SNV-a (holandska razvojna organizacija). Cilj politike je izrada Nacionalnog okvira za upravljanje šumama, koji će obuhvatiti sve aspekte (ekološke, socijalne i ekonomske) šuma i šumarstva. Zatim, cilj je i da se uključe sve zainteresovane strane u izradu Politike, koja će istaći značaj šuma za dalji razvoj Crne Gore.

DIO III: EKONOMSKA I SEKTORSKA INTEGRACIJA

POGLAVLJE 10: Industrija i životna sredina

Preporuka 10.1:

Savezni sekretarijat za rad, zdravlje i socijalnu zaštitu, treba da što prije i u saradnji sa saveznim Ministarstvom ekonomije i unutrašnje trgovine i organima zaduženim za upravljanje životnom sredinom i industrijskim razvojem u Crnoj Gori, razvije opšti strateški okvir i akcioni plan za rekonstrukciju i modernizaciju industrije, sa dogovorenim prioritetima, kao osnov za razgovore sa potencijalnim donatorima i stranim investitorima.

Implementacija:

Implementacija nije nikad otpočela i to više nije relevantno, nakon osamostaljenja Crne Gore. Privatizacija je, u međuvremenu, započela u Crnoj Gori. Vrijedi pomenuti da je u većini slučajeva privatizacija izvršena bez uzimanja u obzir klauzula o životnoj sredini u ugovorima. Takođe, Zakoni o EIA, SEA i IPPC su usvojeni 2005. godine, ali će stupiti na snagu tek 2008. godine, s obzirom da bi predstavljeni moguću prepreku za privatizaciju.

Preporuka 10.2:

Savezni sekretarijat za rad, zdravlje i socijalnu zaštitu, u saradnji sa saveznim Ministarstvom unutrašnjih poslova i Ministarstvom zaštite životne sredine Crne Gore, treba što prije da:

- (a) Izvrši detaljnu analizu postojeće prakse i problema u rukovanju sa opasnim materijama iz industrije, njihovim skladištenjem i odlaganjem, kao i u odnosu na prosipanje hemikalija i rizike od nesreća povezanih sa hemikalijama;
- (b) Na osnovu ove analize, pripremi ažuriranu strategiju i akcioni plan za popravljanje stanja nakon prosipanja hemikalija i za sprečavanje hemijskih nesreća i drugih negativnih uticaja na životnu sredinu koje nastaju od rukovanja opasnim materijama;
- (c) Revidira, ažurira i primjeni zahtjeve za industriju kako bi se uspostavio sistem bezbjednosti i upravljanja rizikom, u saradnji sa relevantnim organima; i
- (d) Revidira i ažurira, ako je potrebno, postojeće procedure za organe koji su uključeni u aktivnosti u vanrednim situacijama u slučaju hemijskih nesreća. Ove procedure treba da uzmu u obzir procedure sadržane u UNECE Konvenciji o prekograničnim efektima industrijskih nesreća i Seveso Direktivi.
(vidi preporuku 10.8)

Implementacija:

Za (a), (b) i (c): Nije pripremljena nikakva strategija, ni konkretan plan za rješavanje pitanja industrijskog otpada, uključujući i hemijski i opasni otpad. Vidi i preporuku 7.2.

Vezano za (d): Nacionalna strategija za vanredne situacije Republike Crne Gore usvojena je 2007. godine.

Preporuka 10.3:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, u saradnji sa Ministarstvom ekonomije, treba da:

- (a) *Osnuje centar za čistu proizvodnju i promoviše uvođenje čistijih tehnologija, upravljanja životnom sredinom i međunarodnih standarda vezano za životnu sredinu u industriji (vidi i preporuku 8.4); i*
- (b) *Pripremi akcione planove kako bi centar za čistu proizvodnju promovisao demonstracione projekte za sisteme čistijih tehnologija i upravljanje životnom sredinom u odabranim prioritetnim oblastima. Ekonomski prednosti i sredstva za finansiranje čistijih tehnologija treba, takođe, istaći u demonstracionim projektima.*

Ovu aktivnost bi trebalo preduzeti u saradnji sa drugim institucijama koje su trenutno uključene u aktivnosti čistije proizvodnje i sa važnim zainteresovanim stranama, kao što su industrijska udruženja, privatne banke i univerziteti (vidi i preporuke 4.4 i 7.2 b)

Implementacija:

UNIDO metodologija promoviše nacionalni centar ili programe za implementaciju ciljeva čistije proizvodnje. Pilot faza Projekta o čistoj proizvodnji je sada u završnoj fazi, a kao rezultat, zemlja treba da odluči šta bi bilo najkorisnije: program ili nacionalni centar. Centar bi pomogao razvoj malih i srednjih preduzeća u poljoprivrednoj proizvodnji, dok bi Program čistije proizvodnje zahtijevao postojanje kompetentnih institucija, koje još uvijek ne postoje u Crnoj Gori. Čistija proizvodnja i nove tehnologije prepoznati su kao prioritet u *Nacionalnoj strategiji održivog razvoja*.

Preporuka 10.4:

Crnogorska Agencija za rekonstrukciju i strana ulaganja treba da uključi klauzule o životnoj sredini u prodajne ugovore za privatizaciju preduzeća i industrija.

Implementacija:

Ova preporuka nije implementirana.

Preporuka 10.5:

Vlada Crne Gore treba da propiše i poveća ulogu svojeg ministarstva zaštite životne sredine u privatizaciji preduzeća i industrija kroz uvođenje revizija vezano za životnu sredinu ili procjena uticaja na životnu sredinu, uključujući i procjenu troškova štete po životnu sredinu uzrokovane ranijim zagadenjem.

Implementacija:

U procesu privatizacije revizije vezano za životnu sredinu nisu obavezne. Ali, za potencijalne kupce koji su voljni da izvrše reviziju vezano za životnu sredinu, uključuje se MTŽS, npr. Ministarstvo je bilo uključeno u privatizaciju Kombinata aluminijuma u Podgorici.

Preporuka 10.9:

Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, vezano za predstojeći akcioni plan za životnu sredinu, a u bliskoj saradnji sa drugim relevantnim ministarstvima, treba da izvrši detaljnu reviziju postojećeg zakonodavstva i propisa vezano za životnu sredinu, kako bi osiguralo, između ostalog:

- *Harmonizaciju sa zahtjevima i standardima EU vezano za industriju i životnu sredinu. To bi trebalo da obuhvati usvajanje objedinjenog sistema izdavanja dozvola i revizije, poštujući IPPC Direktivu Evropske unije;*
- *Obezbjedivanje neophodnih resursa za administrativne aktivnosti i sprovođenje propisa, uključujući kontrolu, inspekciju i superviziju; i*
- *Industrijски samo-monitoring zasnovan na dobrovoljnim sporazumima.*

Implementacija:

Zakon o IPPC iz 2005. godine stupaće na snagu 2008. godine. U međuvremenu se pripremaju neophodni podzakonski akti. Strategija za implementaciju sistema kvaliteta, koju je Vlada usvojila 1994. godine (a koja je revidirana 1999. i 2004.) ima važnu ulogu u dobrovoljnem poštovanju ovih propisa. Strategija obuhvata implementaciju međunarodnih standarda ISO 9000 i ISO 14000 u preduzećima. Vlada je izdvojila finansijska sredstva za preduzeća koja su spremna da implementiraju te standarde. Do sada je 30 preduzeća dobilo ISO 9001-4 sertifikate, a tri su u fazi prepripreme za ISO 14001 sertifikate. Drugi pristupi u promovisanju poštovanja propisa, kao što su obrazovni programi i tehnička pomoć, izgradnja podrške javnosti i objavljivanje uspješnih primjera, još uvijek su u ranoj fazi razvoja.

POGLAVLJE 11: Energetika i životna sredina**Preporuka 11.1:**

Savezno Ministarstvo ekonomije i unutrašnje trgovine i relevantni organi dvije republike treba da:

- (a) *Ažuriraju postojeći Strategiju razvoja industrije snabdijevanja energijom i da pripreme akcione planove i programe za unapređenje energetske efikasnosti i uključivanje principa vezano za životnu sredinu u energetski sektor i*
- (b) *Promovišu i implementiraju zakonski okvir i razviju institucionalni okvir, kako bi omogućili implementaciju.*

Implementacija:

- (a) Ova preporuka nije implementirana. Strategija snabdijevanja energijom u Crnoj Gori je u fazi izrade, ali još uvijek nije gotova. Strategija energetske efikasnosti je pripremljena i usvojena, ali više predstavlja procjenu a ne daje strateške smjernice.
- (b) Implementirano: Zakon o energetici (SL RCG br. 39/2003) reguliše aktivnosti u energetskom sektoru, uključujući osnivanje Regulatorne agencije za energetiku. Ova Agencija radi od 2004. godine. Iako nisu u potpunosti implementirane sve nadležnosti ove Agencije, ona se generalno može smatrati operativnom.

Preporuka 11.2:

Crnogorsko Ministarstvo ekonomije treba da ukine sve subvencije na cijene struje. Elektroprivredi bi trebalo dozvoliti da definiše cijene koje će odražavati stvarne ekonomske troškove. Ciljana podrška ranjivim grupama korisnika treba da bude uključena kao sastavni dio reforme tarifa.

Implementacija:

Ova preporuka nije implementirana. Vidi poglavlje 6, koje prikazuje trenutno stanje.

Preporuka 11.3:

Crnogorsko Ministarstvo ekonomije, zajedno sa EPCG, treba da otpočne sa široko postavljenim kampanjama za informisanje javnosti, kako bi promovisalo mjere za uštedu energije i energetsku efikasnost.

Implementacija:

Ova preporuka nije implementirana. Kampanje za informisanje javnosti koje je organizovala EPCG fokusiraju se na "komercijalne gubitke" struje.

Preporuka 11.4:

Crnogorsko Ministarstvo ekonomije treba da otpočne rekonstrukciju energetskog sektora čim Skupština usvoji nove zakone u oblasti energetike.

Implementacija:

Preduzeti su prvi koraci ka liberalizaciji energetskog tržišta kroz funkcionalno razdvajanje proizvodnje struje i mrežnih aktivnosti u Elektroprivredi Crne Gore, kao i u privatizaciji jedne od elektrana. Ostvaren je napredak u stvaranju zakonskog osnova za dalju reformu energetskog sektora. Nova Regulatorna agencija za energetiku počela je sa radom 2004. godine.

Preporuka 11.5:

Crnogorsko Ministarstvo ekonomije treba da uvede standarde i sistem etiketiranja aparata za domaćinstvo, kako bi se smanjila potrošnja struje.

Implementacija:

Ova preporuka nije implementirana.

Preporuka 11.6:

Crnogorsko Ministarstvo ekonomije, u saradnji sa upravom Termoelektrane, treba da:

- (a) *Rehabilituje Termoelektranu do nivoa na kojem ona može funkcionisati bez ograničenja emisije, i to kao prioritetno pitanje;*
- (b) *Obezbijedi neophodne finansijske resurse za ovu svrhu, kroz povećane tarife i državno finansiranje i*
- (c) *Uvede sistem naknada koji će garantovati limite i natjerati proizvodne pogone da ih poštuju.*

Implementacija:

Ova preporuka nije implementirana.

- (a) Nije bilo značajnijih investicija u termoelektranu. Ekološki problemi, posebno sa čestičnim materijama (PM) i emisijama SO₂, kao i sa odlaganjem, otpada i dalje ostaju. U slučaju privatizacije termoelektrane u Pljevljima, investitor je izvjestio da postoji plan investiranja u rješavanje ovih problema do 2012. godine.
- (b) Dok su se cijene struje značajno povećale za male komercijalne klijente 2002. godine, veliki industrijski klijenti, kao i domaćinstva, izgleda da plaćaju male tarife. Ni EPCG, ni Vlada nisu obezbijedili sredstva za rehabilitaciju termoelektrane na ugalj. Čini se da Vlada očekuje ove investicije od novog privatnog vlasnika, ali o tome ne postoje pismeni dokazi.
- (c) Iako izgleda da postoje zakonska ograničenja emisija, nije predviđena nikakva implementacija tih ograničenja – ni putem zakonske primjene, ni putem finansijskih stimulansa.

Preporuka 11.9:

- (a) *Ministarstvo ekonomije treba da pripremi i implementira strategiju i akcioni plan za upotrebu obnovljivih izvora energije i da počne sa izradom demonstracionih projekata za solarnu energiju.*
- (b) *Ministarstvo ekonomije, u saradnji sa Ministarstvom turizma, možda će željeti da razmotri mogućnost iniciranja prvih demonstracionih projekata u zonama visokog prometa, kao što su turističke oblasti duž primorja, gdje se ostvaruje maksimalna tražnja za klimatizacijom prostora.*

Implementacija:

- (a) Ova preporuka je djelimično implementirana. *Zakon o energetici* predviđa stvaranje povoljnih zakonskih uslova za proizvodnju iz obnovljivih izvora energije i „malih hidroelektrana“ (Član 32). *Zakon o životnoj sredini* predviđa smanjenja i oslobađanje od poreza i drugih dažbina koje se plaćaju, između ostalog, na račun upotrebe obnovljivih izvora energije – sunca, vjetra, morskih talasa, biogasa, itd (Član 24). Međutim, čini se da ovo nije implementirano. Iako je Ministarstvo za ekonomski razvoj izvršilo dosta detaljnju procjenu („Strategija“) razvoja malih hidroelektrana, date su samo neke grube procjene u „Strategiji energetske efikasnosti“, vezano za druge obnovljive izvore energije. *Strategija razvoja malih hidroelektrana* je usvojena početkom 2006. godine. Međutim, ne postoje nikakvi konkretni projekti koji su u toku, a ni planirani.
- (b) Ova preporuka nije implementirana. Postojeća upotreba solarne energije kao obnovljive energije kažu da datira iz 90-tih godina. Nisu poznati novi projekti.

POGLAVLJE 12: Poljoprivreda i životna sredina

Preporuka 12.1:

Crnogorsko Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede treba da prenese u svoje zakonodavstvo propise Evropske unije o fitosanitarnoj i veterinarskoj bezbjednosti hrane, kao i o genetski modifikovanim organizmima i da postavi kao prioritet njihovu implementaciju. Važan dio implementacije biće organizovanje nadležnih institucija i obezbjeđivanje dovoljnog iznosa sredstava za njihovo finansiranje. Srbija i Crna Gora treba da sarađuju na pronalaženju efikasnih rješenja za saradnju.

Implementacija:

Crna Gora je prenijela u svoje zakonodavstvo fitosanitarne i veterinarske propise Evropske unije:

- *Zakon o fitosanitarnoj službi* je usvojen 2006. godine; a
- *Zakon o veterinarstvu* je usvojen 2004. godine.

Zakon o genetski modifikovanim organizmima je pripremljen i usvojen 2002. godine za vrijeme postojanja Državne zajednice Srbija i Crna Gora.

MPŠV i MZRSS pripremaju nacrt *Zakona o bezbjednosti hrane*, koji će biti dostavljen na ministarske konsultacije tokom 2007. godine.

Preporuka 12.9:

Među-ministarska radna grupa, koju su osnovali Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da:

- (a) *Uzme u obzir pitanja životne sredine prilikom izrade poljoprivrednih politika. Na primjer, sve predložene inpute i politiku podrške cijenama treba pažljivo analizirati sa aspekta životne sredine i*
- (b) *Upravlja izradom praktičnih kodeksa dobre poljoprivredne prakse i preporuka za implementaciju tih kodeksa. Treba preduzeti neophodne mjere za uključivanje važnih zainteresovanih strana u ovaj proces.*

Implementacija:

Medu-ministarska radna grupa, koju su osnovali MPŠV i MZŽSUP je raspuštena. Dva ministarstva rade na ad hoc osnovi.

- (a) MPŠV uključuje pitanja životne sredine u izradu poljoprivrednih politika, kao što su zaštita rijetkih vrsta i smanjenje upotrebe pesticida.
- (b) Praktični kodeksi dobre poljoprivredne prakse i preporuke za njihovu implementaciju su pripremljeni. MPŠV na različite načine podržava poljoprivrednike, kako bi im pomoglo da primijene ove kodekse u praksi.

Preporuka 12.10:

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede treba da promoviše razvoj organske poljoprivrede.

Implementacija:

MPŠV promoviše razvoj organske poljoprivrede. Ministarstvo podržava poljoprivrednike u prodaji njihovih proizvoda u zemlji i inostranstvu i spremno je da ispoštuje zahtjeve EU vezano za organsku poljoprivrednu proizvodnju. Ministarstvo je formiralo «Monte Organic» agenciju za sertifikovanje poljoprivrednih proizvoda. Podzakonski akti za podršku organskoj poljoprivredi su pripremljeni i usvojeni. Definisana je i nacionalna etiketa/oznaka.

Preporuka 12.11:

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da promovišu međunarodno etiketiranje prehrabnenih proizvoda uvođenjem propisa, podržavanjem osnivanja organizacija i realizaciju projekata za izgradnju kapaciteta. Treba istražiti mogućnost korišćenja marke "Montenegrin food" („Crnogorska hrana“) kao zaštitni znak za "čistu hranu".

Implementacija:

Vidi implementaciju preporuke 12.10.

Preporuka 12.12:

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, kod formiranja dodatnih službi treba da uključi i savjete o tome kako postići poljoprivrednu proizvodnju koja je zdrava sa aspekta životne sredine. To treba reflektovati u mandatu i ciljevima dodatnih službi a savjetnici treba da prođu posebnu obuku o problemima životne sredine koje izaziva poljoprivredni sektor, kao i o mogućnostima ekološkog etiketiranja poljoprivrednih proizvoda.

Implementacija:

MPŠV aktivno učestvuje u razvoju sredstava za održivi razvoj poljoprivrede, koja obuhvataju i komponentu vezano za životnu sredinu. Dodatne službe poštaju taj koncept i uključuju zaštitu životne sredine u svoj pristup. Vidi i implementaciju preporuke 12.10. Osiguravanje bezbjednosti i kvaliteta hrane i adekvatne ishrane predstavlja važno pitanje u oblasti javnog zdravlja. *Strategija bezbjednosti hrane*, koja je usvojena 2006. godine, preporučuje rješenja za sve probleme koji se odnose na bezbjednost i kvalitet hrane.

POGLAVLJE 13: Saobraćaj i životna sredina**Preporuka 13.1:**

Nadležni organi Savezne Vlade i Crne Gore treba da izdvoje veći procenat finansijskih sredstava za željeznički, voden i gradski javni transport, na osnovu politika održivog transporta. Treba razmotriti i mogućnost korišćenja usluga ne-motorizovanog transporta.

Implementacija:

Izdvajanje većeg procenta sredstava za željeznički, voden i gradski javni transport je predviđeno strategijom saobraćaja. U stvari, trend što se tiče javnog transporta je nepromijenjen, a drumski saobraćaj se povećava. Isto tako, povećava se starost privatnih vozila, kao i vozila javnog transporta. Skoro svi autobusi javnog saobraćaja su stari 15, a neki i 30 godina.

Preporuka 13.2:

Nadležni organi SRJ i Crne Gore treba da definišu strategiju za postepeno isključivanje vozila koja izazivaju veliko zagađenje iz saobraćaja i da uvedu visoko kvalitetna goriva, uzimajući u obzir elemente vezano za životnu sredinu. To bi se moglo postići fiskalnim mjerama, kao što su eko-porezi i porezi na registraciju vozila, ili nekim drugim mjerama.

Implementacija:

Od novembra 2006. godine nije predviđen nikakav plan, zbog ograničenih ekonomskih mogućnosti stanovništva. Provjere se vrše samo jednom godišnje.

Preporuke za Crnu Goru**Preporuka 13.3:**

Crnogorsko Ministarstvo pomorstva i saobraćaja, u saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da pripremi politiku održivog saobraćaja koja će u potpunosti sadržati ekološka razmatranja kroz strateške procjene uticaja na životnu sredinu.

Implementacija:

Strategija saobraćaja treba da bude usvojena u Skupštini 2007. godine. *Strategija* je pripremljena uzimajući u obzir zahtjeve iz Prostornog Plana RCG, ali bez strateške procjene uticaja na životnu sredinu (SEA). SEA bi, možda, mogla biti uvedena kasnije. EIA je obavezna za nove radove.

Preporuka 13.4:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, u saradnji sa Ministarstvom pomorstva i saobraćaja, treba da promoviše izgradnju kapaciteta u opštinama vezano za pitanja saobraćaja i treba da pomogne sekretarijatima za zaštitu životne sredine i licima zaduženim za odlučivanje u oblasti planiranja transporta da dobiju obuku i upravljanju životnom sredinom i principima održivog saobraćaja.

Implementacija:

Ministarstvo pomorstva i saobraćaja promoviše i stimuliše održivo odlučivanje pri planiranju javnog transporta i drugih oblika transporta na opštinskom nivou.

Preporuka 13.5:

Relevantne vlasti u Crnoj Gori treba da pripreme plan za postepeno povlačenje olovnog benzina iz upotrebe, i to što prije, uzimajući u obzir postojeću bazu podataka (UNECE "Regionalna studija automobilske flote,") kako bi se identifikovali zahtjevi za obezbjeđivanjem goriva za sve vrste vozila u Republici i, ako je neophodno, da bi se identifikovale potrebne promjene kako bi vozila mogla koristiti bezolovni benzin.

Implementacija:

Kao i kod preporuke 13.2, nije planiran nikakav plan kako bi se izbjeglo preveliko ekonomsko opterećenje za siromašno stanovništvo. Razlika u cijeni olovnog i bezolovnog goriva, u eurima, iznosi oko 1 cent.

Preporuka 13.6:

Crnogorsko Ministarstvo pomorstva i saobraćaja (Uprava za puteve) treba da:

- (a) *Osigura sprovođenje procjene uticaja na životnu sredinu kod izgradnje nove ili rekonstrukcije postojeće saobraćajne infrastrukture i*
- (b) *Osigura uključivanje parametara o životnoj sredini, na primjer, rezultata procjene uticaja na životnu sredinu, u novu bazu podataka.*

Implementacija:

(a) Ministarstvo pomorstva i saobraćaja (Uprava za puteve) obezbeđuje vršenje procjene uticaja na životnu sredinu kod izgradnje nove ili rekonstrukcije postojeće saobraćajne infrastrukture. Učešće javnosti u odlučivanju će se povećati kada novi *Zakon o procjeni uticaja na životnu sredinu* stupa na snagu 2008. godine.

(b) Nije razvijena nikakva baza podataka o procjeni uticaja na životnu sredinu.

Preporuka 13.9:

Ministarstvo pomorstva i saobraćaja treba da osigura da budžetiranje i planiranje projekata ministarstva odražava objedinjeno planiranje između pod-sektora, kao i sa željezničkim i drumskim rutama u Srbiji.

Implementacija:

Transportni sistem u Crnoj Gori je u teškom stanju zbog nedostatka javnih finansija. Najnapredniji projekat jeste brzi put ili autoput od Beograda preko Podgorice do Bara. Postojeći nacrt *Prostornog plana RCG* navodi niz prioriteta, kao što su autoput od Beograda do Bara i Jadransko-jonska magistrala, a pominje i modernizaciju postojećeg željezničkog sistema. Ali, trenutno se ne realizuje nijedan konkretni projekat.

Preporuka 13.10:

Ako projekat Podgorica-Bar postane realna opcija, Ministarstvo pomorstva i saobraćaja i Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da sarađuju u procjeni uticaja ovog projekta na životnu sredinu.

Implementacija:

Izgrađen je tunel između Podgorice i Bara, a EIA je izvršena u saradnji Ministarstva pomorstva i saobraćaja i MZŽSUP. Kada novi *Zakon o EIA* stupa na snagu 2008. godine, EIA će se vršiti za sve nove projekte u oblasti saobraćaja.

POGLAVLJE 14: Turizam i životna sredina

Preporuka 14.1:

Crnogorsko Ministarstvo turizma, u saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da:

- (a) *Pripremi i dostavi Vladi na usvajanje politiku održivog turizma. Politika treba da posluži kao okvir za sve aktivnosti koje su vezane za turizam. U Crnoj Gori takve aktivnosti treba da budu uskladene sa Deklaracijom o ekološkoj državi (1991);*
- (b) *Pripremi turistički master plan, koji će takođe biti zasnovan na opštoj politici održivog turizma, kako bi se omogućilo adekvatno planiranje ekonomskih, prostornih i finansijskih resursa i izgradnja neophodne infrastrukture u turističkim regijama. U Srbiji master plan treba uskladiti sa nacrtom akcionog plana za*

- održivi turizam u zaštićenim zonama. U Crnoj Gori, gdje već postoji nacrt master plana, Ministarstvo treba da osigura odražavanje tog master plana u (novoj) politici održivog turizma;*
- (c) *Na osnovu politike, treba da pripremi smjernice za razvoj turizma na lokalnom nivou i uvede eko-standarde za turističke objekte;*
- (d) *Na osnovu politike, treba da identificuje važne indikatore održivog turizma i obezbijedi sredstva za adekvatan monitoring, prikupljanje i evaluaciju podataka; i*
- (e) *U saradnji sa Ministarstvom kulture, treba da napravi inventar svih lokacija od turističkog interesa. Kada se lokacije identifikuju, treba pripremiti i pojedinačne planove za njihov održivi razvoj (npr. za održivi turizam u nacionalnim parkovima).*
- (vidi i preporuku 9.4)*

Implementacija:

Izrada politike održivog razvoja turizma otpočela je samo za planinsku regiju. Postoji nekoliko novih procjena i izvještaja vezano za održivi turizam u planinskoj regiji, ali u Crnoj Gori ne postoji opšta strategija održivog turizma.

Na osnovu principa održivog turizma Svjetske turističke organizacije pri Ujedinjenim nacijama, Ministarstvo turizma je Nacionalnom savjetu za održivi razvoj dostavilo neke opšte smjernice za održivi razvoj turizma, a Savjet ih je integrisao u nacrt *Nacionalne strategije održivog razvoja (NSOR)*. Pored toga, *Master plan za turizam* do 2020. godine, koji se trenutno revidira, obuhvata neke specifične zahtjeve, kao što su 100 m² otvorene zelene površine za svaki krevet i obaveza sprovođenja procjene uticaja na životnu sredinu.

Smjernice za razvoj turizma na lokalnom nivou su razrađene za planinsku regiju, ali ne i za primorje. Eko-standardi za turističke objekte nisu uvedeni (izuzeci uključuju Plave zastavice za plaže/marine i eko-turizam u planinskoj regiji).

Bez ikakve politike održivog turizma, praktično je nemoguće identifikovati važne indikatore održivog turizma. Sredstva za monitoring, prikupljanje i evaluaciju podataka predviđeni su samo za opšte turističke indikatore.

Ne postoji inventar svih lokacija od turističkog interesa, niti pojedinačni planovi za upravljanje turističkim lokacijama.

Generalno, strategija održivog razvoja turizma ne postoji, a smjernice za održivi turizam u Crnoj Gori su previše uopštene. *Master plan za turizam* treba da se bliže fokusira na principe održivog turizma, na primjer, uključivanjem eko-standarda ili implementacijom indikatora održivog turizma.

Preporuka 14.2:

Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da uvede sledeće ekonomске instrumente za podršku održivom turizmu:

- *Naknade ulaznice za nacionalne parkove;*
 - *Fiskalne stimulanse za turističke objekte koji implementiraju eko-standarde, kao što su "zeleni hoteli,, koji posebnu pažnju posvećuju očuvanju i zaštiti resursa kao što su voda i energija.*
- (vidi i preporuku 9.4)*

Implementacija:

Implementacija je otpočela. Postoji naplataulaska u sve nacionalne parkove. Do sada nisu postojali fiskalni stimulansi za turističke objekte koji bi pomogli u implementaciji eko-standarda.

Preporuka 14.3:

Crnogorsko Ministarstvo turizma, u saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da:

- (a) *Sprovede široko rasprostranje kampanje za podizanje svijesti o održivom turizmu, posebno među menadžerima hotela, turističkim agencijama, turističkim i opštinskim vlastima. Kampanja treba da iskoristi radionice, sastanke sa lokalnim jezdicnicama, brošure i postere, pored ostalih sredstava i*

(b) U saradnji sa Ministarstvom obrazovanja i sporta Srbije i crnogorskim Ministarstvom prosvjete i nauke, uvede održivi razvoj turizma u nastavni plan i program viših škola za turizam i ugostiteljstvo.

Implementacija:

- (a) Nije implementirano. Iako su nevladine organizacije pokrenule određene incijative, nema široko rasprostranjenih kampanja za podizanje svijesti o održivom turizmu, bilo sa zainteresovanim akterima iz turizma ili sa opština.
- (b) Nije implementirano. Održivi razvoj turizma nije posebna tema u nastavnom planu i programu viših škola za turizam ili ugostiteljstvo.

Preporuka 14.5:

Ministarstvo turizma, u saradnji sa lokalnim vlastima, treba da izvrši istraživanje lokalnih proizvoda, koji bi se mogli podržati i uključiti u plan održivog razvoja turizma.

Implementacija:

Implementacija je otpočela. Istraživanje lokalnih proizvoda još uvijek ne postoji, ali za nekoliko proizvoda je već započeo tematski marketing. Neki od novih implementiranih podataka objedinjavaju lokalne i regionalne proizvode.

Preporuka 14.6:

Koordinacioni odbor oformljen za master plan turizma treba da osnuje manje, agilnije tematske radne grupe, uključujući i one koje će se baviti održivim turizmom i gradnjom. Odbor treba da obuhvati predstavnike lokalnih zajednica i nevladinih organizacija.

Implementacija:

Za nekoliko posebnih pitanja osnovane su manje tematske radne grupe o turizmu, npr. za nacionalne parkove i morsko dobro. Lokalne zajednice i NVO su uključene u planinskoj regiji.

POGLAVLJE 15: Ljudsko zdravlje i životna sredina

Preporuka 15.1:

Savezni Sekretarijat za rad, zdravlje i socijalnu zaštitu i crnogorsko Ministarstvo zdravlja i socijalne politike, u saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da:

- (a) *Zajednički pripreme nacionalni akcioni plan za ekološko zdravlje (NEHAP), kako bi se identificovali prioriteti i definisao plan implementacije, vodeći posebno računa o potrebnim resursima. Pored ostalog, NEHAP treba da obuhvati aktivnosti podizanja svijesti i definiše strategiju za unapređenje tretmana otpadnih voda, odlaganja otpada, kvaliteta vazduha, vode za piće, bezbjednosti hrane i bezbjednosti saobraćaja;*
- (b) *Uzme u razmatranje osnivanje među-sektorskog tijela za ekološko zdravlje, koje bi, između ostalog, agregiralo, analiziralo i tumačilo odnos između postojećih podataka o zdravlju i životnoj sredini; revidiralo postojeće zakone, konvencije i propise o zdravlju i životnoj sredini, posebno se pozivajući na smjernice Svjetske zdravstvene organizacije i propise Evropske unije; i koordinira aktivnosti vezano za zdravlje i životnu sredinu, radi izgradnje snažnih mreža ekološkog zdravlja na svim nivoima;*
- (c) *Pomogne opštinama da pripreme lokalne akcione planove ekološkog zdravlja, uz značajno učešće javnosti i*
- (d) *Razmotri Pan-evropski Program UNECE-WHO za saobraćaj, zdravlje i životnu sredinu kao sredstvo politike oko kojeg bi se moglo razviti konkretne aktivnosti i partnerstva (uključujući i međunarodni nivo) za rješavanje ekoloških i zdravstvenih problema izazvanih transportom.*

Implementacija:

Izrada crnogorskog NEHAP nacionalnog plan nije još otpočela, ali su prioritetni ciljevi vezano za zdravlje uključeni u druge nacionalne dokumente. Konkretno za sektor zdravstva, prioritetni ciljevi koje podržava *Ekološki i zdravstveni akcioni plan za djecu (CEHAP)* obuhvata sledeće:

- *Zdravstvena politika u Crnoj Gori do 2020. (2001)*
- *Strategija razvoja zdravstva (2003)*
- *Nacionalna strategija za kontrolu duvana (2005)*
- *Strategija unapređenja mentalnog zdravlja za Republiku Crnu Goru (2004)*

- *Strategija očuvanja i unapređenja reproduktivnog zdravlja* (2005)
- *Nacionalni program za nasilje i zdravje* (2003)
- *Akcioni plan za sprečavanje seks-trafikingu* (2005)
- *Strategija prevencije HIV/SIDA-e* (2005)
- *Master Plan za razvoj zdravstva*
- *Nacionalni plan za ptičji grip i prevenciju pandemije ptičjeg gripa*
- *Zakon o zaštiti od buke* (2006)
- *Nacionalni akcioni plan za djecu u Crnoj Gori* (2004)
- *Nacionalni akcioni plan za mlade*
- *Zakon o lijekovima*
- *Zakon o medicinskoj opremi.*

Preporuka 15.2:

- (a) Adekvatna statistička služba treba da što prije sproveđe popis;
- (b) Zavod za statistiku i instituti javnog zdravlja na svim nivoima treba da sarađuju na identifikaciji zajedničkog skupa osnovnih indikatora ekološkog zdravlja koje treba pratiti i o njima redovno izvještavati, kao i da bi zajedno odlučili koje institucije treba da budu zadužene za prikupljanje ovih podataka. Ove podatke treba prikupljati sistematski i staviti javnosti na uvid. Tekuće međunarodne aktivnosti bi mogle biti korisna referenca za ovaj rad, između ostalog i vezano za unapređenje međunarodne uporedljivosti podataka;
- (c) Instituti javnog zdravlja na svim nivoima treba da se pozabave potrebom da se izvrše kombinovane procjene izloženosti i analize podataka o zdravlju i životnoj sredini, kako bi se identificirali negativni uticaji zagađenja životne sredine na zdravlje. To bi obuhvatilo reviziju postojećeg postupka prikupljanja podataka i standardizovane protokole prikupljanja podataka, u saradnji sa Zavodom za statistiku. Treba identificirati koji podaci nedostaju i dati preporuke za reorganizaciju prikupljanja podataka. O rezultatima analize treba rutinski izvještavati i
- (d) Crnogorsko Ministarstvo zdravlja i socijalne politike, u saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da inicira naučna istraživanja uticaja specifičnih lokalnih oblika zagađenja životne sredine na zdravlje i da se pozabavi faktorima koji izazivaju zabrinutost javnosti u vezi sa ovim pitanjima.

Implementacija:

- (a) Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) vrši godišnja istraživanja i objavljuje rezultate u *Statističkom godišnjaku*. Podaci za 2005. godinu biće raspoloživi, dok je *Statistički godišnjak* za 2006. godinu trenutno u pripremi.
- (b) MONSTAT i Institut za javno zdravlje, koji su nadležni za praćenje indikatora zdravlja, blisko sarađuju na zajedničkim zadacima, aktivnostima, obavezama, potrebama, u razmjeni podataka i vezano za druga pitanja. Svi podaci su javni, redovno se publikuju i stavljuju na njihove web stranice: www.monstat.cg.yu i www.ijz.cg.yu.
- (c) Institut za javno zdravlje, sa ciljem procjene zdravstvenog stanja stanovništva, analizira različite faktore iz sistema zdravstvene statistike, koje verifikuju, prikupljaju i pripremaju osnovne službe primarne zdravstvene zaštite i različite specijalizovane javne zdravstvene institucije. Procjena zdravstvenog stanja stanovništva i planiranje zdravstvene zaštite zasnovani su na podacima prikupljenim iz svih javnih zdravstvenih institucija. *Zdravstveni statistički godišnjaci* obuhvataju osnovne podatke o stanovništvu od 1990. do danas.
- (d) Urađeno je nekoliko preliminarnih studija.

Preporuka 15.3:

Savezni Sekretarijat za rad, zdravlje i socijalnu zaštitu i crnogorsko Ministarstvo zdravlja i socijalne politike treba da:

- (a) Kontinuirano sprovode velike kampanje za podizanje svijesti javnosti radi smanjenja pušenja kod stanovništva. Posebne napore treba uložiti kako bi se spriječili mlađi ljudi od usvajanje ove navike. Inicijative kao što su "Nacionalni komitet za prevenciju duvana", "Ostavi i pobijedi", ili "Očisitmo vazduh od duvanskog dima", treba finansijski osnažiti; i

(b) Saradjuju na izradi i usvajanju zakonodavstva protiv pušenja radi zaštite djece i drugih nepušača od pasivnog pušenja. Postojeći propisi moraju se primijeniti u praksi. Treba inicirati uvođenje politike zabrane pušenja u javnim i privatnim objektima.

Implementacija:

- (a) Promovisanje zdravlja i prevencija oboljenja kao komponente okvira za kontrolu duvana, predstavljaju teme sadržane u različitim dokumentima koje je pripremilo MZRSS (*Zakon o kontroli duvana*, *Zakon o zdravstvenoj zaštiti*, *Politika razvoja zdravstvene zaštite u Crnoj Gori*, *Reforma primarne zdravstvene zaštite*, i *Strategija razvoja i smanjenja siromaštva*). Od ukupno 21 konkretnog cilja naznačenog u *Strategiji razvoja javnog zdravlja*, jedan podrazumijeva smanjenje upotrebe duvana u Crnoj Gori za 30 odsto do 2015. godine.

Jedan od principa *Nacionalne strategije održivog razvoja* je “Minimiziranje otpada, djelotvorno sprečavanje zagađenja i kontrola i minimiziranje rizika za životnu sredinu”. *Nacionalni akcioni plan za djecu* iz 2004. godine, isto tako, naglašava značaj zakona za zaštitu životne sredine, radi sprečavanja izloženosti djece štetnim zagadujućim materijama iz vazduha, vode, zemljišta i hrane. Što se tiče zagađenosti vazduha u zatvorenom prostoru, *Zakon o ograničenoj upotrebi duvanskih proizvoda* propisuje ograničenu upotrebu duvanskih proizvoda na javnim mjestima, ograničenu prodaju duvanskih proizvoda mladima, ograničeno reklamiranje duvana, itd. Takođe, *Nacionalni akcioni plan za djecu u Crnoj Gori* i *Nacionalna strategija kontrole duvana* sadrže indikatore za praćenje i monitoring izloženosti djece zagađenju iz vazduha, sa ciljem da se primijene relevantne direktive.

Upotreba duvana u Crnoj Gori predstavlja eskalirajući zdravstveni i ekonomski problem. Informacije iz anegdota navode na zaključak da je Crna Gora među vodećim zemljama sa aspekta potrošnje duvana. Kardiovaskularna oboljenja predstavljaju prvenstveni uzrok smrti (49% od ukupnih smrtnih slučajeva), a rak je na drugom mjestu, sa 18 odsto ukupnih smrtnih slučajeva (*Zdravstveni statistički godišnjak, Republika Crna Gora, 2001*). Istraživanje zdravstvenog kretanja, koje je sponzorisao UNICEF, a koje je sprovedeno 1999. godine, pokazalo je da prevladava stop pušenja od 3,9 odsto kod djece u osnovnoj školi (starosna dob od 11–14 godina), i 19,7 odsto kod srednjoškolaca, starosne dobi od 15–18 godina.

Globalno istraživanje pušenja među mladima (GYTS) predstavlja međunarodno istraživanje za praćenje upotrebe duvana među mladima od 13 do 18 godina, kao i smjernice za implementaciju i evaluaciju programa za prevenciju i kontrolu upotrebe duvana. Istraživanje pokušava da:

- Utvrdi stepen upotrebe duvana;
- Procijeni starosnu dob kada se počinju koristiti cigarete;
- Procijeni nivoje prijemčivosti za pušenje;
- Utvrdi izloženost reklamiranju duvana;
- Identificiše ključne varijable od uticaja, kao što su stavovi i uvjerenja o normama ponašanja, vezano za upotrebu duvana među mladima, koje bi se mogle koristiti u programima prevencije;
- Procijeni u kojoj mjeri glavni programi dosežu djecu u školama i da utiče na subjektivne stavove te populacije o ovakvim intervencijama.

Institut za javno zdravlje Crne Gore sproveo je GYTS u osnovnim školama u republici 2003. godine, a u srednjim školama 2004. godine. Rezultati su trebali da budu iskorišćeni da bi se uticalo na zvaničnike koji definišu politiku i odlučuju o budućoj politici, propisima i programima kontrole duvana.

(b) *Zakon o ograničavanju upotrebe duvanskih proizvoda* propisuje mјere za smanjenje i ograničavanje upotrebe duvanskih proizvoda i sprečavanje štetnih posljedica zbog upotrebe duvanskih proizvoda. Zabranjena je i prodaja duvanskih proizvoda u obrazovnim objektima i zdravstvenim institucijama, i na udaljenosti manjoj od 300 metara od ovih objekata, u apotekama ili specijalizovanim prodavnicama medicinskih proizvoda; sportskim i rekreativnim objektima; automatima; direktno ili indirektno kao posebna ponuda kupcima ili trećim licima, kao što su pokloni, nagrade ili smanjene cijene ili pravo učešća u nagradnim igrama, lutrijama i takmičenjima;

Zakon pominje da duvanski proizvodi moraju biti označeni riječima ili frazama koje naznačavaju da je određena marka manje štetna nego druge (npr. "niži sadržaj katrana,,," "light", "mild", "ultra mild", "ultra light", itd) na način koji mušterijama omogućava samo-posluživanje.

Druge odredbe ovog Zakona (zakon možete naći na adresi: www.mz.vlada.cg.yu) definiše zaštitu od zagađenosti vazduha od duvanskih proizvoda u zatvorenom prostoru na javnim mjestima, školama, zdravstvenim i drugim institucijama, tako da ne pruža zaštitu zdravlja samo mladima, već stanovništvu uopšte.

Preporuka 15.4:

Savezni Sekretarijat za rad, zdravlje i socijalnu zaštitu i crnogorsko Ministarstvo zdravlja i socijalnog staranja, u saradnji sa Ministarstvom zaštite životne sredine i uređenja prostora, treba da:

- (a) Usvoje i implementiraju Smjernice SZO o kvalitetu vode za piće, kako bi unaprijedili mikrobiološku i fizičko-hemijsku bezbjednost vode za piće i
- (b) Osnaže pravni i institucionalni okvir za monitoring i primjenu standarda kvaliteta vode za piće u skladu sa Konvencijom UNECE-a iz Helsinkija vezano za zaštitu i upotrebu prekograničnih vodenih tokova i međunarodnih jezera (vidi preporuku 4.2).

Implementacija:

- (a) Uloženi su veliki naporci da se pripremi i usvoji nacionalno zakonodavstvo koje će biti uskladeno sa međunarodnim sporazumima koje Crna Gora kao suverena država mora ratifikovati. Smjernice za kvalitet vode za piće, koje je izdala Svjetska zdravstvena organizacija, su već primjenjene, kako bi se poboljšala mikrobiološka i fizičko-hemijska bezbjednost vode za piće, a kvalitet vode redovno prati Institut za javno zdravlje.
- (b) Odredbe Helsinskih konvencija UNECE-a o zaštiti i upotrebi prekograničnih vodenih tokova i međunarodnih jezera su implementirane kroz odredbe crnogorskih zakona i podzakonskih akata.

Preporuka 15.5:

- (a) Crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora treba da propiše i primjeni u praksi adekvatno upravljanje medicinskim otpadom. To bi trebalo da obuhvati, između ostalog:
 - Izradu posebnog skupa strategija za otpade različitog nivoa opasnosti;
 - Obezbeđivanje spaljivanja, dezinfekcije i specijalnog tretmana zaravnog medicinskog otpada; i
 - Pronalaženje načina za ponovno korišćenje i recikliranje materijala za smanjenje količine opasnog otpada.

Ove aktivnosti mogu otpočeti kao pilot projekti, koji će biti implementirani u saradnji sa lokalnim vlastima, bolnicama i drugim zainteresovanim stranama.

- (b) Crnogorsko Ministarstvo zdravlja i socijalne politike, preko svojih javnih zdravstvenih institucija, treba da obuci zaposlene u sektoru medicine i druga lica koja su u kontaktu sa medicinskim otpadom.

Implementacija:

Kao i kod industrijskog otpada, upravljanje medicinskim otpadom predstavlja važno pitanje. MZRSS to prepoznaje i posvećuje veću pažnju ovom pitanju. Ministarstvo je započelo projekat o medicinskom otpadu i dosta je pozitivno što se na taj način može postići implementacija Preporuke 15.5. Ministarstvo planira da pripremi Kodeks ponašanja u upravljanju medicinskim otpadom u najkraćem roku.

Preporuka 15.6:

Savezni Sekretarijat za rad, zdravlje i socijalnu zaštitu i crnogorsko Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, u saradnji sa Ministarstvom zdravlja i socijalnog staranja, treba da:

- (a) Nadziru medicinske pregledne stanovništva koje je izloženo riziku u žarištima, npr. majke dojilje, da bi procijenili moguće uticaje industrijskog zagađenja na zdravlje i stepen opterećenja tijela zagađujućim materijama. Podaci o ljudskom bio-monitoringu i uticajima na zdravlje mogli bi se kombinovati sa podacima po osnovu praćenja stanja životne sredine. Takva saznanja pomažu u odlučivanju kakve aktivnosti čišćenja životne sredine su najhitnije;
- (b) Iniciraju, tokom aktivnosti čišćenja, ljudski bio-monitoring i praćenje uticaja, kako bi se izmjerila djelotvornost ovih aktivnosti i
- (c) Iniciraju programe epidemiološkog istraživanja životne sredine, u saradnji sa međunarodnim organizacijama, regionalnim zdravstvenim organima i istraživačkim institutima.

Implementacija:

- (a) Neke sporadične provjere vrše se kod stanovništva koje živi u kontaminiranim zonama. Ali, ne postoji redovno praćenje stanja, zbog nedostatka finansijskih sredstava.
- (b) Monitoring se vrši samo ako su finansijska sredstva raspoloživa.
- (c) Neki programi se realizuju u saradnji sa međunarodnim organizacijama i istraživačkim institutima.

U skladu sa različitim konvencijama koje se tiču životne sredine i zdravlja, Institut za javno zdravljje vrši stalnu obuku i podizanje svijesti javnosti u pokušaju da adekvatno odgovori na pitanja emisije gasova sa efektom staklene bašte i globalnih klimatskih promjena.

Primjena i praćenje primjene odredbi relevantnih zakona i podzakonskih akata mogli bi pokazati raskorak. Na osnovu tih vjerovatnih raskoraka, nadležne institucije bi trebalo hitno da preduzmu aktivnosti i definiju ko je odgovoran da ih ispravi.

Aneks II

ODABRANI REGIONALNI I GLOBALNI SPORAZUMI VEZANO ZA ŽIVOTNU SREDINU

Svjetski sporazumi			
Godina	Godina	Status	
1958	(ŽENEVA) Konvencija o kontinentalnim grebenima		
1958	(ŽENEVA) Konvencija o teritorijalnom moru i graničnim zonama		
1958	(ŽENEVA) Konvencija o otvorenom moru	SFRJ 1958	Su
1961	(PARIZ) Međunarodna konvencija za zaštitu novih vrsta biljaka		
1963	(BEČ) Konvencija o civilnoj odgovornosti za nuklearnu štetu		
	1997 (BEČ) Protokol kao dopuna Bečke konvencije iz 1963. o civilnoj odgovornosti za nuklearnu štetu		
1971	(RAMSAR) Konvencija o močvarama od međunarodnog značaja, posebno kao staništa barskih ptica		
	1982 (PARIZ) Amandman		
	1987 (REGINA) Amandmani		
1971	(ŽENEVA) Konvencija o zaštiti od rizika od benzola (ILO 136)		
1971	(BRISEL) Konvencija o osnivanju međunarodnog fonda za nadoknadu štete od zagadenja naftom		
1971	(LONDON, MOSKVA, VAŠINGTON) Sporazum o zabrani postavljanja novog nuklearnog oružja i drugog oružja za masovno uništenje na dnu mora i okeana i u njihovom podzemlju		
1972	(PARIZ) Konvencija o zaštiti svjetskog kulturnog i prirodnog nasljeđa		
1972	(LONDON) Konvencija o sprečavanju zagadenja mora odlaganjem otpada i drugih stvari	SFRJ 1976	Su
	1978 (TORREMOLINOS) Amandmani (spaljivanje)		
	1980 Amandmani (spisak materija)		
1972	(LONDON, MOSKVA, VAŠINGTON) Konvencija o zabrani razvoja, proizvodnje i stvaranja zaliha bakteriološkog (biološkog) i oružja od toksina i o njihovom uništenju		
1972	(LONDON) Međunarodna konvencija o međunarodnim propisima za sprečavanje sudara na moru	SFRJ 1975	Su
1972	(ŽENEVA) Međunarodna konvencija o bezbjednim kontejnerima	SFRJ 1987	Su
1973	(VAŠINGTON) Konvencija o međunarodnoj trgovini ugroženim vrstama divlje faune i flore	SRJ 2001	Su
	1983 (GABORONE) Amandman		
	1987 (BON) Amandman		
1973	(LONDON) Konvencija za sprečavanje zagadenja od brodova (MARPOL)	SFRJ 1985	Su
	1978 (LONDON) Protokol (odvojeni balast)		
	1978 (LONDON) Aneks III o opasnim materijama koje se prenose upakovane		
	1978 (LONDON) Aneks IV o kanalizaciji		
	1978 (LONDON) Aneks V o otpacima		
1977	(ŽENEVA) Konvencija za zaštitu radnika od rizika na radnom mjestu od zagadenja vazduha, buke i vibracije (ILO 148)		
1979	(BON) Konvencija o konzerviranju migratornih vrsta divljih životinja		
	1991 (LONDON) Sporazum o konzerviranju slijepih miševa u Evropi		
	1992 (NJUJORK) Sporazum o konzervaciji malih kitova u Baltičkom i sjevernim morima (ASCOBANS)		
	1995 (HAG) Sporazum o afričkim/ evroazijskim migratornim vodenim pticama (AEWA)		
	1996 (MONAKO) Sporazum o konzervaciji malih kitova u Crnom moru, Sredozemnom moru i graničnim zonama Atlanskog okeana (ACCOBAMS)		
1980	(NJUJORK, BEČ) Konvencija o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala		
1981	(ŽENEVA) Konvencija o zaštiti na radu i radnom okruženju		
1982	(ZALIV MONTEGO) Konvencija o zakonu mora	SFRJ 1986	Su
	1994 (NJUJORK) Sporazum vezano za implementaciju Dijela XI Konvencije		

Svjetski sporazumi (nastavak)

Godina		Godina	Status
	1994 (NJUJORK) Sporazum o implementaciji odredbi Konvencije Ujedinjenih nacija o zakonu mora od 10. decembra 1982. god, vezano za konzervaciju i upravljanje ribljim fondom i fondom izuzetno migratornih riba		
1985	(ŽENEVA) Konvencija o uslugama zaštite zdravila na radu		
1985	(BEĆ) Konvencija za zaštitu ozonskog omotača 1987 (MONTREAL) Protokol o materijama koje osiromašuju ozonski omotač 1990 (LONDON) Amandman uz Protokol 1992 (KOPENHAGEN) Amandman uz Protokol 1997 (MONTREAL) Amandman uz Protokol 1999 (BEIJING) Amandman uz Protokol	SFRJ 1990 SFRJ 1990 SCG 2004	Su Su Su
1986	Konvencija o bezbjednosti prilikom upotrebe azbesta (BEĆ) Konvencija o ranom obavještavanju o nuklearanoj nesreći (BEĆ) Konvencija o pomoći u slučaju nuklearne nesreće ili radiološke nesreće		
1989	(BAZEL) Konvencija o kontroli prekograničnog kretanja opasnog otpada i njegovom odlaganju 1995 Ban amandman 1999 (BAZEL) Protokol o odgovornosti i nadoknadi štete	SRJ 1999	Su
1990	(LONDON) Konvencija o pripravnosti, odgovoru i saradnji u slučaju zagadenja naftom		
1992	(RIO) Konvencija o biološkom diverzitetu 2000 (KARTAGENA) Protokol o bio-bezbijednosti	SRJ 2001 SRJ 2001	Su Su
1992	(NJUJORK) Okvirna konvencija o klimatskim promjenama 1997 (KJOTO) Protokol	SRJ 1991 2007	Su Ra
1993	(PARIZ) Konvencija o zabrani razvoja, proizvodnje, zaliha i upotrebe hemijskog oružja i o njihovom uništenju		
1994	(BEĆ) Konvencija o nuklearanoj bezbjednosti		
1994	(PARIZ) Konvencija za borbu protiv širenja pustinje	2007	Ra
1997	(BEĆ) Zajednička konvencija o bezbjednosti u upravljanju istrošenim gorivom i bezbjednosti u upravljanju radioaktivnim otpadom		
1997	(BEĆ) Konvencija o dodatnoj nadoknadi za nuklearnu štetu		
1998	(ROTERDAM) Konvencija o proceduri davanja saglasnosti na osnovu prethodnih informacija vezano za odredene opasne hemikalije i pesticide u međunarodnoj trgovini		
2001	(ŠTOKHOLM) Konvencija o postojanim organskim zagadivačima	2007	Pt

Pr = pristupanje Po = postovanje De = denunciran; Pt = potpisana; Su = Sukcesija ; Ra = Ratifikovan

Regionalni i podregionalni sporazumi		Godina	Status
1950	(PARIZ) Međunarodna konvencija o zaštiti ptica		
1957	(ŽENEVA) Evropski sporazum - međunarodni drumski prenos opasnih roba (ADR) Evropski sporazum o međunarodnom drumskom prenosu opasnih roba (ADR) Odredbe Aneksa A o opasnim materijama i Odredbe Aneksa B o transportnoj opremi i transportnim aktivnostima		
1958	(ŽENEVA) Sporazum - Usvajanje jedinstvenih uslova za odobrenje i recipročno priznavanje odobrenja za opremu i djelove motornih vozila.		
1968	(PARIZ) Evropska konvencija - zaštita životinja tokom međunarodnog transporta 1979 (STRAZBUR) Dodatni Protokol		
1969	(LONDON) Evropska konvencija - zaštita arheološkog nasljeđa		
1973	(GDANJSK) Konvencija o ribarstvu i konzerviranju živih resursa u Baltičkom moru 1982 (VARŠAVA) Amandmani		
1974	(HELSINKI) Konvencija o zaštiti morskog okruženja u regiji Baltičkog mora		
1976	(STRAZBUR) Evropska konvencija za zaštitu životinja koje se čuvaju za potrebe poljoprivrede		
1979	(ŽENEVA) Konvencija o dalekosežnom prekograničnom zagađenju vazduha 1984 (ŽENEVA) Protokol - Finansiranje kooperativnog programa (EMEP) 1985 (HELSINKI) Protokol - Smanjenje emisija sumpora za 30% 1988 (SOFIJA) Protokol - Kontrola emisija azotnih oksida 1991 (ŽENEVA) Protokol - Promjenljiva/ isparljiva organska jedinjenja 1994 (OSLO) Protokol - dalje smanjenje emisija sumpora 1998 (AARHUS) Protokol o teškim metalima 1998 (AARHUS) Protokol o postojanim organskim zagadivačima 1999 (GOTENBURG) Protokol za borbu protiv acidifikacije, eutrofikacije i ozona na nivou zemlje	SFRJ 1986 SFRJ 1987	Su Su
1991	(ESPOO) Konvencija o procjeni uticaja na životnu sredinu u prekograničnom kontekstu 2003 (KIEV) Protokol o strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu	2006	Pt*
1992	(HELSINKI) Konvencija o zaštiti i korišćenju prekograničnih voda i međunarodnih jezera 1999 (LONDON) Protokol o vodi i zdravlju 2003 (KIEV) Protokol o civilnoj odgovornosti i nadoknadi štete uzrokovane prekograničnim efektima industrijskih nesreća u prekograničnim vodama		
1992	(HELSINKI) Konvencija o prekograničnim efektima industrijskih nesreća		
1992	(HELSINKI) Konvencija o zaštiti morske sredine u regiji Baltičkog mora, 1992		
1993	(OSLO i LUGANO) Konvencija - Civilna odgovornost za štetu od aktivnosti opasnih po životnu sredinu		
1994	(LISABON) Sporazum o energetskoj povelji 1994 (LISABON) Protokol o energetskoj efikasnosti i aspektima u vezi sa tim	2006	Ra
1998	(AARHUS) Konvencija o pristupu informacijama, učešću javnosti u odlučivanju i pristupu pravdi vezano za pitanja životne sredine 2003 (KIEV) Protokol o registru ispuštanja i prenosa zagađujućih materija	2006	Pt*

Pr = pristupanje Po = postovanje De = denunciran; Pt = potpisana Su = Sukcesija; Ra = Ratifikovan.

Aneks III***ODABRANI EKONOMSKI POKAZATELJI I
POKAZATELJI VEZANO ZA ŽIVOTNU SREDINU*****Odabrani ekonomski podaci**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
UKUPNA POVRSINA (1,000 km²)	13.8	13.8	13.8	13.8	13.8	13.8	13.8
POPULACIJA							
Ukupna populacija, (miliona stanovnika)	615.0	615.0	615.0	620.1	620.1	620.1	620.1
% promjena (1990=100)
Gustina naseljenosti, (stan./km ²)	48.7
BRUTO DOMACI PROIZVOD							
BDP, (miliona US\$)	1022.2	1244.8	1301.5	1392.0	1651.1	1785.3	..
% promjena (1990=100)	3.1	-0.2	1.7	2.4	4.2	4.0	..
po glavi stanovnika, (US\$ 1,000/po gl. stan.)	1679.0	2031.0	2113.0	2252.0	2654.0	2864.0	..
INDUSTRIJA							
Dodata vrijednost u industriji (% od BDP)	28.7	..
Industrijska proizvodnja - % promjena (1990=100)
POLJOPRIVREDA							
Dodata vrijednost u poljoprivredi (% od BDP)	11.4	11.3	11.2	11.0	..
PONUDA ENERGIJE							
Ukupna ponuda, (Mtoe)	0.963	0.908	1.001	1.019	1.037
% promjena (1990=100)	103.3	97.4	107.4	109.3	111.3
Energetska intenzivnost, (Toe/US\$ 1000)	0.671	0.554	0.528	0.517	0.450
% promjena (1990=100)
Struktura ponude energije, (%)							
Cvrsta goriva	28.2	21.5	34.0	30.4	25.5
Nafta	27.5	25.6	26.0	26.1	23.9
Gas
Nuklearno gorivo
Hidropotencijal, itd.	44.2	53.0	40.0	43.6	50.7
DRUMSKI SAOBRACAJ							
Obim drumskog saobraćaja
- milion km vozila
- % promjena (1990=100)
- po glavi stanovnika (1,000 km vozila/gl.stan)
Broj drumskih vozila,
- 1,000 vozila
- % promjena (1990=100)
- po glavi stanovnika (vozila/100 stanovnika)	170	170	170	170	170	170	170

Izvor:

.. = nije raspolozivo.

- = nula ili zanemarljivo.

Odabrani podaci vezano za životnu sredinu

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
ZEMLJISTE							
Ukupna povrsina (1,000 km ²)	13.8	13.8	13.8	13.8	13.8	13.8	13.8
Glavne zasticene zone (% od ukupne povrsine)	7.7	7.7	7.7	7.7	7.7	7.7	7.7
Upotreba azotnih djubriva (tona/km ² obradivog zemljista)	..	314.0	314.0	190.0	190.0	227.0	227.0
SUME							
Oblast pokrivena sumama (% od ukupne povrsine)	55.0	55.0	55.0	55.0	55.0	55.0	55.0
Upotreba sumske resurse (sjeca/rast)	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0
Uvoz tropskog drveta (US\$/glavi stanovnika)
UGROZENE VRSTE							
Sisari (% od poznatih vrsta)	29.2	29.2	29.2	29.2	29.2	29.2	38.4
Ptice (% od poznatih vrsta)	76.7	76.7	76.7	76.7	76.7	76.7	80.7
Ribe (% od poznatih vrsta)	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	2.3
VODA							
Povlacenje vode (miliona m ³ /godisnje)	47.0	45.0
Ulov ribe (% od svjetskog ulova)
Tretman javnih otpadnih voda (% od usluzenog stanovnistva)	60.0
VAZDUH							
Emisija sumpor oksida (kg/glavi stanovnika)
" (kg/US\$ 1,000 BDP)
Emisije azotnih oksida (kg/glavi stanovnika)
" (kg/US\$ 1,000 BDP)
Emisije ugljen dioksida (tona/glavi stanovnika)
" (tona/US\$ 1,000 BDP)
GENERISANI OTPAD							
Industrijski otpad (kg/US\$ 1,000 BDP)
Opstinski otpad (kg/glavi stanovnika)	0.809	0.809	0.809	0.809	0.809	0.809	0.809
Nuklearni otpad (tona/Mtoe TPES-a)
BUKA							
Populacija izlozena buci od leq > 65 dB (A) (mil stanov.)

Izvor:

.. = nije raspoloživo.

- = nula ili zanemarljivo.

Aneks IV***SPISAK NACIONALNOG ZAKONODAVSTVA KOJE SE
ODNOSI NA ŽIVOTNU SREDINU*****Zakonodavstvo****1992**

- Zakon o morskom dobru (SL RCG br. 14/1992)

1995

- Zakon o aktivnostima opština (SL RCG br. 7/4 1995)

1996

- Zakon o životnoj sredini (SL RCG br. 12/1996)
- Zakon o zaštiti od jonizirajućeg zračenja (SL RCG br. 46/1996)

1997

- Propisi o procjeni uticaja na životnu sredinu (SL RCG br. 14/1997)
- Smjernice o sadržaju Studije o EIA (SL RCG br. 21/1997)

1998

- Zakon o osnovnim principima zaštite životne sredine (SL RCG br. 24/1998)

1999

- Zakon o nevladinim organizacijama (SL RCG br. 27/1999)

2000

- Zakon o šumama (SL RCG br. 55/2000)

2001

- Zakon o genetski modifikovanim organizmima (SL RCG br. 21/2001)
 - Podzakonski akt o metodama organske proizvodnje biljaka i sakupljanju šumskog voća i ljekovitih biljaka kao proizvoda organske poljoprivrede (SL RCG br. 51/2001)
 - Podzakonski akt o trgovini, uvozu i uzorkovanju đubriva (SL RCG br. 59/2001)
 - Podzakonski akt o trgovini, uvozu i uzorkovanju pesticida (SL RCG br. 59/2001)
 - Podzakonski akt o vrstama pakovanja pesticida i đubriva i o uništavanju pesticida i đubriva (SL RCG br. 35/1999 i br. 63/2001)
 - Podzakonski akt o metodama za uništenje biljaka za koje su naložene mjere uništenja (SL RCG br. 67/2001)

2002

- Podzakonski akt o metodama organske proizvodnje stoke (SL RCG br. 51/2002)
- Podzakonski akt o ograničenoj upotrebi genetski modifikovanih organizama (SL RCG br. 62/2002)
- Podzakonski akt o trgovini genetski modifikovanim organizmima i proizvodima od genetski modifikovanih organizama (SL RCG br. 62/2002)
- Podzakonski akt o uvođenju u proizvodnju genetski modifikovanih organizama i proizvoda od genetski modifikovanih organizama (SL RCG br. 62/2002)
- Podzakonski akt o sadržaju i podacima u registru genetski modifikovanih organizama i proizvoda od genetski modifikovanih organizama (SL RCG br. 66/2002)
- Podzakonski akt o uslovima koje moraju ispuniti pravna lica koja vrše ispitivanje procesa organske proizvodnje (SL RCG br. 67/2002)

2003

- Zakon o implementaciji Ustavne povelje Državne zajednice Srbija i Crna Gora (SL RCG br. 1/2003)
- Zakon o inspekcijskoj kontroli (SL RCG br. 39/2003)
- Zakon o energiji (SL RCG br. 39/2003)
- Zakon o lokalnoj samoupravi (SL RCG br. 42/2003)

2005

- Zakon o planiranju i uređenju prostora (SL RCG br. 280/2005)
- Zakon o slobodnom pristupu informacijama (SL RCG br. 68/2005)
- Zakon o procjeni uticaja na životnu sredinu (SL RCG br. 80/2005)
- Zakon o strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu (SL RCG br. 80/2005)
- Zakon o objedinjenom sprečavanju i kontroli zagađenja (SL RCG br. 80/2005)
- Zakon o upravljanju otpadom (SL RCG br. 80/2005)

2006

- Zakon o buci u životnoj sredini (SL RCG br. 45/2006)
- Zakon o javnim nabavkama (SL RCG br. 46/2006)

Planovi, programi i strategije**2003**

- Strategija smanjenja siromaštva

2004

- Nacionalni izvještaj o stanju biodiverziteta u primorskoj i morskoj zoni Crne Gore
- Strategija komunikacije za informisanje javnosti o procesu pridruživanja Crne Gore Evropskoj uniji

2005

- Strategija energetske efikasnosti
- Prostorni plan područjsa posebne namjene za morsko dobro u Crnoj Gori

2006

- Strategija razvoja proizvodnje hrane i ruralnih oblasti
- Strateški okvir za razvoj održivog turizma u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gore;
- Strategija razvoja turizma do 2020.
- Akcioni plan za izgradnju administrativnih kapaciteta za implementaciju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju
- Funkcionalna analiza Ministarstva zaštite životne sredine i uređenja prostora
- Nacionalna dijagnostička analiza o zagađenju mora iz izvora sa kopna
- Nacionalni akcioni plan za crnogorsko primorje vezano za sprečavanje zagađenja mora iz izvora sa kopna
- Strategija stimulisanja stranih direktnih investicija u Crnoj Gori

2007

- Nacionalna strategija održivog razvoja

IZVORI

Pojedinačni autori:

1. Dimovski, M. i Glaser, R. Uredila Kristiina Soone. Primjena i poštovanje propisa o životnoj sredini u Jugoistočnoj Evropi. Objedinjeni izvještaj o zakonskim strukturama i resursima koji su trenutno raspoloživi Agencijama za zaštitu životne sredine i Inspekcijama za životnu sredinu u Jugoistočnoj Evropi. Bercen Publikacija. Szentendre, Madarska. Februar 2002.
2. Djurcević, T. Izrada prve Nacionalne komunikacije o UNFCCC. Modul II. Podgorica, maj 2005.
3. Djurović, B. Analiza nacionalnog zakonodavstva Republike Crne Gore u vezi sa emisijom gasova sa efektom staklene bašte. Nacrt. Podgorica, 9. maj 2005.
4. Djurović, B. Analiza nacionalnog zakonodavstva Republike Crne Gore vezano za životnu sredinu u vezi sa emisijom gasova sa efektom staklene bašte. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora. Podgorica, maj 2005.
5. Djurović, B. i Raspopović, A. Izrada prve Nacionalne komunikacije o UNFCCC. Modul II. Opšti podaci. Nacrt.
6. Djurović, B. Privremeni izvještaj o ispunjavanju preporuka iz Revizije učinaka u oblasti životne sredine, Republika Crna Gora. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora. Podgorica, oktobar 2006.
7. Djurović, B. Modul 1. Nacrt. Analiza nacionalnog zakonodavstva Republike Crne Gore vezano za životnu sredinu u vezi sa emisijom gasova sa efektom staklene bašte. Podgorica, 9. maj 2005.
8. Djurović, B. Republika Crna Gora, Srbija i Crna Gora. Izvještaj o reformi politika i rekonstrukciji životne sredine. 8. sastanak Radne grupe za REReP. 23. septembar 23, 2005. Brisel, Belgija.
9. Djurović, B. Nove informacije o Jjačanju implementacije i primjene zakonodavstva EU o životnoj sredini u skladu sa preporukama iz Izvještaja EC za 2005. godinu za Republiku Crnu Goru. ECENA Prvi plenarni sastanak vezano za program razmjene, 19-20. januar 2006, Zagreb, Hrvatska. (PowerPoint prezentacija).
10. Fankhauser et al 2005. Mogu li siromašni potrošači platiti struju i vodu? Analiza mogućnosti plaćanja u zemljama u tranziciji, Fankhauser, S. i Tepic, S., EBRD Radni dokument 92, London 2005.
11. Krone et al 1990. Ökologische Aspekte der Primär- und Sekundäraluminiumerzeugung in der Bundesrepublik Deutschland. Krone, K., Krüger, J., Orbon, H., Sommer, H.W., Vest,, H. In: Metall 44. Jahrgang, Heft 6, S. 559-568, Frankfurt 1990.
12. Novosel, P. Izvori emisija gasova zelene bašte povezani sa otpadom, Modul I, Nacrt. Podgorica, 9. maj 2005.
13. Raspopović, A. Napredak vezano za zakonska i institucionalna pitanja vezano za životnu sredinu. Odgovor na pitanja postavljena u okviru Druge revizije učinaka u oblasti životne sredine u Crnoj Gori (Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, Podgorica, oktobar 2006).
14. Schneider-Jacoby, M. Prostorni plan za Morsko dobro u Crnoj Gori. Euronatur. Maj 2006.

Materijal iz Crne Gore:

15. Sporazum o tehničkoj pomoći Republici Crnoj Gori između Vlade Italije i Vlade Crne Gore. Septembar 2006.
16. Bise – Aktivnosti umrežavanja vezano za energetsku efikasnost 2005. Crna Gora.
17. Centar za eko-toksikološka istraživanja. Praćenje stanja okoline u Crnoj Gori. Podgorica 2002.
18. Prostorni plan za Morsko dobro u Crnoj Gori (CASP). 2005.
19. Regulatorna agencija za energetiku. Godišnji izvještaj za 2004. Podgorica 2005.
20. Euronatur. Zaliv Buljarica. Brza strateška procjena njegovih vrijednosti za turizam i očuvanje prirode u Crnoj Gori. Drugi nacrt. 2004.
21. Savezno Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva, životne sredine i vodoprivrede u Austriji i Regionalni centar za životnu sredinu za Centralnu i Istočnu Evropu. Radni dokument. Osnivanje Fonda za životnu sredinu, Praktični aspekti za donosioce odluka i menadžere fonda. Jun 2006.

22. Funkcionalna analiza Ministarstva zaštite životne sredine i uređenja prostora. Program za izgradnju kapaciteta za Crnu Goru, Projekat «Jačanje kapaciteta Ministarstva zaštite životne sredine i uređenja prostora za rješavanje problema upravljanja životnom sredinom». Nacrt od 14. decembra 2005.
23. Vlada Republike Crne Gore. Agenda ekonomskih reformi u Crnoj Gori 2002-2007. Podgorica, 2005.
24. Vlada Republike Crne Gore. Agenda ekonomskih reformi u Crnoj Gori 2002 – 2006. Podgorica, 2003.
25. Vlada Republike Crne Gore. Politika energetike Republike Crne Gore. Podgorica 2005.
26. Vlada Republike Crne Gore. Izvještaj o Milenijumskim razvojnim ciljevima 2004. Podgorica 2005.
27. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora. Crnogorski izvještaj o implementaciji Konvencije o zaštiti morskog okruženja i primorske regije u Sredozemlju i njenih Protokola, dvogodišnji izvještaj 2002-2003. Podgorica 2005.
28. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo zdravlja. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Strategija bezbjednosti hrane. Podgorica, mart 2006.
29. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo zdravlja. Nacionalni odbor za kontrolu duvana. Predlog Nacionalne strategije za kontrolu duvana. Podgorica, oktobar 2004.
30. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo zdravlja. Nacionalni odbor za mentalno zdravlje. Strategija poboljšanja mentalnog zdravlja za Republiku Crnu Goru.
31. Vlada Republike Crne Gore i UNDP. Funkcionalna analiza Ministarstva zaštite životne sredine i uređenja prostora. Nacrt od 14. decembra 2005.
32. Vlada Republike Crne Gore, Vlada Republike Italije, UNEP, UNDP. Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore. Konačni nacrt. Podgorica, maj 2006.
33. Vlada Republike Crne Gore. Ekomska politika Crne Gore za 2005. Podgorica, februar 2005.
34. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Crnogorska poljoprivreda i Evropska unija. Strategija proizvodnje agro-hrane i ruralnog razvoja. Dokument 2. Ciljevi i stubovi reofrme. Podgorica, april 2006.
35. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora. Master plan za otpadne vode za primorsku regiju Crne Gore i Cetinje. Finalna verzija, maj 2006.
36. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo zdravlja. 2005-2007 Finansijski plan održivosti zdravstvenog sistema u Crnoj Gori. Podgorica, septembar 2004.
37. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo zdravlja. Master plan. Razvoj sistema zdravstvene zaštite u Crnoj Gori za period 2005- 2010. Podgorica, 2005.
38. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo zdravlja. Strategija razvoja sistema zdravstvene zaštite u Crnoj Gori. Septembar 2003.
39. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo turizma. Podaci o turističkoj sezoni 2005. Podgorica, novembar 2005.
40. Vlada Republike Crne Gore. Strategija smanjenja siromaštva u Crnoj Gori, Prvi izvještaj o napretku 2003-2004. Podgorica, jul 2005 Vlada Republike Crne Gore. Republički sekretarijat za razvoj. Ekomska politika Crne Gore za 2004. godinu. Podgorica, decembar 2003.
41. Vlada Republike Crne Gore. Ministarstvo pravde. Strategija reforme javne uprave u Crnoj Gori 2002-2009. Podgorica, mart 2003.
42. MANS. Korupcija u prostornom planiranju i uređenju prostora. Podgorica 2006.
43. Master Plan za kanalizaciju i otpadne vode u centralnom i sjevernom dijelu Crne Gore.
44. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora u Vladi Republike Crne Gore. Izvještaj o stanju životne sredine za 2003 i 2004, Podgorica.
45. Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom i evropske integracije. Inovirano Evropsko partnerstvo. Plan implementacije. Podgorica, mart 2006.
46. Ministarstvo ekonomije. Strategija energetske efikasnosti Crne Gore. Podgorica 2005.
47. Ministarstvo ekonomije. Program reforme sektora energetike. Podgorica 2005.
48. Ministarstvo ekonomije. Strategija razvoja malih hidroelektrana. Podgorica 2006.
49. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora. Mogućnosti ulaganja u životnu sredinu u Crnoj Gori. Čista i zdrava životna sredina. Otpad/ otpadne vode/ vodosnabdijevanje.
50. Ministarstvo životne sredine. Prvi izvještaj – Energetski sektor Crne Gore. Podgorica 2005.
51. Ministarstvo životne sredine. Priprema Modula II i opštih podataka u okviru izvještaja o UNFCCC - Raspovic, A., Djurovic, B., Podgorica 2005.
52. Ministarstvo zaštite životne sredine. Drugi izvještaj – Energetski sektor Crne Gore. Podgorica 2006.
53. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora i Svjetska banka. Pilot strateška procjena uticaja na životnu sredinu vezano za Prostorni plan Republike Crne Gore. Projektni zadatak. Podgorica, 2006.

54. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, Fondacija Institut za otvoreno društvo i UNDP. Funkcionalna analiza Ministarstva zaštite životne sredine i uređenja prostora. Podgorica, 14. decembar 2005.
55. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora, Privremenih izvještaj o ispunjavanju preporuka iz Revizije učinaka u oblasti životne sredine za Republiku Crnu Goru. Dokument dostavljen CEP-u, oktobar 2006.
56. Ministarstvo inostranih poslova. Glavna pitanja vezano za administrativne kapacitete Crne Gore za implementaciju obaveza po osnovu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. Podgorica, septembar 2006.
57. Ministarstvo pravde. Strategija reforme javne uprave u Crnoj Gori 2002 – 2009. Podgorica, mart 2003.
58. Ministarstvo ekonomije. Energetska politika Republike Crne Gore. 2005.
59. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora. Harmonizacija nacionalnog zakonodavstva sa propisima i standardima EU. Podgorica, 2006.
60. Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora. Nacionalna strategija održivog razvoja. Akcioni plan (2006 – 2009). 2006.
61. Ministarstvo turizma i DEG. Turistički Master plan za Crnu Goru. Objedinjeni opšti regionalni pristup prepoznavanju i razvoju turističke privrede u Hrvatskoj i Crnoj Gori. Izvršni sažetak. 2001.
62. Ministarstvo turizma Crne Gore i Međunarodni institut za turizam iz Ljubljane. Program za razvoj planinskog turizma u Crnoj Gori. Podgorica, mart 2005.
63. Ministarstvo turizma, GTZ, CIM, Savezno Ministarstvo za ekonomsku saradnju i razvoj, Njemačka. Vodič za ugostiteljstvo. Investicije i razvoj sektora ugostiteljstva u Crnoj Gori. Podgorica 2006.
64. Crnogorsko gerontološko udruženje. Starenje i starost u Crnoj Gori – veliko lično i socijalno opterećenje. (komentari o ozbiljnosti i kompleksnosti problema). Podgorica, 2003.
65. Nacionalni savjet za održivi razvoj, Kancelarija za održivi razvoj. Godinu dana kasnije – iskustva iz prve godine. Podgorica, oktobar 2006.
66. Nacionalni prostorni plan Republike Crne Gore. Avgust 2006.
67. Izrada i implementacija republičkog strateškog master plana za čvrsti otpad, GORA, 2005.
68. Nacrt strategije za privatizaciju Kombinata aluminijuma Podgorica. Jun 2004.
69. Strategija privatizacije Kombinata aluminijuma Podgorica. Jul 2004.
70. Projekat Jugolex. Izrada zakonodavstva u oblasti životne sredine u Srbiji i Crnoj Gori. Ka poštovanju propisa EU. Zakoni o EIA, IPPC i SEA Republike Srbije. Urednik: Slavko Bogdanović. Novi Sad 2005.
71. Reforma obrazovnog sistema u Crnoj Gori. Izlaganje Srbije i Crne Gore. Prva podregionalna radionica za Jugoistočnu Evropu vezano za implementaciju UNECE strategije obrazovanja za održivi razvoj. 28. novembar 2005, Atina, Titania Hotel.
72. Izvještaj o pilot strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu vezano za Nacrt prostornog plana Crne Gore. Nacrt. Oktobar 2006.
73. Republička inspekcija za životnu sredinu u Srbiji. Godišnji izvještaj.
74. Republika Crna Gora. Izvještaj o napretku u realizaciji Milenijumskih razvojnih ciljeva u Crnoj Gori (Izvještaj o Milenijumskim razvojnim ciljevima 2004). Podgorica, 2005.
75. Republika Crna Gora. Energetska regulatorna agencija. Godišnji izvještaj za 2004. Podgorica, jun 2005.
76. Republika Crna Gora. Zavod za statistiku MONSTAT. Statistički godišnjak 2005. Podgorica 2005.
77. Republika Crna Gora. Studija izvodljivosti vezano za otpadne vode, Finalni izvještaj, Tom I, Glavni izvještaj. Februar 2004.
78. Studija izvodljivosti vezano za otpadne vode u primorskoj regiji – Crna Gora. Finalni izvještaj, Tom I – Glavni izvještaj, Februar 2004.

Regionalne i međunarodne institucije:

79. DEG. Regionalni Master plan za turizam za Hrvatsku i Crnu Goru. 2002.
80. Sektor za međunarodni razvoj (Velika Britanija). Plan regionalne pomoći za Zapadni Balkan 2004/05 – 2008/09.
81. Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit - GTZ. Tržišno pozicioniranje, kapaciteti, usluge i finansijski efekti Razvoja nautičkog turizma u Crnoj Gori. Novembar 2005.
82. EBRD. Informacija. Aktivnosti EBRD u Srbiji i Crnoj Gori. Septembar 2005.

83. EBRD. Strategija za Srbiju i Crnu Goru. 24. novembar 2004.
84. EIU. Stanje u zemlji 2005. Srbija i Crna Gora. 2005.
85. EIU. Nacionalni izvještaj. Srbija i Crna Gora, april 2006.
86. Eptisa međunarodna podrška Ministarstvu zaštite životne sredine, Republika Crna Gora. Potrebe za ljudskim i finansijskim resursima za EPA. EuropeAid/120666/D/SV/YU. Podgorica, 19. novembar 2006.
87. EU and OECD. Sigma. Prifili javne uprave u zemljama Zapadnog Balkana: Srbija i Crna Gora – nivo državne zajednice. Stanje u oktobru 2003.
88. EU. Komisija Evropske zajednice. 2005 strateški dokument o proširenju, Dopis od Komisije. Brisel, 9. 11. 2005 COM (2005) 561 finalna verzija.
89. EU. Komisija Evropske zajednice. Radni dokument zaposlenih u Komisiji, Izvještaj o spremnosti Srbije i Crne Gore da pregovaraju o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju sa Evropskom unijom. Brisel, 12. 04. 2005 SEC(2005) 478 finalna verzija.
90. EU. Komisija Evropske zajednice. Radni dokument zaposlenih u Komisiji, Srbija i Crna Gora, Izvještaj o stabilizaciji i pridruživanju 2003. Brisel, 26.3.2003 SEC(2003) 343 [COM (2003) 139 finalna verzija]
91. EU. Komisija Evropske zajednice. Radni dokument zaposlenih u Komisiji, Crna Gora Izvještaj o napretku za 2006. godinu. Brisel, 08. 11. 2006 SEC(2006) 1388 [COM (2006) 649 finalna verzija]
92. EU. Komisija Evropske zajednice. Predlog Odluke Savjeta o principima, prioritetima i uslovima sadržanim u Evropskom partnerstvu sa Srbijom i Crnom Gorom. COM (2005) 558. Brisel, 9. novembar 2005.
93. EU. Komisija Evropske zajednice. Srbija i Crna Gora 2005 Izvještaj o napretku. Brisel, 9. novembar 2005, SEC(2005) 1428.
94. EU. Komisija Evropske zajednice. Srbija i Crna Gora 2005 Izvještaj o napretku. COM (2005) 561 finalna verzija. Brisel, 9. novembar 2005.
95. EU. EAR - Evropska agencija za rekonstrukciju. Na putu ka Evropi. Pomoći Zapadnom Balkanu da pomogne sebi. Januar 2006.
96. EU. EAR - Evropska agencija za rekonstrukciju. Republički strateški master plan za otpad. Podgorica 2005.
97. EU. EAR - Evropska agencija za rekonstrukciju. Strateški master plan za otpad, Crna Gora. Priprema i implementacija republičkog Strateškog master plana za čvrsti otpad u Republici Crnoj Gori. Podgorica 2004.
98. EU. EAR - Evropska agencija za rekonstrukciju. Evropska unija na djelu u Crnoj Gori. Jul 2003.
99. EU. EAR – Evropska agencija za rekonstrukciju. Evropska unija na djelu u Srbiji. Jul 2003.
100. EU. Podrška Ministarstvu životne sredine. Republika Crna Gora. Europe Aid/120666/D/SV/YU. Potrebe za ljudskim i finansijskim resursima za EPA. 19. novembar 2006.
101. EU.Komisija Evropske zajednice. Srbija i Crna Gora, Višegodišnji indikativni program 2005-2006 [Aneks 2(a) nacionalne strategije za SRJ za 2002-2006].
102. Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta UN-a za mir. Strategija održivosti ekološke države Crne Gore. Podgorica, 2002.
103. Grid-Arendahl. Opština Bor. Lokalni akcioni plan za životnu sredinu. Mart 2003, Bor.
104. Horwath Consulting Zagreb, Ministarstvo turizma, Fakultet za turizam Bar. Horwath-ovo istraživanje o hotelskoj industriji u Crnoj Gori. 2005.
105. MMF. Nacionalni izvještaj br.06/96. Srbija i Crna Gora: Srbija – Ocjena stabilnosti finansijskog sistema, uključujući Izvještaje o poštovanju standarda i kodeksa vezano za sledeće teme: transparentnost monetarne i finansijske politike, nadzor nad bankarskim sektorom i platni sistem. Mart 2006.
106. MMF. Srbija i Crna Gora – 2006 Konsultacije vezano za Član IV i Post-Programski monitoring. Crna Gora: Završna izjava Misije, 22. jun 2006.
107. MMF. Srbija i Crna Gora: 2005 Konsultacije vezano za Član IV – Izvještaj osoblja. MMF.
108. MMF. Srbija i Crna Gora: Zajednička ocjena osoblja vezano za Strategiju smanjenja siromaštva, MMF Nacionalni izvještaj br. 04/117. maj 2004.
109. MMF. Srbija i Crna Gora: Strategija smanjenja siromaštva. MMF nacionalni izvještaj br. 04/120. 2004.
110. MMF. Srbija i Crna Gora: Odabrana pitanja i statistički dodatak. Nacionalni izvještaj br. 05/233, Jul 2005.

111. Međunarodna energetska agencija IEA. CO₂ emisije od sagorijevanja goriva (1971-2003). Pariz 2005.
112. OECD i EC. SRJ/Republika Srbija. Upravljanje javnom potrošnjom. Izvještaj Sigme za Balkan 2002.
113. OECD i EC. SRJ/Republika Srbija. Poreska uprava. Izvještaj Sigme za Balkan 2002.
114. OECD, Pakt stabilnosti. Ministarska izjava. Četvrta ministarska konferencija za Jugoistočnu Evropu. "Maksimiziranje uticaja investicija na zapošljavanje i ljudske resurse". Sofija, 10. jun 2005.
115. OECD. Osnove za investicije: napredak i izazovi u regulatornoj reformi u Jugoistočnoj Evropi. 2-3. oktobar 2001.
116. OECD. Pariska deklaracija o djelotvornosti pomoći. Mart 2005.
117. OECD. Borba protiv zagađenja i kontrola rashoda u zemljama OECD-a.. 17. jul 2003.
118. OECD. Napredak u reformi politike vezano za instrumente monitoringa u Jugoistočnoj Evropi. Četvrti izdanje, april 2004.
119. OECD. Pakt stabilnosti. Ocjena i dizajniranje poreske politike kao podrška direktnim investicijama. Istraživanje u zemljama Jugoistočne Evrope. April 2003.
120. OECD. Tematska revizija nacionalnih politika za obrazovanje: Srbija. CCNM/DEELSA/ED (2001)11. 22. jun 2001.
121. OECD/Pakt stabilnosti za Jugoistočnu Evropu/ Pregled investicija za Jugoistočnu Evropu. Napredak u reformi politike. Pariz, 2006.
122. OEBS. Obnovljiva energija za energetsku bezbjednost. (nema datuma)
123. Oxford Analytica. Petak, 4. novembar 4 2005. Srbija – Crna Gora: SRS bi mogla osvojiti vlast u Srbiji enter power in Serbia.
124. Regionalni centar za životnu sredinu. Vozila koja koriste čisto gorivo u centralnoj i istočnoj Evropi. 2006.
125. Regionalni centar za životnu sredinu. Kancelarija u Jugoslaviji. LEAP u Jugoslaviji – dosadašnja praksa (LEAP u Jugoslaviji – Savremena praksa). 2001. (na srpskom jeziku)
126. Regionalni centar za životnu sredinu. Rekonstrukcija životne sredine i približavanje EU u Jugoistočnoj Evropi. Najvažniji elementi iz REReP 2003-2005. Jun 2005.
127. Regionalni centar za životnu sredinu. Kancelarija u Srbiji i Crnoj Gori. Pregled dostignuća 2001/2004. Rješenja za građane i životnu sredinu. 2004.
128. Regionalni centar za životnu sredinu. Kancelarija u Srbiji i Crnoj Gori. Vodič za primenu lokalnih ekoloških akcionih programa u Centralnoj i Istočnoj Evropi (Guide to Implementing Local Environmental Action Programs in Central and Eastern Europe). Beograd, maj 2003. (na srpskom jeziku)
129. Regionalni centar za životnu sredinu. Fokusiranje na izazove kod investiranja u životnu sredinu u Jugoistočnoj Evropi. Novembar 2005.
130. Regionalni centar za životnu sredinu. Regionalni program za rekonstrukciju životne sredine za Jugoistočnu Evropu (REReP). Razvoj bolje životne sredine za budućnost. Uredila Dženifer Braswel (Jennifer Braswell). Szentendre, Mađarska. Oktobar 2000.
131. Fondacija braće Rokfeler, UNDP, i TIES. Implementacija održivog zimskog i ljetnjeg turizma u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gore. Ocjena postojećeg stanja i dalji koraci. 2005.
132. SDC Švajcarska agencija za razvoj i saradnju. Evaluacija 2005/3. Nezavisna evaluacija SDC/seco srednjoročnog koncepta 2002-2006 u Srbiji i Crnoj Gori. Bern, Decembar 2005.
133. Sida. Ocjena lekcija naučenih iz Podrške koju je SIDA pružila u oblasti rješavanja sukoba i izgradnje mira. Aneks 1-5, Studije slučaja. Sida Evaluacija 00/37:2. Decembar 2000.
134. Sida. Smjernice. Švedska pomoć romskoj populaciji na Zapadnom Balkanu. Februar 2006.
135. Zavod za statistiku Republike Srbije. Statistički godišnjak 2005. Beograd 2005.
136. Uloga agencija iz UN sistema vezano za Strategiju smanjenja siromaštva PRSP). Powerpoint prezentacija.
137. UN. Komisija za održivi razvoj. CSD. Stanje u zemlji vezano za svježu vodu. Srbija i Crna Gora. 2004.
138. UN. Komisija za održivi razvoj. CSD. Stanje u zemlji vezano za ljudske naseobine. Srbija i Crna Gora.
139. UN. Komisija za održivi razvoj. CSD. Nacionalne strategije održivog razvoja.
140. UN. Komisija za održivi razvoj. CSD. Dio III. Smjernice za nacionalno izvještavanje za CSD-14/15 Tematske oblasti. B. Energetika.

141. UN. Komisija za održivi razvoj. CSD. Srbija i Crna Gora. Studija slučaja o najboljim praktičnim rješenjima ili naučenim lekcijama u oblasti sanitarnih usluga na osnovu preuzetih obaveza.
142. UN. Komisija za održivi razvoj. CSD. Stanje u zemlji vezano za otpadne vode. Srbija i Crna Gora. 2004.
143. UNDP i SIDA. Razvojne strategije za održivi razvoj u državama članicama Državne zajednice Srbija i Crna Gora kroz saradnju između zemalja. 24. oktobar 2003.
144. UNDP Kancelarija u Republici Crnoj Gori. Eksterna evaluacija Programa održivog razvoja u Crnoj Gori koji realizuje Kancelarija UNDP-a u Crnoj Gori. Izvještaj. Podgorica, Decembar 2005.
145. UNDP. Ocjena razvojnih rezultata. Evaluacija doprinosa UNDP-a – Crna Gora. Septembar 2006.
146. UNDP. Ekodestinacija Durmitor. Strategija razvoja održivog turizma u regiji Nacionalnog parka Durmitor. Podgorica 2006.
147. UNDP. Izvještaj o ljudskom razvoju za Crnu Goru. Diverzitet – potencijal za razvoj. Podgorica, septembar 2005.
148. UNDP. Izvještaj o ljudskom razvoju u Srbiji 2005. Snaga diverziteta. Beograd 2005.
149. UNDP. Crna Gora – Ocjena razvojnih rezultata. Ocjena doprinosa UNDP-a. Septembar 2006.
150. UNDP. Dokument o regionalnom projektu. Regionalni izvještaj o stanju životne sredine za Zapadni Balkan. Izvještaj treba da bude pripremljen za Ministarsku konferenciju o životnoj sredini, koja će se održati u oktobru 2007. godine u Beogradu.
151. UNDP. Strateški okvir za razvoj održivog turizma u sjevernoj i centralnoj Crnoj Gori: Smjernice za razvoj «divlje ljepote». Podgorica 2004.
152. UNDP. Zapeli u prošlosti. Energetika, životna sredina i siromaštvo u Srbiji i Crnoj Gori. Beograd 2004.
153. UNDP. Održiva razlika – energetika i životna sredina radi ostvarivanja MRC. Avgust 2005.
154. UNDP. Razvoj održivog preduzetništva u turizmu u oblasti Nacionalnog parka Durmitor, Crna Gora (Šavnik, Žabljak, Plužine). Akcioni plan projekta. 2005.
155. UNECE Upravljački odbor o obrazovanju za održivi razvoj. Prvi sastanak, Ženeva, 13-14. decembar, 2005. Izlaganje Srbije i Crne Gore. Gđa. Vesna Fila, Zamjenik ministra, Ministarstvo prosvjete i sporta, Republika Srbija. Postojeće stanje i trendovi u srpskom obrazovnom sistemu za održivi razvoj.
156. UNECE. Privremeni izvještaj o ispunjavanju preporuka iz Izvještaja o učincima u oblasti životne sredine za Republiku Crnu Goru.
157. UNECE. Revizija učinaka u oblasti životne sredine – Jugoslavija. Njujork i Ženeva, 2003.
158. UNECE. Peta ministarska koferencija. Životna sredina u Evropi. Kijev, Ukrajina 21-23. maj 2003. Dokument sa osnovnim informacijama. Napredak u implementaciji Političkog dokumenta iz Arhusa vezano za upravljanje životnom sredinom u preduzećima u EECCA.
159. UNEP Mediteranski akcioni plan. 14. redovni sastanak ugovornih strana Konvencije za zaštitu morskog okruženja i obalnog područja u Sredozemlju sa Protokolima. Portorož (Slovenija), 8-11. novembar 2005. (DEPI)/MED IG.16/13 Aneks VIII.
160. UNESCO i IUCN. Izvještaj o međunarodnoj misiji Nacionalnom parku Durmitor i slivu rijeke Tare. 2004.
161. Urban Institut. Izvještaj o opštinskim porezima, taksama i dažbinama u Crnoj Gori. Izvještaj pripremljen za USAID Crna Gora, mart 2006.
162. USAID. Iskaz strategije. Republika Crna Gora. Decembar 2005.
163. Svjetska banka. Održivi razvoj turizma u Crnoj Gori (MSTD). Konsultantske usluge u oblasti inžinjeringu. Finalni izvještaj za Komponentu 1. 2006.
164. Svjetska banka Srbija i Crna Gora. Analiza stanja životne sredine u zemlji. Februar 2003.
165. Svjetska banka Srbija i Crna Gora. Analiza stanja životne sredine u zemlji / Revizija sektora zaštite životne sredine. Aneksi. Februar 2003.
166. Svjetska banka. Srbija i Crna Gora. Skorašnji napredak u strukturnim reformama. 11 novembar, 2003.
167. Svjetski savjet za putovanja i turizam (World Travel and Tourism Council WTTC). Crne Gora - Putovanja & Turizam: Otvaranje potencijala za rast. 2007.
168. Svjetski savjet za putovanja i turizam (World Travel and Tourism Council WTTC). Crne Gora. Uticaj Putovanja & Turizma na ekonomiju. 2004.

169. WWF Mediteranski program. Ekomska evaluacija postojećeg ekoturizma u oblasti rijeke Tare (Crna Gora). Podgorica 2006.

Internet adrese:

Ministarstva i državne institucije:

170. Ekoserb	http://www.ekoserb.sr.gov.yu/dokumenti/index.php
171. Ekoserb. NEAP	http://www.ekoserb.sr.gov.yu/index.php?code=1
172. Agencija za energetiku Republike Srbije	http://www.aers.org.yu/IndexEng.asp
173. Energetska strategija	http://www.mem.sr.gov.yu/
174. Savezna Republika Jugoslavija — Pismo o namjerama i Revidirani Memorandum o ekonomskim i finansijskim politikama. 26. decembar 2001.	http://www.imf.org/external/np/loi/2001/yug/03/index.htm
175. Vlada Republike Crne Gore	http://www.vlada.cg.yu/eng/
176. Ministarstvo za zaštitu prirodnih resursa i životne sredine, Republika Srbija: Stanje životne sredine 2000. godine i prioriteti za 2001.	http://enrin.grida.no/htmls/yugo/serb/index.htm
177. Ministarstvo rudarstva i energetike	http://www.mem.sr.gov.yu/index.php?jezik=eng
178. Republički zavod za statistiku MONSTAT	http://www.monstat.cg.yu/EngPrva.htm
179. Republika Crna Gora. Ministarstvo zaštite životne sredine i uredenja prostora	http://www.vlada.cg.yu/eng/minzastsred/index.php
180. Republika Crna Gora, ministarstvo turizma	http://www.vlada.cg.yu/eng/mintur/index.php
181. Vlada Srbije i Crne Gore	http://www.gov.yu/start.php?je=e&id=6
182. Kancelarija za EU integracije Vlade Srbije	http://www.seio.sr.gov.yu/code/navigate.asp?Id=223
183. Yugolex. Razvoj zakonodavstva vezano za životnu sredinu u Srbiji i Crnoj Gori	http://www.yugolex.org.yu/
184. Jugoslovensko istraživanje. Novi poreski sistem	http://www.yusurvey.co.yu/products/ys/showSummaryArticle.php?prodId=1775&groupId=2310

Ostale internet stranice:

185. CIA factbook (dokument sa činjenicama)	http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/yi.html
186. Komisija za Dunav (ICPDR)	http://www.icpdr.org/
187. Destinacija Durmitor	http://www.destination-durmitor.org/index_eng.php
188. Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit - GTZ	http://www.gtz.de/en/weltweit/europa-kaukasus-zentralasien/serbien-montenegro/2625.htm
189. Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit - GTZ	http://www.gtz.de/en/weltweit/europa-kaukasus-zentralasien/661.htm
190. EAR. Crna Gora	http://www.ear.eu.int/montenegro/montenegro.htm
191. EBRD. Godišnji izvještaj 2003	http://www.ebrd.com/pubs/general/ar03.htm
192. EBRD. Homepage za Crnu Goru	http://www.ebrd.com/country/country/monte/index.htm
193. EBRD. Project summaries	http://www.ebrd.com/projects/psd/index.htm

194. EEA http://countries.eea.eu.int/SERIS/view_on_coverage?country=yu
<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/seeurope.html>
195. EIA: Analiza po zemljama u Jugoistočnoj Evropi <http://www.erranet.org/AboutUs/Members/Profiles/Montenegro>
196. Energetska regulatorna agencija Crne Gore ERA. Erranet <http://www.eps.co.yu/ecology.htm>
197. EPS Elektroprivreda Srbije http://europa.eu.int/index_en.htm
198. EU <http://www.seerecon.org/infrastructure/sectors/energy/>
199. EU i Svjetska banka. Energetika u Jugoistočnoj Evropi <http://www.eionet.europa.eu/Countries/>
200. Evropska mreža za informisanje i posmatranje (EIONET) http://pdf.dec.org/pdf_docs/PNADE196.pdf
201. FAA odjeljak 119. Ažurirani podaci o ocjeni biodiverziteta za Srbiju i Crnu Goru. USAID/Srbija-Crna Gora, 8. septembar 2005.
202. FAO <http://www.fao.org/countryprofiles/index.asp?lang=en&iso3=YUG>
<http://faostat.fao.org/>
203. FAO statistika <http://serbia.europe-countries.com/>
204. Geografski vodič <http://www.gksoft.com/govt/en/yu.html>
205. Vlade na internetu <http://hrw.org/doc?t=europe&c=serbia>
206. Human Rights Watch: Srbija Crna Gora
207. MMF <http://www.internationalmonetaryfund.com/external/country/SCG/index.htm>
<http://www.imf.org/external/country/scg/index.htm>
<http://www.imf.org/external/country/SCG/index.htm>
<http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2004/cr04120.pdf>
<http://www2.undp.org.yu/montenegro/files/reports/TIES%20-%20en.pdf>
211. Implementacija održivog zimskog i ljetnjeg turizma u sjevernoj i centralnoj Crnoj Gori: ocjena postojećih strategija i daljih koraka. Izvještaj Fonda braće Rokfeler i UNDP-a. Kolorado, 27. novembar 2005.
212. OECD Sigma http://www.oecd.org/pages/0,2966,en_33638100_33638151_1_1_1_1_1,00.html
213. OECD. Sigma: Srbija Crna Gora http://www.oecd.org/document/3/0,2340,en_33638200_34923779_1_1_1_1,00.html
214. OEBS Misija u Crnoj Gori <http://www.osce.org/montenegro/19701.html>
215. REC. REREP <http://www.rec.org/REC/Programs/REREP/>
216. REC. Sava Komisija <http://www.rec.org/rec/programs/sava/>
217. REC. Srbija Crna Gora <http://www.recyu.org/indexe.asp>
218. Regionalni centar za životnu sredinu. Vrata ka demokratiji. Postojeći trendovi i praksa vezano za učešće javnosti u odlučivanju o pitanjima životne sredine u Centralnoj i Istočnoj Evropi, jun 1998. <http://www.rec.org/REC/Publications/PPDoors/CEE/Montenegro1.html>
219. SEE <http://see-environment.info/index.shtml>
220. SEENERGY. EU i Svjetska banka, biblioteka sa dokumentima. http://www.seenergy.org/index.php?/document_library&cat=11
221. SEENERGY. EU i Svjetska banka. Srbija, Strategija energetskog
- <http://www.seenergy.org/index.php?/countries&stat=5&type=3&col=2120>

sektora		
222.	Održivi razvoj UN ESA	http://www.un.org/esa/sustdev/documents/docs_sdissues.htm
223.	Održivi razvoj UN ESA	http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/isms2001/table_4.htm
224.	Održivi razvoj UN ESA	http://www.un.org/esa/sustdev/publications/publications.htm#indicators
225.	Održivi razvoj UN ESA	http://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_PO_I_PD/English/POI_PD.htm
226.	Održivi razvoj UN ESA	http://www.un.org/esa/sustdev/sdissues/sdissues.htm
227.	UN	http://www.un.org/agencies/wb.htm
228.	UN. ESA. Agenda 21. Srbija Crna Gora	http://www.un.org/esa/agenda21/natlinfo/countr/serbiamontenegro/energy.pdf
229.	UN. Milenijumski ciljevi	http://www.un.org/millenniumgoals/
230.	UNCTAD. Statistika o SDI i aktivnostima TNC.	http://www.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=3198&lang=1
231.	UNDP	http://www2.undp.org.yu/montenegro/files/reports/index.html
232.	UNDP	http://www.undp.org.yu/newsroom/links.cfm
233.	UNDP	http://www.undp.org.yu/tareas/reports.cfm
234.	UNDP	http://europeandcis.undp.org/?menu=p_article&ArticleID=303
235.	UNDP	http://www2.undp.org.yu/montenegro/files/reports/index.html
236.	UNDP	http://www.undp.org.yu/tareas/reports.cfm
237.	UNDP Izvještaj o ljudskom razvoju 2005	http://hdr.undp.org/reports/global/2005/
238.	UNDP Milenijumski razvojni ciljevi Srbija i Crna Gora	http://www.undp.org.yu/mdgs/
239.	UNDP. Revizija implementacije, Milenijumski razvojni ciljevi u Crnoj Gori	http://www2.undp.org.yu/montenegro/home/archive/files/MDG.pdf
240.	UNDP: Crna Gora	http://www2.undp.org.yu/montenegro/sd/index.html
241.	UNDP: Srbija i Crna Gora	http://www.undp.org.yu/
242.	UNECE Upravljački odbor o obrazovanju za održivi razvoj	http://www.unece.org/env/esd/1stMeetSCIIntervent/SerbiaandMontenegro.doc
243.	UNECE Trendovi	http://www.unece.org/stats/trend/yug.pdf
244.	UNEP GRID Arendal	http://enrin.grida.no/soe.cfm?country=CS&groupID=2
245.	UNEP, UNDP, i OEBS: ENVSEC	http://www.envsec.org/projects.php#24
246.	UNEP. NACRT IZVJEŠTAJA. Smanjenje rizika za životnu sredinu i bezbjednosnih rizika od miniranja u Jugoistočnoj Evropi. Ocjena stanja za Projekat koji se tiče životne sredine i bezbjednosti, Filip Pek (Philip Peck), novembar 2004. za UNEP	http://www.envsec.org/see/pub/REPORT%20Draft%20Issue%202001-11-04.pdf
247.	UNEP. Grida: Status izvještaja o životnoj sredini.	http://enrin.grida.no/soe.cfm?country=CS&groupID=2
248.	UNEP. Crna Gora	http://www2.undp.org.yu/montenegro/files/reports/index.html
249.	UNSTATS. Računovodstvo vezano za životnu sredinu	http://unstats.un.org/unsd/envAccounting/seea.htm

250. UNSTATS. Milenijumski ciljevi http://unstats.un.org/unsd/mi/mi_worldmillennium_new.asp
251. UNSTATS. Milenijumski ciljevi: http://unstats.un.org/unsd/mi/mi_goals.asp
252. Stejt dipartment SAD-a. Srbija i Crna Gora. <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5388.htm>
253. Američka ambasada – Srbija i Crna Gora. MMF odobrava ekonomske učinke Srbije-Crne Gore. <http://belgrade.usembassy.gov/policy/regional/040609a.html>
254. USAID Srbija i Crna Gora <http://serbia-montenegro.usaid.gov/code/navigate.php?Id=4>
255. USAID Srbija i Crna Gora. Bilten sa informacijama o programima i ažuriranim podacima. http://serbia-montenegro.usaid.gov/upload/documents/Bulletin/US_AID_Program_News_and_Updates_Bulletin.pdf
256. Washburn School of Law. Pravni fakultet Washbrun, Zakoni Srbije i Crne Gore <http://www.washlaw.edu/forint/europe/>
257. WB environment – SB životna sredina <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/ENVIRONMENT/0,,menuPK:176751~pagePK:149018~piPK:149093~theSitePK:244381,00.html>
258. WHO. European health for all databases (HFA-DB) Svjetska zdravstvena organizacija – Baze podataka evropsko zdravlje za sve <http://data.euro.who.int/hfadb/>
259. Svjetska banka <http://www.worldbank.org.yu/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/SERBIAEXTN/0,,menuPK:300909~pagePK:141159~piPK:141110~theSitePK:300904,00.html>